

Sønderjyske Årbøger
2022

Sønderjyske Årbøger 2022

Redaktion:

Anne Marie Ludvigsen

Mogens Rostgaard Nissen

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjyske Årbøger · 2022

© Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN: 0106-4452

Skrift: Palatino

Grafisk produktion: Mohrdieck Tryk A/S

Grafik/sats/ombrydning: Mohrdieck Tryk A/S

Fagfællesbedømmelse

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Gården Vester Anflod nær Rudbøl blev tegnet af arkitekt Rieve fra Husum og opført i 1914 af den senere grundlægger af protestbevægelsen Bondens Seløstyre, Cornelius Petersen. Gården var udformet som frisisk haubarg, en firelænget bygningstype, der især var kendetegnet ved det enorme tag, der dækkede over hele gårdspladsen. Her ses den på et foto fra tiden omkring 1920, omgivet af det vand, som hele egnen havde vænnet sig til at leve af, med og på. Dette varede, indtil afvandingen tog fart fra 1927 og ændrede både landskabet og levevilkårene for marskens beboere. Denne udvikling skriver Anne Marie Ludvigsen om i årbogens tredje artikel.

Indhold

Artikler:

Ditte Kock og Jens Jacob Refshauge Beck: <i>I Krigens Skygge</i>	9
Elsemarie Dam-Jensen: <i>Bloempot, landschap og histories</i> – <i>Hollandske fliser på Rømhøjs vægge</i>	28
Anne Marie Ludvigsen: <i>At leve med vand</i>	63
Mogens Rostgaard Nissen: <i>De kalder mig Nazi-Spion</i> – <i>Jacob Kronikas forsvar mod britiske spionanklager</i>	84
René Rasmussen (red.): <i>John Nis Lorenzen</i> – <i>Feltlæge i 1. Verdenskrig</i>	112
Hans Schultz Hansen og Lars Henningsen: <i>Sans for Sønderjyllands Historie</i> – <i>Historisk Samfund for Sønderjylland 1922-2022</i>	132
Anke Spoorendonk: <i>På vej til magten</i> – <i>Sydslesvigsk Vælgerforening og landdagsvalget i 2005</i>	151

Anmeldelser:

Andersen, Dan H.: <i>Store Nordiske Krig, bind 1 og 2</i>	186
Augustin, Hermann; Weitling, Günter: "Kirche muss Kirche bleiben!"	188
Danker, Uwe (red.): <i>Geteilte Verstrickung.</i> <i>Elitekontinuitäten in Schleswig-Holstein</i>	189
Danker, Uwe; Schliesky, Utz (red.): <i>Die Landesgründung</i> <i>Schleswig-Holsteins im Jahr 1946. Verfassungsrechtliche und</i> <i>historische Aspekte eines demokratischen Experiments</i>	193
Etting, Vivian: <i>Margrete 1. En regent & hendes samtid</i>	195

Frederiksen, John (red.): Vadehavet – grænseløs kultur- og naturarv	197
Henningsen, Lars N: Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-2021. Glimt fra forhistorie til nutid	199
Hopp, Peter: Pastor Johannes Schmidt-Wodder (1869-1959). Eine politisch-historische Biographie unter besonderer Berücksichtigung seiner Beziehungen zum europäischen Norden	202
Jespersen, Mikkel Leth; Hansen, Hans Schultz (red.): Sønderjysk søfarts historie, bind 1-2	206
Kristensen, Henrik Skov: Gestapos fangelejre i Danmark. Horserød 1943-1944. Frøslev 1944-1945	209
Poulsen, Niels Bo: Den Katastrofale Triumf – Krigen 1870-1871. Preussens sejr, Frankrigs nederlag og Danmarks held	211
Steensen, Thomas Steensen: Nordfriesland von einst bis jetzt. Mit Beiträgen von Ulf Bästlein, Uwe Hauptenthal, Konrad Küster und Fiete Pingel.	213
Thaler, Peter (ed.): Like Snow in the Sun. The German minority in Denmark in Historical Perspective	216
Thomsen, Merete Bo: Den slesvigske Kvindeforening 1922-2022	218
Trap Danmark 6. Udgave. Bind 16: Vejen, Kolding og Haderslev kommuner, 320 sider. Bind 17: Tønder, Aabenraa og Sønderborg kommuner, 360 sider. Ansvarshavende chefredaktør: Niels Elers Koch.	220
Forfatterliste	223
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2021	225
Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2021	255
Historisk Samfund for Sønderjylland	267
Regnskab	271

Forord

AF REDAKTIONEN

I år er det 100 år siden, Historisk Samfund for Sønderjylland blev grundlagt. Dette markeres på flere forskellige måder. Dels afholdtes i november en jubilæumsfest på Folkehjem med både foredrag og festligt samvær, dels er netop udkommet bogen *Sans for Sønderjyllands Historie. Historisk Samfund for Sønderjylland 1922-2022*, og endelig er afholdt en foredragsrække under titlen "Det Sønderjyske DNA gennem 100 år". Jubilæet skal naturligvis også markeres i denne årbog, hvor forfatterne bag førnævnte bog, Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen, i deres artikel med næsten samme titel sammenfatter fortællingen om foreningens virke igennem de mange år. Artiklen er den sjette i denne bog.

Årbogens første artikel er skrevet af Ditte Kock og Jens Jacob Refshauge Beck, der undersøger hvorvidt den civile befolkning på Als var ramt af overdødelighed i krigsåret 1864, især som følge af sygdomme, som krigen førte med sig. Den anden artikel i bogen er fra Elsemarie Dam-Jensens hånd og handler om hollandske fliser på væggene i Rømøs ældre huse. Artiklen placerer handlen med disse fliser i det samlede handelssamkvem mellem Danmark og Holland.

Den tredje artikel i årbogen er skrevet af Anne Marie Ludvigsen, der fortæller om de enorme forandringer, afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog førte med sig i perioden 1927-32, samt hvad dette betød for den lokale befolkning, der havde vænnet sig til at leve af og med vand.

Som nummer fire følger en artikel af Mogens R. Nissen, der handler om den sydslesvigske journalist Jakob Kronika, der efter 1945 måtte forsvare sig mod britiske anklager om at have været spion for det nazistiske styre.

Den femte artikel i årbogen er en kildeudgivelse, fremdraget og kommenteret af René Rasmussen. Det drejer sig om John Nis Lorensens erindringer om tiden som feltlæge under 1. verdenskrig.

Som årbogens sidste artikel, der efterfølger jubilæumsartiklen nævnt ovenfor, har SSW-politikeren Anke Spoorendonk skrevet sine erindringer om dagene efter landdagsvalget i 2005, hvor mindretalspartiet blev tungen på vægtskålen og siden parlamentarisk grundlag for den efterfølgende regering.

Som altid er årbogen også spækket med boganmeldelser, beretninger fra museer og forskningsinstitutioner i Grænselandet samt naturligvis fra Historisk Samfund for Sønderjylland.

God læselyst!

Redaktionen.

I krigens skygge

Civile dødsfald på Als i 1864

AF DITTE KOCK OG JENS JACOB REFSHAUGE BECK

En krig påvirker ikke kun de soldater, der kæmper i den, men også civilbefolkningen i det område, hvor den bliver udkæmpet. I 1864 stod de største kampe i Slesvig, og i lange perioder lå store hære, først den danske, derefter den preussiske, på øen Als. Befolkningstallet steg, og civile og soldater kom tæt på hinanden. I 1800-tallet var sygdomme krigens faste følgesvend, og soldaterne smittede lokalbefolkningen på Als. Som følge deraf var der en overdødelighed på øen, markant større end den overdødelighed, der sås i Kongeriget.

Kisten var dækket af grønne krans og så meget lille ud, som den stod der i den smukke og statelige kirke på Augustenborg Slot. Kl. 11 samledes en lille flok til begravelse. Efter ceremonien gik begravelsestøget til kirkegården i den anden ende af byen. Ved den pyntede grav holdt Ulkebøls præst, Hans Krog-Meyer, en smuk ligtale for sin afdøde slægtning, som han selv havde stået fadder til. Et nedbøjet forældrepar lyttede tavst med.¹

11-årige Anna Dorothea Arnesen blev begravet den 13. april 1864. Hun blev af alle beskrevet som en smuk, prægtig og bomstærk pige. Hendes historie kendes tilfældigvis, fordi en del af de ret prominente voksne omkring hende skrev dagbøger og breve, der blev udgivet i eftertiden. Den er dog ikke unik på Als under krigen 1864.

Anna Dorothea Arnesen (1852-1864). Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

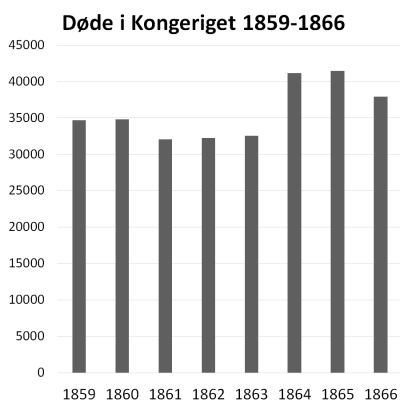
Da coronaen ramte i foråret 2020, var det oplagt for os – og mange andre formidlingssteder – at bruge nedlukningen på at undersøge, hvilke epidemiske sygdomme der herskede i den tid, vi formidler. I forvejen vidste vi, at 25 % af de cirka 3.100 faldne danske soldater i 1864 døde af sygdom, men spørgsmålet var så af hvilke sygdomme. I både den danske og den preussiske hær – hvor også 25 % af de faldne soldater døde af sygdom – var det primært tyfus, der dræbte. Under arbejdet fandt vi en opgørelse over det samlede antal dødsfald i Kongeriget Danmark i midten af 1800-tallet. 1864 overgik 1863 med mere end 8.600 døde.² Hvis vi vil vide, hvor mange af disse der er civile, må vi fratrække de soldater, der blev begravet i Kongeriget, enten fordi de døde her, eller fordi de efter deres død blev sendt hjem til Kongeriget. Hvor mange det præcist drejer sig om, har vi ikke tal på, men selv med et forsigtigt bud kommer vi nok ikke under 7.000 ekstra døde civile og dermed en overdødelighed på ca. 20 % i forhold til de fem foregående år.

De ovenstående tal omfatter ikke Hertugdømmet Slesvig, hvor de største kampe stod under krigen, og hvor både Danmark og Preussen havde store dele af deres hære stående. Det er ikke lykkedes os at finde tal over dødsfaldene i Slesvig i 1860'erne. Ser vi på de samlede tal for de tre hertugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenborg, var der en overdødelighed i 1864 på 7,5 % i forhold til de fem foregående år. I 1863 døde der 18.947 personer, mens der i 1864 døde 20.375 personer.³ Fra tallet for 1864 skal vi igen trække de døde soldater, der blev begravet i hertugdømmerne, og dermed forsvinder overdødeligheden helt. Tallene kan dog ikke fortælle noget om de lokale forhold i Slesvig, da der var stor forskel på de tre hertugdømmer i 1864. Slesvig var den primære krigsskueplads og der, hvor store dele af hærene opholdt sig, mens Holsten og Lauenborg stort set ikke var berørt af krigen. I en undersøgelse af overdødelighed må Slesvig betragtes separat. Formålet med denne artikel er at undersøge, hvordan det civile dødstal så ud i området, hvor krigen primært blev udkæmpet, og især øen Als var under hele krigen hårdt belagt med soldater. Vi har udover Als valgt at kigge på tre købstæder i Kongeriget, som var meget forskelligt påvirkede af krigen, for at sætte forholdene på Als ind i en større kontekst.

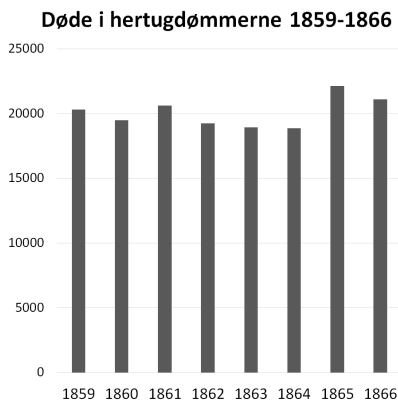
Krigen 1864 er et populært emne i dansk historieskrivning, men fokus er oftest på soldaterne. Civilbefolkningen bliver ikke nævnt i større grad, og når den gør, er det mest i lokalhistoriske fremstillinger eller øjensvidneberetninger. I 2015 udkom dog antologien "1864 – Mennesker mellem magterne", redigeret af Rainer Hering og Hans Schultz Han-

sen. Antologien indeholder en række artikler om, hvordan civilbefolkningen blev påvirket af krigen. Her kan især nævnes Inge Adriansens artikel "Civilbefolkningens vilkår under krigen i Sundeved og på Als i 1864", der blandt andet behandler emner som ægtkørsel, Sønderborgs bombardement og krigsskadeserstatningerne efter krigen. Med i artiklen er en liste over dødsfald i området.⁴ Her har Inge Adriansen medregnet alle dem, hvor krigen er nævnt i kommentarfeltet i kirkebogen, blandt andet de civile, der var flygtet fra Sønderborg og døde, mens de opholdt sig i et andet sogn. Listen indeholder 13 personer og ser altså ikke på det samlede antal dødsfald på Als og Sundeved i året 1864. I samme antologi findes Steffen Elmer Jørgensens artikel "Administrationen, civilbefolkningen og besættelsesmagterne i Vejle Amt i 1864",⁵ der gennemgår civilbefolkningens vilkår i Vejle, en af de købstæder, vi også har kigget på i vores undersøgelse. Artiklen giver et fint billede af, hvor hårdt amtet var ramt, men ser ikke på dødsfald.

Vores undersøgelse har vi baseret på kirkebøger fra sognene på Als, der er tilgængelige på Rigsarkivets hjemmeside. Dødstal kan svinge meget fra år til år, og vi har derfor i vores undersøgelse valgt at regne med et gennemsnit af de fem år, der ligger op til 1864, for at finde en slags 'normal'. Vi kunne have valgt at udregne normalen for en længere periode end de fem år, men så skulle vi til at modregne det i forhold til befolkningstallet, der i denne periode stiger med mere end 10 % på et tiår.⁶ Vi har optalt alle døde i perioden 1859-1866; de sidste to år for

I krigsåret 1864 steg dødeligheden i Kongeriget. Med til disse tal hører ikke Hertugdømmet Slesvig og dermed Als.

I 1864 steg dødeligheden i hertugdømmerne ikke samlet set. Der var dog store lokale forskelle.

at se, om overdødeligheden falder igen. I 1864 blev en del af de faldne soldater skrevet ind i kirkebøgerne. De er ikke talt med, da denne undersøgelse drejer sig om civilbefolkningen. Vi har i optællingen skelnet mellem børn og voksne, hvor voksne er fra 18 år og op. I første omgang talte vi dødfødte med, men fandt hurtigt ud af, at antallet af dødfødte ikke steg i 1864 i forhold til andre år. De dødfødte kan næppe tilskrives krigen, og de er derfor ikke regnet med.

I forhold til dødsårsager støder vi på kildeproblemer. I Slesvig blev der ikke lavet indberetninger om dødsårsager, hverken i byerne eller på landet. I Kongeriget blev der lavet indberetninger fra lægerne i købstæderne, men ikke fra landdistrikterne. Præsternes optegnelser er derfor den eneste kilde, vi har haft til rådighed. Læge Julius Bentsen skrev i 1863: "Vi vide, at for landdistrikterne finder aldeles ingen angivelse af dødsårsager sted; thi præsternes indberetninger om dødsfald af epidemiske sygdomme må, som ovenfor bemærket, vel frakendes så godt som al værdi."⁷ I mangel af bedre er det dog deres beretninger, vi må støtte os til. Præsternes optegnelser i dagbøger og kirkebøger skal altså tages med nogle forbehold og kan næppe klare en nutidig, lægevidenskabelig kontrol, men selvom de ikke var læger, bemærkede de, at noget var anderledes, og at mange unge døde af sygdomme, der mindede om hinanden. Kildematerialet kan ikke give en nøjagtig statistik over dødsårsagerne, men kan give et nogenlunde billede af, om det er sygdom, alderdom eller ulykker. Når en præst angiver tyfus som dødsårsag, er det muligvis en anden sygdom, men vi vælger at stole på, at det trods alt var sygdom, der var dødsårsagen.

Als under krigen

Als og Sundeved var centrum for de største kampe under 2. Slesvigske Krig. Ifølge folketællingen fra 1860 var indbyggertallet på Als 23.188.⁸ Efter tabet af Dybbølstillingen, hvor alle soldaterne måtte samles på Als, lå omtrent 19.000 danske soldater på øen.⁹ Styrken blev kraftigt reduceret, og ved våbenhvilens ophør den 26. juni 1864 var den nede på cirka 12.000 soldater.¹⁰ Selv de 12.000 soldater betød en markant forhøjelse af indbyggertallet. Under Dybbøls belejring havde den danske hær kanonbatterier stående langs kysten ved Alssund. Dybbølstillingens reservestyrker lå i Sønderborg, mens resten af øen blev brugt som kantonnement for de soldater, der havde fri. Den store baraklejr lå ved Sundsmark, men da der langt fra var plads til alle soldater i lejren, spredte både officerer og menige sig ud hos de lokale på øen. Her hyggede de sig med beboerne,

Også præstegården i Guderup (Egen Sogn) havde besøg i 1864. På billedet ses 5. Regiments musikkorps. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

der primært var dansksindede og gerne ville hjælpe soldaterne. Kokkepigerne kunne lokkes til at tilberede maden, og præstens datter kunne tages med på spadseretur i haven. Ikke kun soldaterne skulle indkvarteres; det samme skulle flygtningene fra Sønderborg. 15-årige Bertha Clausen (senere gift Hahn) boede med sin mor og søskende i Sønderborg, men måtte flygte fra byen på grund af bombardementet. Familien tog ud til Berthas morbror Holger Fangel, der var præst i Notmark. I sine erindringer beskrev Bertha de trange forhold på præstegården:

Skønt præstegården var overfyldt med indkvartering, både ude og inde, blev der skaffet plads til os; vi var to voksne og tre børn, så det var ingenlunde let. Min morbror måtte afstå sit eneste tilflugtssted, studerekammeret, og indrette sig et sådant i det lille soveværelse, der lå mellem dagligstuen og køkkenet, så at al uroen fra begge sider kunne høres ind, men som nu var det eneste rum, han og hans hustru havde til rådighed. Alle gæsteværelser var fuldt optagne af officerer, som sandelig heller ikke havde for megen plads. I den store havestue var der stabskontor, og i det tilstødende "bedste" værelse boede obersten. Den lille daglig-

stue var både spisestue og opholdsværelse for familien selv og officererne. Husets sønner og mine to brødre blev stuvet ind i et gårdværelse, loftsværelser var der ingen af i den et par hundrede år gamle præstegård. Men trods de indknebne forhold var der aldrig noget i vejen; der var endog en vis festivitas over den altid befolkede dagligstue, hvor der kunne samtales med så megen munterhed og så megen alvor, medens efter middagsmåltidet piber og cigarer udsendte så tætte røgskyer, at man knap kunne se hverandre.”¹¹

De danske officerer holdt især af at blive indkvarteret på palæet i parken ved Augustenborg Slot. Her boede førnævnte Anna Dorothea Arnesen sammen med sine forældre Peter og Wilhelmine Arnesen. Hverken Peter eller Wilhelmine var oprindeligt fra Als, men de havde en stor omgangskreds på øen. Peter var fætter til brødrene Hans og Christian Krog-Meyer, der var præster i henholdsvis Sottrup og Ulkebøl. Wilhelmines niece Olufa var gift med Sønderborgs borgmester, Hilmar Finsen. Via sit arbejde som herredsfoged havde Peter daglig kontakt til hæren og lærte hurtigt officererne at kende. En af de officerer, der blev indkvarteret på palæet, var den unge løjtnant Peder Ramsing:

Hele staben blev indkvarteret hos herredsfogeden, justitsråd Arnesen, som bebor et af de tidligere hertugelige palæer. Her fandt vi en mageløs modtagelse, først med et godt middagsmåltid, som snart bragte os til at glemme dagens genvordigheder, og dernæst med et natteleje, som – nå du som stadig lever et mageligt borgerligt liv med regelmæssige måltider og en god seng, du ved ikke hvad det vil sige efter i mange nætter ikke at have kunnet sove for kulde, da at kunne hvile sig rigtig ud. Her har jeg nu en uge levet et idyllisk liv i en uendelig elskværdig familiekreds, så fredeligt og roligt, som en krig slet ikke eksisterede.¹²

På palæet åndede alt – trods krigen – fred og idyl, men andre i lokalbefolkningen begyndte at bekymre sig. Præsterne førte kirkebog over fødsler, viede og døde, og ret hurtigt gik det op for dem, at antallet af døde i 1864 var usædvanligt højt. Christian Krog-Meyer var præst i Sottrup på Sundeved¹³ og skrev i april i sin dagbog:

Lad det være sagt i en god tid: her i præstegården er vi hidtil blevne forskånede for den slemme sygdom, men vi have også været særlig gunstig stillede derved, at præstegården blev generalskvarter, medens alle gårde og huse ellers have været opfyldte af militær, så at ejeren have måttet nøjes med et lille rum, ofte uden kakkelovn. Dødeligheden er derfor også stor; i dag er der anmeldt det 11. dødsfald i denne måned, medens gennemsnittallet af døde for et helt år er 16-18.¹⁴

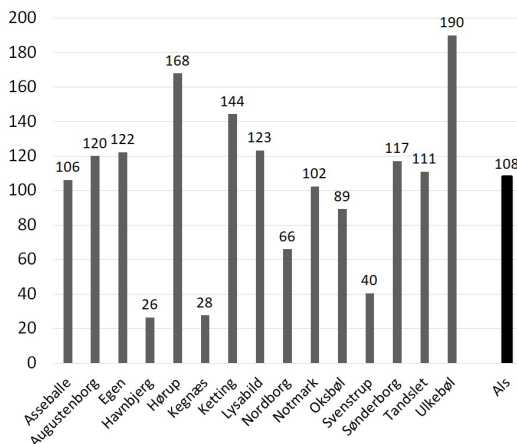
Antallet af døde

Der kan være mange årsager til, at dødstal stiger og falder. Epidemier, høstudbytte, vejret og så selvfølgelig: krig. Uanset årsagen er stigningen ret markant på Als. Dødstallet stiger i *alle* 15 alsiske sogne fra årene 1859-63 til 1864. Havnbjerg og Kegnæs stiger mindst med henholdsvis 26 % og 28 %. Herefter følger Svenstrup, Nordborg og Oksbøl. Bemærk, at det er sogne, der ligger langt væk fra baraklejren i Sundsmark i Ulkebøl Sogn. Tilsyneladende havde lazaretter ikke lige så stor indflydelse på dødstallet som indkvarterede soldater. Øens to store lazaretter lå i Augustenborg og Nordborg, men det var ikke de sogne, der mistede flest.¹⁵ Muligvis skyldes det, at de soldater, der var så syge, at de lå på lazaret, ikke var særligt mobile. De kom næppe ud af sengen og derfor ikke ud til civilbefolkningen. I soldaterlejerne fandt man til gengæld de raske smittebærere, der havde en stor kontaktflade med de lokale.

I de resterende 10 sogne er antallet af døde mere end 100 % højere end gennemsnittet for de foregående fem år. Ulkebøl og Hørup, der har de største stigninger, ligger på henholdsvis 190 % og 168 %.

For hele Als er der tale om en stigning på 108 %, altså markant mere end Kongerigets "kun" 20 %. Overdødeligheden blandt de voksne på Als er på 74 %, men for børnene er den hele 168 %.

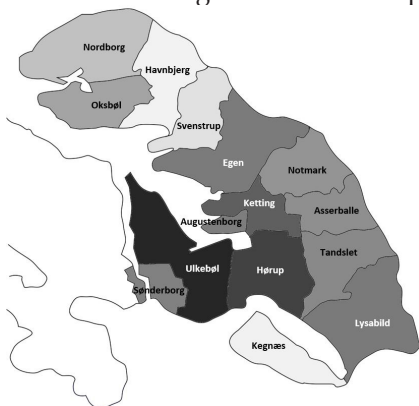
**Stigning i antal døde på Als
fra 1859-63 til 1864 (i %)**

I ti af de femten alsiske sogne stiger dødstallet med mere end 100 % i 1864.

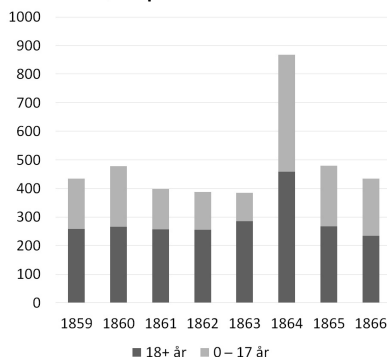
En hård indkvartering

Selvom soldaterne ikke skyder efter civilbefolkningen, kan de skade den på mange andre måder. Så store troppestyrker kan hurtigt fordoble indbyggertallet i en lille landsby, men infrastrukturen vokser ikke med samme hastighed. Sovepladserne mangler, og toiletterne gør det samme. I 1800-tallet gik bønderne ofte på toilet ude hos dyrene, og soldater-

Kortet viser, hvor dødstallet steg mest på Als i 1864. Jo mørkere farve, jo større overdødelighed. De store soldaterlejre lå i Ulkebøl Sogn.

Døde på Als 1859-1866

Antallet af døde på Als steg voldsomt i 1864, men faldt også hurtigt igen i 1865.

ne var dermed henvist til det samme eller måtte gå af sides, hvor der nu lige var mulighed for det – måske for tæt på drikkevandet.

Ligesom præsterne hurtigt opdagede det stigende dødstal, regnede de og lægerne også hurtigt ud, at soldaterne var skyld i det. J.P. Poulsen, der under krigen var læge ved arméen, skrev efter krigen en artikel om sygdom blandt soldaterne:

Betydningen af de her antydede fordærlige momenter spillede desværre også en vis rolle iblandt den civile befolkning på Als; af sognepræsten i Ulkebøl hørte jeg således flere gange alvorlige beklagelser over den mængde børn og kraftige unge mennesker, som tyfus bortrev i hans menighed, og jeg har ligeledes selv oftere i flere af de landsbyer, hvor vi fra tid til anden kantonnerede, haft lejlighed til at yde den indfødte befolkning min hjælp som læge i tilfælde af tyfoide feber af aldeles det samme præg som mit eget mandskabs.¹⁶

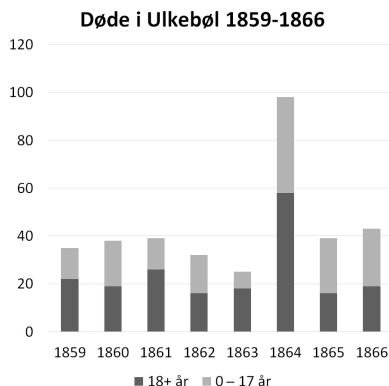
Sognepræsten i Ulkebøl var Hans Krog-Meyer, og især hans sogn var under pres. Sønderborg sogn lå for tæt på slagmarken og de preussiske batterier, til at soldaterne kunne opholde sig der i længere tid. Ulkebøl derimod lå så tilpas langt væk, at soldaterne var i sikkerhed, men ikke skulle marchere for langt for at komme op på slagmarken. Den store soldaterlejr lå i Sundsmark. Af de 15 sogne på Als er det i Ulkebøl, vi ser den største stigning i antal døde.

Som en af få præster på Als skrev Hans Krog-Meyer ofte, hvad folk døde af. Krog-Meyer var præst i Ulkebøl fra 1832 til august 1864, hvor han som mange andre dansksindede præster i Slesvig blev afsat. Fra januar til og med august 1864 døde der 79 personer i Ulkebøl sogn. Den med afstand oftest forekommende sygdomsårsag var tyfus, der dræbte 14 personer. Sygdommen, der dræbte næstflest, var svindsot, som 4 personer døde af. Svindsot (også kaldet tæring) er en ældre sygdomsbetegnelse, der dækker over sygdomme, der medfører vægttab. Her kan det altså være kræft, tuberkulose eller noget helt tredje.

Fra september overtog en anden føringen af kirkebogen, hvorefter der døde 19 personer i resten af året af varierende årsager.

Selvom både militære og civile myndigheder var klar over problemet, var der ikke meget at gøre ved det.¹⁷ Baraklejren var ikke stor nok til alle, og at tvinge soldaterne til at sove på åben mark ville svække hæren for meget.

Tyfus var altså et stort problem i Ulkebøl, og det var også den, der ramte Anna. Vi ved ikke, hvornår hun blev syg, eller hvordan hun blev smittet. Det kan skyldes de indkvarterede soldater eller palæets nabo,

Ulkebøl sogn var det hårdest ramte af de alsiske sogne i krigen 1864.

Augustenborg Slot. Her havde den danske hær indrettet øens største lazaret, hvor et stort antal sårede og syge blev indlagt. På 11-årige ben er løbeturen til slottet ikke lang, og Anna kom nok i kontakt med flere fra slottet. Den ellers sunde pige blev hårdt ramt af sygdommen. Sønderborgs borgmester, Hilmar Finsen, skrev den 5. april et brev til sin højgravide kone, Olufa, der var rejst i sikkerhed i København:

Anna Arnesen har været og er endnu meget syg (tyfoid feber), hun og tante Mine skulle i går have rejst til Sønderborg, men da lille Anna kom i vognen, var hun så svag, at hun måtte bringes ind igen; Arnesens var herinde i går eftermiddag, og var meget bekymrede for hende, men i nat har hun sovet godt og har det en del bedre i dag.¹⁸

Øvrige sogne på Als

Udover Ulkebøl har vi ikke mange informationer om dødsårsager i civilbefolkningen, da de andre præster sjældent skrev noget ned om det. Præsten i Asserballe sogn brugte ikke kirkebogens bemærkningsfelt en eneste gang i hele 1864. I Egen skrev præsten, hvem den afdøde efterlod. Præsten i Havnbjerg angav halssyge (difteri) som årsag til flere dødsfald blandt børn, men skrev ikke, hvad de voksne døde af.

Præsten i Notmark noterede ofte dødsårsagen, når afdøde var under 70 år. I 1864 var der 54 dødsfald i sognet. De hyppigste sygdomsårsager var tæring med fem dødsfald og difteri med syv dødsfald. Af de syv med difteri var den ældste 22 år, og de døde alle i perioden 23. maj 1864 – 27. juni 1864.

Desværre har vi ikke andre kilder til dødsårsagerne, fordi der som tidligere nævnt ikke blev lavet indberetninger i Slesvig om dødsårsagerne. I langt de fleste sogne er det altså ikke muligt at sige, hvad befolkningen døde af, men vi kan med sikkerhed sige, at de ikke blev dræbt af soldater. Den danske civilbefolkning var ikke et militært mål i 1864, og på landsplan kender vi kun ganske få tilfælde, hvor civile er døde af direkte krigsrelaterede årsager, altså geværkugler eller granaater. En hurtig undersøgelse af kirkebøgerne i de byer, hvor koncentrationen af soldater har været størst, afslører på landsplan (og en enkelt i Flensborg) i alt 14 direkte krigsrelaterede dødsfald. Muligvis gemmer der sig flere dødsfald i andre kirkebøger, men det er næppe mange. Havde der været systematiske overfald på eller henrettelser af civile i Danmark, ville det have vakt et ramaskrig i både national og international presse, og derfor ville vi i dag have kendt til det.

I kirkebøgerne fra året 1864 er der på hele Als kun to tilfælde af direkte krigsrelaterede dødsfald. Det ene var den 17-årige lærling Heinrich Schirmhof, der blev dræbt af en granat under Sønderborgs bombardement den 2. april 1864. Det andet var den 19-årige tjenestepige Anne Cathrine Jensen fra Kattrup, der ved et ulykkeligt tilfælde blev skudt af en preussisk soldat og døde den 11. september 1864. Det er højst usandsynligt, at der gemmer sig krigsrelaterede dødsfald i de kirkebøger, hvor kommentarfeltet ikke blev anvendt. Selv de præster, der stort set aldrig brugte kommentarfeltet, skulle nok skrive, når der skete noget andet end sygdom, for eksempel selvmord eller ulykker. Således bemærkede præsten i Lysabild, at skolelærer Hansen Duus' 26-årige kone, Terkla Mathilde, blev fundet i skolens brønd den 24. juli 1864.¹⁹ Hvordan hun endte der, er der ingen oplysninger om. Bagerst i artiklen findes en liste over alle de civile dødsfald, vi indtil videre er stødt på.

Langt størstedelen af de ekstra dødsfald på Als må altså skyldes sygdom. Ikke nok med at de civile blev syge, de fik heller ikke den nødvendige ro til at komme sig. Præst Nicolai Feilberg i Ullerup på Sundeved beskrev situationen meget rammende:

Ved middagstid jordfæstede jeg liget af Kristiansens datter på Filipsborg. Jeg havde flere gange besøgt hende under sygdommen. Lægehjælp savnedes ikke. Men hvor kan helbredelse ventes, når den syge ligger sammen med en halv snes mennesker i et lille rum?²⁰

Anna Arnesen døde den 10. april til stor sorg for alle omkring hende. Christian Krog-Meyer, fætter til Peter Arnesen, skrev i sin dagbog:

Medens vi glæder os over, at begivenheden på Vissingsminde er lykkelig overstået, gør det os usigelig ondt, at Arnesen har mistet sin kære Anna, den prægtige, bomstærke pige, som var sundheden selv og som Arnesen elskede så højt.²¹

Købstæder i Kongeriget

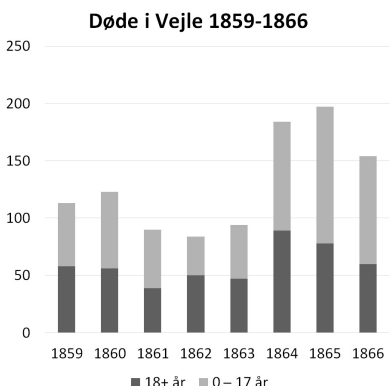
På Als er det tydeligt at se, hvordan krigen påvirkede dødstallet. For at sammenligne har vi undersøgt udvalgte byer i Kongeriget:

- Vejle, der blev angrebet og besat af preussiske tropper allerede den 8. marts, og hvor der efterfølgende har været adskillige tropper igennem både fra syd og senere nord, da freden kom.

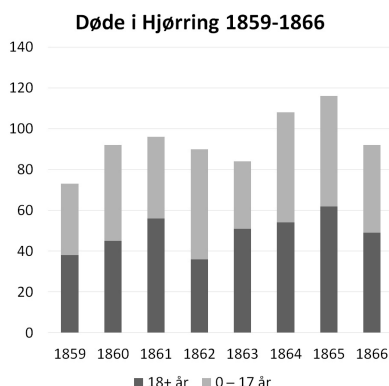
- Hjørring, hvor preussiske tropper rykkede ind den 13. juli, og hvor vi derfor forventede en mindre overdødelighed end i Vejle.
- Slagelse, der ikke oplevede krigshandlinger, men hvor der efter krigen er kommet soldater hjem, der *kan* have medbragt smitte fra fronten.

Dødstallene i disse byer er optalt efter samme metode som sognene på Als. For de tre købstæder i Kongeriget ser man en tydelig stigning i antallet af døde i 1864 i forhold til de foregående fem år. Det statistiske bureau²² forklarede i 1868, at der i 1864 herskede tyfus-, skarlagensfeber- og halsbetændelsesepidemier. Især tyfus plagede både danske og preussiske tropper²³ og sås også blandt civilbefolkningen der, hvor soldaterne var, blandt andet i Skanderborg og Vejle amter.²⁴ I Vejle stiger dødstallet med over 80 %, i Hjørring med cirka 25 % og i Slagelse med under 20 %. For hele Kongeriget er stigningen som sagt omkring 20 %. Det er med andre ord, som vi forventede, men altså også langt fra den stigning, man ser på Als.

Påfaldende er det også, at det for alle tre byer (og hele Kongeriget) gælder, at dødstallet i 1865 overgår det i 1864. Hvorfor dødstallet er så højt i 1865, kan vi kun gisne om. Måske er det et efterslæb fra 1864, måske skyldes det de mange soldater, der vendte hjem fra krigen og havde sygdomme med. Ifølge Danmarks Statistik døde der mange af difteri og strubehoste i 1865 i forhold til de omkringliggende år, men tallene

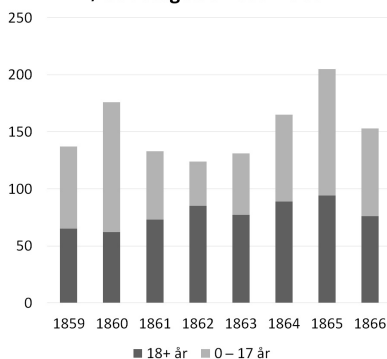

Vejle var en af de byer i kongeriget, der var allerhårdest ramt af sygdomme i 1864.

I Hjørring ankom der først fjendtlige soldater i midten af juli 1864.

Døde i Slagelse 1859-1866

Slagelse undgik besøg af store grupper af soldater i 1864. Til gengæld var dødstallet året efter væsentlig højere.

er kun baseret på de danske købstæder, ikke landsognene. På Als ser vi til gengæld et kraftigt fald i 1865. Mange husker nok sundhedsminister Magnus Heunickes to kurver fra pressemøderne fra corona-epidemiens start. Den stejle orange kurve (som vi gerne ville undgå i 2020) passer her til udviklingen på Als i 1864, mens den grønne, flade kurve mere minder om udviklingen i Kongeriget. Og på ministerens orange kurve var der også et brat fald efter smitten havde toppet – ligesom på Als.

For civilbefolkningen på Als må faldet i dødstallet i 1865, trods krigens nederlag og det nye preussiske styre, have været en mærkbar lettelse. Men for de familier, der havde mistet, var savnet stort. Løjtnant Ramsing blev indkvarteret på palæet hos Arnesens igen i maj:

En anden stor behagelighed for mig er det naturligvis også, at jeg bor hos en så vakker og elskværdig familie som justitsråd Arnesen, desværre er jo dér foregået en stor forandring siden sidst jeg var her; deres lille vakre datter er død for kort tid siden, ... og jeg savner nu ofte det mindste barn, med hvilket jeg så ofte har spøget, hvortil naturligvis kommer, at forældrene ikke ret kunne forvinde tabet; deres gæstelighed er nu blandet med et stille vemod.²⁵

Familien Arnesen flyttede i 1868 tilbage til Danmark, hvor Peter Arnesen blev byfoged i Middelfart. Annas grav findes ikke længere på Augustenborg kirkegård.

Konklusion

Tilstedeværelsen af de mange danske og preussiske soldater på Als i 1864 fik en stor betydning for den lokale civilbefolkning. Befolkningstallet på øen steg markant, uden at infrastrukturen fulgte med, og alle måtte rykke meget tæt sammen. Dødstallet for hele Als mere end fordobledes, svarende til cirka 450 ekstra døde i 1864 i forhold til de fem foregående år. Overdødeligheden var størst i områderne nær den store baraklejr, her især Ulkebøl sogn, hvor dødstallet steg med 190 %. Om de specifikke dødsårsager har vi desværre ikke kildemateriale nok til at sige noget definitivt, men i de tilfælde vi har, var det primært tyfus, som også var det, der ramte soldaterne. Ser vi på dødstallene for de tre hertugdømmer samlet, steg dødeligheden ikke i 1864. Overdødeligheden på Als var et lokalt problem og understreger, at soldaterne var skyld i smitten. Allerede i 1865 var dødstallet på Als tilbage på det normale.

I Kongeriget steg dødstallet med 20 %. Købstæderne Hjørring og Slagelse fulgte denne tendens, men i Vejle, hvor der var soldater stort set hele krigen, ses en stigning på 80 %. Både samlet i Kongeriget og i de tre købstæder forblev dødeligheden høj i 1865, men hvorvidt det skyldes efterslæb fra krigen eller er et tilfælde, er usikkert. Emnet er langt fra udtømt.

Dræbte civile under krigen

Under arbejdet med denne artikel er vi stødt på enkelte civile dødsfald, hvor årsagen direkte kan relateres til krigen og altså skyldes geværkugler, granater og lignende. Listen er ikke fuldstændig, da vi ikke har haft mulighed for at undersøge alle kirkebøger i Slesvig og Jylland. Skulle du kende til flere tilfælde, er du velkommen til at kontakte os.

Als:

- Heinrich Schirmhof, 17 år og lærling i Sønderborg. Blev dræbt af en granat under Sønderborgs bombardement den 2. april 1864.²⁶
- Anne Cathrine Jensen, 19 år og tjenestepige fra Katry. Blev ved "ulykkeligt tilfælde" skudt af en preussisk soldat og døde den 11. september 1864.²⁷

Fredericia:

- Laurits Ludvigsen, 30 år og husmand i Erritsø. Død af skudsår i underlivet den 13. marts 1864.²⁸ Muligvis er det ham, der omtales i en notits i *Berlingske Tidende* den 18. marts 1864:

Ulykkelig Hændelse. For nogle Dage siden hændte sig, ifølge "Fr.Av.", det beklagelige Tilfælde, at en Mand fra Landet, der vilde ind til Fredericia for at hente en Hjordemoder, blev skudt af en af vore Forposter, der flere Gange skal have anraabt Manden, da denne nærmede sig Kjæden, uden at faae Svar.²⁹

- (fornavn ukendt) Cordsen, 58 år og blikkenslager. Skudt under bombardementet den 20. marts 1864.³⁰
- Marius Ammersen, 7 år. Skudt under bombardementet den 20. marts 1864.³¹

Vejle:

- Larsine Dorteia Weiss, 42 år. Skudt under kampen den 8. marts 1864, da hun ville trække sine børn væk fra vinduet.³²
- Martin Hartmann, 39 år og musikus. Skudt under kampen den 8. marts 1864, da han løb ud på gaden for at samle en sabel op, som en dansk soldat havde tabt.³³
- K.E. Caspersen, alder ukendt. Jernbanearbejder. Skudt under fægtningen den 8. marts og død af sine sår den 14. marts 1864.³⁴
- Søren Sørensen, 16 år, fandt sammen med sin ven Henrik en granat i skoven den 16. marts 1864. De tog den med hjem til Søren i Vejle og forsøgte at åbne granaten, der pludselig eksploderede. Søren døde af sine sår samme dag.³⁵
- Henrik Fahnø, 14 år. Se forrige. Henrik døde af sine sår den 31. marts 1864.³⁶
- Elise Petersen, 20 år og sypige. Omkom ved vådeskud den 29. juni 1864.³⁷

Andre:

- Hans Mathisen Falkenberg, 37 år og fra Haderslev. Hans, der i kirkebogen blev beskrevet som sindssvag, bevægede sig for tæt på fjenden og blev skudt. Han døde af sine sår den 26. april 1864.³⁸
- Otto Pedersen, 68 år og gårdmand i Vejrup, nordøst for Bramming. Den 15. maj 1864 gjorde østrigske tropper holdt i byen, og to soldater forlangte øl af Otto Pedersen. Han efterkom ikke ordren hurtigt

nok, og en af soldaterne skød Otto Pedersen i hovedet. En nabo klagede til de østrigske officerer, der straffede soldaten.³⁹

- Heinrich Hinrichsen, 55 år og fra Jarplundgaard. Blev skudt natten mellem den 6. og 7. februar 1864, da han var på vej ind til Flensborg.⁴⁰

Sygdomsleksikon

Tyfus (også kaldet typhoid feber) skyldes bakterien salmonella typhi og smitter fra menneske til menneske gennem fødevarer eller vand, der er forurenet med afføring. Sygdommen giver høj feber, hovedpine og udslæt og i nogle tilfælde diarre. Ubehandlet dør op mod 20 %.

Difteri (også kaldet halssyge) skyldes bakterien corynebacterium diphtheriae. Den er dråbebåren og smitter fra menneske til menneske gennem nys og hoste. Sygdommen giver halsbetændelse, men problemet er især de toksiner, som bakterien danner, og som kan påvirke hjertemusklen, nyrerne og nervesystemet. Ubehandlet dør op mod 50 %.

Skarlagensfeber (også kaldet scarlatina) skyldes streptokokbakterier. Den er dråbebåren og smitter gennem nys og hoste. Sygdommen giver halsbetændelse, feber og et rødt udslæt på kroppen. Ubehandlet er dødeligheden høj.

Alle tre sygdomme kan i dag behandles med antibiotika.

Kilde: Statens Serum Institut og sundhed.dk.

KILDER

Utrykte kilder:

Kirkebøger tilgængelige på sa.dk for følgende sogne:

På Als: Asserballe, Augustenborg, Egen, Havnbjerg, Hørup, Kegnæs, Ketting, Lysbilde, Nordborg, Notmark, Oksbøl, Svenstrup, Sønderborg, Tandslet og Ulkebøl.

I Kongeriget: Faaborg, Fredericia Michaelis, Hjørring Sct. Catarina, Hjørring Sct.

Hans, Hjørring Sct. Olai, Slagelse Sct. Mikkil, Slagelse Sct. Peder, Svendborg Sct. Nicolai, Svendborg Vor Frue og Vejle.

Trykte kilder:

Thisted Amtsavis, 29. marts 1864.

Svendborg Amtstidende, 21. maj 1864.

Berlingske politiske og Avertissements-Tidende, 18. marts 1864.

LITTERATUR

Adriansen, Inge: "Krig og kærlighed i 1864. Breve mellem Sønderborgs borgmesterpar Hilmar og Olufa Finsen", *Fra Als og Sundeved*, bind 76. 1998, s. 9-216.

Andersen, Jesper: *Skarlagensfeber*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.sundhed.dk/borger/patient-haandbogen/boern/sygdomme/infektioner/skarlagensfeber/

Backhausen, W.: *Tydsckernes daglige Færd i Jylland, deres Opførsel og Character, skildret af et Øienviðne under Occupationen 1864*, København 1864.

Bentsen, Julius: "Bemærkninger om Bevægelsen i Folkemængden i Danmark i Aarene 1860 til og med 1864", *Ugeskrift for Læger*, 5-12-1868, s. 413-422.

Bentsen, Julius: "Nogle sammenlignende Oplysninger om Sundhedspleiens Organisation", *Ugeskrift for Læger*, 14-11-1863, s. 383-391.

Djørup, Michael: "Om de sanitære Forhold ved den danske Armee i 1864", *Bibliothek for Læger*, januar 1865, s. 1-70.

Feilberg, N.L.: "En Præstegaard i Sundeved under Krigen 1864", *Museum*, 1890, s. 11-40, 81-113, 175-185, 240-254, 291-315, 359-374.

Generalstaben: *Den dansk-tydske Krig 1864*, bind 3. København, 1892.

Hahn, Bertha: *Minder fra Sønderborg og Als*, København, 1913.

Hering, Rainer og Schultz Hansen, Hans (red.): *1864 – Mennesker mellem magterne*, Hamborg, 2015.

Krog Meyer, Christian: "Dagbogs Optegnelser under Krigen 1864", *Museum*, nr. 11, 1896, s. 7-82, 89-124.

Loeffler, F.: *General-Bericht über den Gesundheitsdienst im Feldzuge gegen Dänemark 1864*, Berlin, 1867.

Poulsen, J.P.: "Om de sanitære Forhold ved 6te Inf.-Regiment under Feltoget i 1864", *Hospitalstidende*, nr. 3: s. 9-10, 4: 13-15 og 7: s. 25-28, 1865.

Statens Serum Institut: *Difteri*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.ssi.dk/sygdomme-beredskab-og-forskning/sygdomsleksikon/d/difteri

Statens Serum Institut: *Sygdomsforekomst før og efter indførelse af vaccination*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.ssi.dk/vaccinationer/boerne-vaccination/sygdomsforekomst-for-og-efter-vaccination

Statens Serum Institut: *Tyfus*. Citeret 22.07.2022.

URL: www.ssi.dk/sygdomme-beredskab-og-forskning/sygdomsleksikon/t/tyfus

Statens Statistiske Bureau: "Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede", *Statistisk Tabelværk*, femte række, 1905, s. 1-181.

Statistischen Landesamt Schleswig-Holstein: *Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins*, Kiel, 1967.

Stolz, Gerd: *Kriegsgräber von 1848/51 und 1864 im Kreis Schleswig-Flensburg*, Husum, 1980.

Trap, J.P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig*, København, 1864.

Wulff, Henrik (red.): *En løjtnant fra 1864. Lieutenant P.E.M. Ramsings breve fra den sidste slesvigske krig*, Aalborg, 1997.

NOTER

- 1 Adriansen 1998, s. 83.
- 2 Statens Statistiske Bureau 1905, s. 81.
- 3 Statistischen Landesamt 1967, s. 29.
- 4 Hering, 2015 s. 142.
- 5 Hering, 2015 s. 303.
- 6 Statens Statistiske Bureau 1905, s. 10.
- 7 Bentsen 1863.
- 8 Trap 1864, s. 379.
- 9 Situationen 1. maj 1864. Generalstaben 1892, s. 26.
- 10 Generalstaben 1892, s. 187.
- 11 Hahn 1913, s. 57.
- 12 Wulff 1997, s. 30f.
- 13 Den danske hær kom til Dybbøl den 7. februar, og hurtigt derefter besatte den preussiske hær de omkringliggende landsbyer, der indtil erobringen af Als var kraftigt belagt med preussiske soldater.
- 14 C. Krog Meyer 1896, s. 78. Notat i dagbog den 24. april 1864.
- 15 En hurtig undersøgelse af Fåborg og Svendborg, hvor der også var lazaretter, viser, at dødstallet her ikke steg mere end i resten af Kongeriget.
- 16 Poulsen 1865, nr. 7, s. 28.
- 17 Christian Krog-Meyer forsøgte dog at hjælpe sin bror Hans. Før erobringen af Als var den preussiske general Goeben, der blandt de civile var kendt som en venlig mand, ofte indkvarteret hos Christian Krog-Meyer i Sottrup. Når man havde en general boende, havde man ikke også en hel deling preussiske soldater. Derfor bad Christian Goeben om at tage ophold på præstegården i Ulkebøl, når preusserne havde erobret øen, et ønske som Goeben efterkom.
- 18 Adriansen 1998, s. 66.
- 19 Lysabild Sogn kirkebog, døde kvindeskøn 1864, nr. 26.
- 20 Feilberg 1890, s. 31. Brev dateret den 3. marts 1864. Ifølge Ullerup kirkebog blev Birgitte Marie Kristiansen, datter af Kristian Kristiansen på Filipsborg, begravet den 5. marts 1864, 3 år gammel.
- 21 C. Krog Meyer 1896, s. 79. Notat i dagbog den 30. april. Christian Krog Meyer boede på den anden side af fronten, og nyheden ankom derfor sent.
- 22 Forløberen for Danmark Statistik.
- 23 Loeffler 1867, s. 18 og Djørup 1865, s. 41.
- 24 Bentsen 1868, s. 417.
- 25 Wulff 1997, s. 91.
- 26 Kirkebog for Sønderborg sogn, døde mænd og kvinder 1864, nr. 45.
- 27 Kirkebog for Ketting sogn, døde kvindeskøn 1864, nr. 23.
- 28 Kirkebog for Fredericia Michaelis sogn, døde mandkøn 1864, nr. 24.
- 29 Berlingske, s. 2.
- 30 Kirkebog for Fredericia Michaelis sogn, døde mandkøn 1864, nr. 31.
- 31 Kirkebog for Fredericia Michaelis sogn, døde mandkøn 1864, nr. 32.
- 32 Kirkebog for Vejle sogn, døde kvindeskøn 1864, nr. 14 og Backhausen 1864, s. 5.
- 33 Kirkebog for Vejle sogn, døde mandkøn 1864, nr. 15 og Backhausen 1864, s. 4.
- 34 Kirkebog for Vejle sogn, døde mandkøn 1864, nr. 18.
- 35 Kirkebog for Vejle sogn, døde mandkøn 1864, nr. 19 og Thisted Amtsavis s. 2.

36 Kirkebog for Vejle sogn, døde mandkøn 1864, nr. 21.	afdøde 1864, nr. 28.
37 Kirkebog for Vejle sogn, døde kvindeskøn 1864, nr. 33.	39 Kirkebog for Vejrup sogn, døde mandkøn, nr. 7 og Svendborg Amtstidende, s. 2-3.
38 Kirkebog for Haderslev gamle sogn,	40 Stolz 1980, s. 47.

Zusammenfassung

Die grössten Schlachten im Krieg 1864 fanden auf Dybbøl und Alsen statt. In der Zeit zwischen 7. Februar und 29. Juni wirkte die Insel Alsen als Quartier für die dänischen Soldaten, bis die preussischen Soldaten die Insel übernahmen. Die vielen Soldaten führten zu einer Verdopplung der Einwohnerzahl, jedoch ohne, dass sich die notwendige Infrastruktur anpasste. Die Soldaten wohnten zum Teil in den grossen Barackenlager in Ulkebøl, waren aber auch bei Zivilisten untergebracht. Somit wurden die Krankheiten der Soldaten an die Bevölkerung weitergegeben. Eine Aufzählung in den Kirchenbüchern von Alsen 1864 zeigen eine Übersterblichkeit von 108 % in Verhältnis zu den 5 vorangegangenen Jahren. Die höchste Steigung findet man in den Gemeinden, die die meisten Soldaten aufnahmen, nämlich Ulkebøl und Hørup. Der Hafen in Høruphav galt als Verbindung zum Festland. Die Übersterblichkeit in Ulkebøl betrug 190 %, in Høruphav 168 %. 1865 fiel die Zahl wieder im Normalbereich zurück. Im Königreich betrug die Übersterblichkeit in 1864 20 %, und setzte sich in 1865 fort.

Bloempot, landschap og histories

- Hollandske fliser på Rømøs vægge

AF ELSEMARIE DAM-JENSEN

Indledning

Artiklen er blevet til på baggrund af et forskningsprojekt *Handel og vandel i 1600- og 1700-tallet. Et forsknings- og formidlingsprojekt med udgangspunkt i dansk-hollandske kontakter i 1600- og 1700-tallet*.

I 1600- og 1700-tallet var Holland et økonomisk centrum i Europa, et sted med mange muligheder for arbejde, varehandel og økonomisk gevinst. Holland havde derfor også stor tiltrækningskraft på befolkningen langs den kongerigske del og hertugdømmernes del af Vadehavskysten.

I denne periode var den kunst- og kulturhistoriske indflydelse fra Holland stor i Danmark. Der udviklede sig en mentalitetsmæssig lighed, blandt andet i forbindelse med religion, samfundsstruktur, retsvæsen og uddannelse.¹ Den vestslesvigske kyst blev på grund af den tætte søfarts- og handelsmæssige kontakt stærkt præget fra Holland, især hvad angår arkitektur og interiør.

Denne artikels emne er importen og brugen af hollandske fliser i vadehavsområdet, især Rømø. De hollandske fliser, som stadig findes på væggene i nogle hjem i det vestlige Sønderjylland, står som et konkret udtryk for kontakten med Holland og er et symbol på de kulturhistoriske påvirkninger, som kontakten har affødt.²

Forfatteren har forsøgt at afklare omstændighederne bag importen, blandt andet ved at undersøge, hvad der i dag er tilbage af hollandske fliser i private ejendomme. De spørgsmål, der ønskedes undersøgt, var blandt andet: Hvordan kom fliserne hertil, hvornår og hvorfra kom fliserne og i hvor stort omfang? Var de, som det ofte fortælles, ballast ombord på de studeskibe, som sejlede retur fra Holland, og hvordan blev fliserne distribueret?

Undersøgelsen, der ligger til grund for denne artikel, koncentrerer sig om ejendomme på Rømø.

Desuden er flisesamlingen på Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder gennemgået med henblik på at undersøge, hvor i Vestslesvig de enkelte fliser i denne samling stammer fra.

Artiklens titel "Bloempot, landschap og histories" refererer til betegnelsen for tre af de mest anvendte typer af hollandske fliser på Rømø: Fliser med blomsterdekoration, landskabsfliser og bibelhistoriske fliser ("Histories").

Artiklen består af en omtale af påvirkningen fra Holland, af de hollandske fliser som produkt, deres motiver og anvendelse og om eksporten af dem til vadehavsområdet.

Derefter præsenteres forholdene på Rømø, og der redegøres for den empiriske undersøgelse af forekomsten af fliser på øen i nyeste tid.

Den hidtidige forskning vedrørende hollandske fliser har især haft en kunsthistorisk tilgang til emnet. I Holland har Jan Pluis (f. 1937) gennem et helt liv beskæftiget sig med flisernes typologi og historie.³ I Danmark beskæftigede den daværende museumsleder i Tønder Sigurd Schoubye (1915-2000) sig omkring 1960/70 med de hollandske fliser på Tønderegnet.

Denne undersøgelse adskiller sig fra tidligere forskning ved, at fliserne især bliver betragtet fra en kulturhistorisk vinkel. Formålet har også været at samle op på den eksisterende viden om emnet og at sætte fokus på nye indsatsområder, blandt andet i et tværfagligt samarbejde mellem kulturhistorie, arkæologi og naturvidenskab.

De hollandske fliser

Oprindelsen til de hollandske fliser kom fra maurerne, som brugte fliser i husene i Spanien, og også i Italien var der en flisetradition. Begge steder blev fliserne især brugt til udvendig beklædning eller til gulvbeklædning.

I Holland blev fliserne først og fremmest brugt indvendigt på væggene som en praktisk foranstaltning, der både kunne isolere mod fugt og kulde udefra og som beskyttelse mod ild fra ildsteder i køkkener og ovne i stuer. Desuden blev fliserne betragtet som en hygiejnisk foranstaltning, de var nemme at renholde i forhold til en kalket væg eller en panelvæg.

Fliseproduktionen koncentrerede sig især om Nordholland og Frisland samt i Utrecht, Haarlem og Rotterdam.

Motiver og farver var bestemt af den herskende mode. De ældste fliser, som kendes langs Vadehavskysten, især omkring Sejerslev og Emmerlev nord for Højer, er de polykrome, mangefarvede fliser fra

1600-tallet. De er udsmykket med blomster, frugter, dyr og fugle. Senere blev de blå fliser med motiver som soldater (landsknægte), dyr, mytologiske væsener, skibe og landskaber udbredt, og i løbet af 1700-tallet blev de manganfarvede brunviolet fliser moderne, især med bibelske motiver og hyrdescener. De manganfarvede fliser kom især fra Rotterdam og Utrecht, mens man nordpå i Frisland stadig foretrak de blå fliser.⁴

Inspirationen til motiverne kom ofte fra samtidens kobberstik.⁵ De bibelske motiver havde forlæg i værker af blandt andre Pieter Hendriksz Schut (1619-1660), der i 1679 udgav en billedbibel med mere end 350 billeder.⁶

Bibelske motiver kendes på de hollandske fliser fra perioden omkring 1650 til slutningen af 1800-tallet. Især i 1700-tallet, som i Holland var præget af den reformerte kirkes billedforbud i kirkerne, var de bibelske fliser i høj kurs, både prismæssigt og modemæssigt.

I Vestslesvig var det pietismens tid, hvor religiøse motiver og et fromhedsliv i hjemmene med højtlæsning fra bibel og postiller var udbredt.

Blå bibelflise. Moses og lovens tavler. Piselen, Nationalmuseets Kommandørgård, Rømø. Foto: Museum Sønderjylland.

Her kunne flisernes bibelske motiver også være et godt udgangspunkt for bibelhistoriefortælling for store og små. Ofte var fliserne forsynet med en "litteraturhenvisning", en angivelse af det skriftsted i bibelen, som motivet forestillede. På hollandsk hedder de bibelske fliser "histories". De var de dyreste, fordi de var individuelt fremstillet med mange detaljer, og derfor var de mere tidskrævende at male end så mange af de andre flisemotiver.

De enkleste (og dermed billigste) bibelske fliser blev opdelt i to typer: "Basterde Histories" (med oksehoved-hjørnemotiver) og "Histories met wolk" (med edderkophjørner).⁷ Det er især disse typer, man finder på Rømø.

I Holland havde brugen af fliser fra omkring 1640 ændret sig fra at være et byfænomen til noget, man brugte på landet. I byerne brugte man nu kun fliser i køkkenerne, og disse fliser var som oftest hvide.

Fra første halvdel af 1700-tallet betød en økonomisk nedgangsperiode i Holland dog, at efterspørgslen på fliser forsvandt, også på landet.

Efter 1750 blev agrarøkonomien atter stærkere, der blev råd til at bygge nye gårde, og igen med fliser. Det var tilfældet både i Østjylland og i de nærliggende områder i Nordtyskland og Vestslesvig, hvor der nu som nævnt også blev bygget grundmurede gårde. Dette skabte et sent, sidste boom for fliseeksporten. Mere end halvdelen af produktionen kom på dette tidspunkt fra byerne Makkum og Harlingen i Frisland.⁸

Eksporten af fliser til vadehavsområdet

Brugen af hollandske fliser på væggene kendetegnede de maritime miljøer i Vadehavsområdet. Der er fremsat flere forklaringer på fænomenet, for eksempel at det skulle symbolisere luksus og renlighed. Hollænderne havde ord for at være meget renlige, men generelt er fliserne også bare blevet betragtet som et eksempel på hollandsk påvirkning pga. søfolkenes hyppige kontakt over Vadehavet.⁹

Som nævnt kendes de tidlige polykrome fliser allerede fra 1600-tallet på Vadehavskysten, men det var i løbet af 1700-tallet, at de hollandske fliser for alvor nåede området. Når sæsonen for de hollandske handels- og hvalfangstskibe sluttede i efteråret, benyttede styrmænd og kaptajner blandt andet fra øen Sild lejligheden til at tage fliser med hjem til deres huse. Størstedelen af fliserne kom ad søvejen til Hamborg og derfra til den nordfrisiske kyst og øerne.¹⁰

Det har ikke været muligt at påvise de hollandske fliser i 1700-tallets toldlister fra Tønder Toldsted.¹¹ Dette gør sig også gældende andre steder, blandt andet på Amager, hvor de normalt meget informationsrige toldlister heller ikke omtaler fliserne¹², men kilder fra Sild indikerer, at for eksempel søfolkene herfra købte fliser direkte hos producenterne og bragte dem toldfrit med hjem på egne smakkerskibe.¹³ Et eksempel er Jürgen Jens Lorenzen, som i 1774 meddelte flisemanufacturen Binksmas i Harlingen, at smakken¹⁴ "Das Wappen von Sylt" d. 24. april ville afhente de bestilte fliser, især "Blompotis" (blompotter) og "Historis" (bibelske fliser). 10 år senere fik Lorenzen igen leveret en sending fliser bestående af 950 blå fliser, blandt andet "Rosen Veeren" og "Historie" samt to skibsbilleder. Disse fliser befinder sig stadig i Lornsenhus i Keitum på Sild og i Museum Altfriesisches Haus samme sted.

Også i toldbøger fra Amrum omtales transport af hollandske fliser, hvor Amrum-smakkeskipperen Philipp Ernst Quedens iflg. toldbogen fra 1777 importerede "Matroskister, træer, fliser, hør og ting til husholdningen".¹⁵

Fra Föhr er der optegnelser vedrørende de varer, som Grønlandsfarerne lod smakkeskipperne tage med hjem til familien i "søkister" (skibskister). Her omtales blandt andet hollandske fliser.¹⁶

Måske sendte man fliserne tilbage med de smakker, som ofte blev brugt til transport af søfolkene til og fra de nordtyske og hollandske havnebyer, som søfolkene var sejlet ud med. Når de skulle tilbage, var der ikke plads til meget gods, hvis der skulle være op til 200 søfolk ombord.¹⁷

Måske kan søfolkene også på tilbagevejen fra årets sejlads selv have taget en stak fliser med, så mange der nu var plads til i forhold til andre varer, som de skulle have med hjem til familien? Havde man fliserne i sin skibskiste, pakket i vadsækken eller i små trækasser? Hvor mange kunne man have med?

Den hollandske flisekender Jan Pluis skriver, at de hollandske fliser blev transporteret til Nordfrisland med skib, men ikke som ballast, som man ofte læser. Derimod mener Pluis, at det ikke er til at "udelukke, at også fliser blev bragt med på hjemfarten af søfolkene. Men indtil nu er der intet belæg for det."¹⁸

Et enkelt eksempel på transport af fliser i midten af 1700-tallet er dog dukket op inden for de seneste år. Ved hjælp af sonarundersøgelser¹⁹ fandt man i 2003 800 meter fra havnen i Hoorn ved Zuiderzøen et skibsvrag af en tjalk, som derefter blev udgravet af marinarkæologer og amatørdykkere. En del af lasten blev bjærget, og den indeholdt blandt andet

byggematerialer som mursten, gulvfliser, tagsten – og hvidglaserede fliser fra Makkum, både med og uden motiver. I 2010 fandt man også skriftlig dokumentation for den samme tjalks forlis i Hoorns arkiver.

Skibet var sunket i 1752, og dokumentet nævner, at det var hjemme-hørende i Hoorn og medbragte en last på 30.000 mursten. - Ikke et ord om fliser, men de var der altså!²⁰

Senere skriftlige kilder fra Tichelaar-flisefabrikken i Makkum i 1790'erne dokumenterer også, at tjalker sejlede byggematerialer som tagsten, gulvfliser, fajancer og hollandske vægfliser til for eksempel Hamborg, og at fliser fra Makkum blev solgt videre mod nord.²¹ På Hallig Hooge ligger på Hanswarft gården (opført 1776), der rummer Königspesel²², hvis indervægge er fyldt med fliser. I selve piselen²³ har alle fliser bibelske motiver lige som på Kommandørgården på Rømø og med angivelse af bibelstedet. Königspesels fliser er alle blå, fremstillet i Jan Spannenburgs manufaktur i Harlingen. Man kender maleren, som hed Jan Eelkes. De stammer fra perioden 1750-1775, og der er tale om meget kostbare fliser, som viser, at husets ejer, kaptajn Tade Hans Bandix, har været meget velhavende.²⁴

Det er interessant, at han importerede sine fliser i 1776, selv om man allerede i 1770 på Gottorp havde tilsluttet sig den danske konges forbud fra 1768 mod indførsel af udenlandske fajancevarer, herunder "engelske, frisiske, delfter af flintesten forfærdigede eller andet lignende hvidt, sort, malet og glaseret udenlandsk stengods, ingen hollandske glaserede vægsten eller såkaldte Klinkers". Intet af dette måtte indføres eller sælges i hertugdømmerne²⁵, men ejeren af gården på Hanswarft var åbenbart så velhavende, at han stod over den slags regler!

Hollandske fliser på vadehavsøerne

De hyppigst forekommende fliser i Nordfrisland er de såkaldte "bloempotjes" (blompotter/blomsterpotter) og landskabsfliser, som også findes i rigt mål på Rømø.²⁶

Landskabsfliserne er i Nordfrisland mest landskaber malet ind i en cirkel. Denne type blev især eksporteret fra Amsterdam, Utrecht og Frisland.²⁷

Fliser med blomstermotiver og hyrder har der været færre af, både nord og syd for den nuværende grænse.

Fra 1700-tallet kendes eksempler på større flisebilleder, sammenstillinger af flere fliser, der danner et samlet motiv med for eksempel

hvalfangstskibe, bestilt af kommandører til brug over bilæggerovnen hjemme i stuen, når man havde lagt op og kunne sidde i varmen og drømme sig tilbage. Disse flisebilleder er ofte fremstillet af kendte flisemalere, blandt andet fra Harlingen.

Alene fra halligerne syd for den nuværende grænse kendes 23 skibsbilleder, heraf 14 fra Hallig Hooge.²⁸

Ornamentfliser kendes fra både nord og syd for den nuværende dansk-tyske grænse. Det er især de såkaldte "friserstjerner" eller "Rozesterren", man ser. Det er fliser, der tilsammen udgør et mønster i form af stjerner eller blomster, enten i blå, mangan eller sat sammen af felter i begge farver.

Det er påfaldende, at fliserne har været af samme type, som man brugte i den nordlige del af Nederlandene, men at måden, man brugte fliserne på, var anderledes.²⁹ En stor del af produktionen, for eksempel i Makum, var hvidglaserede fliser. I Frisland var traditionen, at den nederste del af væggen var forsynet med en frise af dekorerede fliser, derover var resten af væggene beklædt med hvidglaserede fliser brudt af større flisebilleder. I Holland var det desuden meget almindeligt at sætte blomsterfliser op skiftevis med de hvidglaserede fliser. – En tradition, der også kendes fra Fanø.³⁰ De hvidglaserede fliser findes der som omtalt stort set ingen af på Rømø. Denne tradition kendes heller ikke fra det slesvigske område. Mange steder på Rømø er fliser opsat fuldstændigt tilfældigt, hvad angår farver og motiver, for eksempel blå sammen med manganfarvede fliser og blomstermotiver sammen med landskaber, hvilket giver et – set med vor tids æstetiske briller – rodet indtryk.

Måske har man ikke oplevet det sådan i 1700-tallet, men i Holland ville man heller ikke have sat dem op på denne måde.

En mulig forklaring kan være, at man på Rømø har brugt rester af forskellige flisepartier.³¹ I nogle tilfælde kan der også være tale om en sekundær opsætning, hvor man ikke har taget det så højtideligt med mønstret.

Den førømtalte hollandske fliseekspert, Jan Pluis har i en artikel om de forskellige traditioner skrevet, at det egentlig kun er materialet, man har importeret, dvs. selve fliserne og ikke måden, de er blevet anvendt på. Derved repræsenterer de en særlig boligkultur i det slesvigske vadehavsområde. Forskellen skyldtes blandt andet, at rumhøjden var meget lavere her end i Nederlandene.³²

På Amager, hvor der i 1700-tallet også var en udbredt brug af hollandske fliser som isolerings- og dekorationsmateriale, kendes hollandsk påvirkning helt tilbage omkring 1520, hvor Christian 2. hentede bønder

fra Nederlandene til øen for at dyrke jorden. Fra Amager kendes brandtaksationer fra perioden 1760-1800, hvor fliser er omtalt. Det var ikke mindst de store brande i København, der havde vist nødvendigheden af at skabe en fælles forsikring af de faste værdier. Det førte til etablering af Københavns Brandforsikring allerede i 1731, flere selskaber fulgte, og kort før 1790 påbød regeringen ved lov forsikringspligt, dog kun for byerne. Tegning af en brandforsikring krævede en forudgående vurdering. På Amager giver disse taksationer mange bygningshistoriske oplysninger, blandt andet om placeringen af fliser og ofte også om antallet af opsatte fliser.³³ Heller ikke her ser det imidlertid ud til, at man har fulgt de hollandske måder at opsætte fliserne på, og her er der tilsyneladende heller ikke brugt hvidglaserede fliser.

I Holland er der i dag ingen særlig opmærksomhed på handelen mod nord i Vadehavet.³⁴ Allerede i 1600-tallets Holland var man begyndt at betragte fliserne som noget meget folkeligt og dermed uinteressant, mens man i udlandet satte stor pris på de hollandske fliser. Det er muligvis denne holdning, der stadig er reminiscenser af!

Der blev ikke betalt skat af fliserne, så derfor vil man næppe kunne finde kilder til deres transporthistorie i de hollandske arkiver. Al eksport blev ganske vist registreret, men ikke så detaljeret, at man kan finde fliserne omtalt der.

Generelt har transporten af byggematerialer til Vestslesvig kun været en lille brik i det store spil. Den hollandske handel i Nordsøen, det såkaldte "lille øst", har eksisteret, og i perioder har den været ret livlig. Men den foregik især med ret små både, og det kan også være medvirkende til, at den ikke har været så meget i fokus som handelen på "det store øst", Baltikum.³⁵

Rømø i perioden fra 1500- til 1800-tallet

I 15/1600-tallet levede mange rømsere af fragtfart, især i egne skibe. Listerdybs store dybde og stærke strøm holdt Rømø isfri om vinteren og gjorde øen til en vigtig havn, hvor større skibe kunne losse, og lasten kunne herefter transporteres videre til Ribe med lokale, mindre skibe.

Rømøskibe sejlede i denne periode også til Norge, Sverige, England og Nederlandene. Øen havde på dette tidspunkt også en anelig handels- og fiskerflåde. I årene 1642-43 havde Rømø således 21 skibe på i alt 478 læster, mens Ribe kun havde 14 skibe på i alt 78 læster.³⁶

Under Svenskekrigene 1643-45 brændte svenskerne en stor del af

Rømøs skibe, og efter den tid lejede man skibe, dels i Holland, dels på de andre vadehavseøer.³⁷ En del af søfolkene fra Rømø søgte allerede på det tidspunkt hyre på hollandske skibe, der drev hvalfangst i Nordatlanten.

I slutningen af 1600-tallet betød sandflugten, at marker og haver blev dækket med sand, og at det i forvejen begrænsede landbrug blev yderligere besværliggjort. Man nøjedes med at dyrke små marker tæt på gårdene. Ligesom på Fanø blev landbrugsarbejdet kvindernes arbejde.

Fiskeri spillede i perioden fra slutningen af 1500-tallet til begyndelsen af 1700-tallet også en stor rolle på Rømø. Af jordebøger fra Haderslevhus fremgår det, at landgilden fra alle gårde på øen delvist blev betalt i fisk.³⁸ I 1697 blev der oprettet en navigationsskole på Rømø, hvor lokale søfolk kunne blive uddannet. De var meget værdsatte og blev brugt som harpunerer, bådsmand, styrmænd og kaptajner, de såkaldte kommandører, som alle fik hyre på nordtyske og hollandske hval- og sælfangerskibe.

Hval- og sælfangsten kom først for alvor til at spille en rolle på Rømø i løbet af 1700-tallet. I denne periode deltog næsten alle mænd fra konfirmationsalderen og op efter i hvalfangsten. I 1770'erne har der tilsyneladende været omkring 40 kommandører på Rømø, som år efter år rejste afsted i sæsonen fra Pers Daw (22. februar) til hen i oktober.

I slutningen af 1700-tallet var mange blevet velhavende på Rømø og havde blandt andet haft overskud til at låne penge ud til folk på fastlandet, men med Statsbankerotten 1813 var de gode tider forbi, og mange tabte i den forbindelse store beløb.

Landbruget havde hidtil været ret begrænset. På de fleste Rømøgårde holdt man får, mens korndyrkning kun var til husbehov. På strandengene kunne man græsse køer. Landbruget havde som nævnt været kvindernes gebet, og de havde passet det med hjælp fra ældre mænd eller store drenge. Karle fra fastlandet kom desuden over til øen i travle perioder, for eksempel i høsttiden.

Omkring 1800 var hvalfangsten på retur, og med Englandskrigen 1801-1814 ophørte denne sejlads.

Først efter 1860/70'erne blev landbruget hovedindtægtskilde, og derefter tog mændene over. Men inden da havde kontakten til Holland sat sit præg på bygnings- og indretningskulturen på Rømø.

Bygningskultur og fliser på Rømø

I sidste halvdel af 1700-tallet blev der med den stigende velstand råd til at opføre en del nye gårde på Rømø. Bygningsarkæologiske undersø-

gelser har vist, at flere huse i denne periode blev ombygget, langsider blev revet ned, huse blev gjort bredere, bjælker blev fornyet, eller man rev hele det gamle hus ned og byggede nyt.

Tidligere havde man bygget i bindingsværk med først lerklinede mure og senere murstensmure, hvor stolperne hvilede på syldsten. Nu blev man påvirket af byggeskikken i det nordlige Holland, og derfor blev grundmurede ydermure det almindelige. Murstenene fik man fra teglværker langs vadehavskysten. De grundmurede huse var uden syldsten, og murværket blev det eneste tagbærende element.³⁹

Grundmurskonstruktionen betød imidlertid, at fugten fra jorden kunne trænge op gennem porøse steder i murstenene, så husene blev faktisk fugtigere, end da de havde stået på de gamle syldsten.

Husene var typisk bygget som enlængede gårde beliggende øst-vest med stald mod vest og beboelse mod øst. Disse gårde udgør stadig grundstammen i Rømons bevaringsværdige bygningskultur.

Også i husenes indre lod man sig inspirere sydfra af byggeskik og indretning. Der er stadig bevaret mange rigt dekorerede lofter, paneler og andet træværk fra øens gårde i 1700-tallet, og endnu i dag har adskillige gårde og huse flisebeklædte vægge i stuer og køkkener.

Skibskiste Hans Jørgensen Bleg. Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder.
Foto: Museum Sønderjylland.

Den manglende skriftlige dokumentation er et problem, når man beskæftiger sig med de hollandske fliser på Rømø.

I toldlister fra List på Sild fra 1730'erne (1730/31 og 1733) omtales smakker, der sejlede søfolk fra Rømø til Holland.⁴⁰ Det fremgår desværre ikke, hvilke varer, de medbragte, men som allerede nævnt fik familier på Föhr fliser sendt hjem i skibskister. Tilsvarende optegnelser kendes ikke fra Rømø, men skibskister er der mange af, både på museer og i private hjem på Rømø.

Kun to - tre Rømøkommandører sejlede fra hollandske havne i slutningen af 1700-tallet. På dette tidspunkt var det mere almindeligt, at man var forhyret på skibe fra Hamborg og Altona. Men der var der jo også hollandske fliser at købe!

Der er et enkelt sted, hvor import fra Holland direkte til Rømø, ikke af fliser, men af "hollands mursten", omtales. Det fremgår af Rømø Kirkeregnskab 1648-1791.⁴¹

Fliseskår fra Museum Sønderjylland Arkæologis udgravning i Havneby sommeren 2006. Foto: Museum Sønderjylland.

Det er blevet nævnt, at når fliserne ikke omtales i de skriftlige kilder, som for eksempel toldlisterne fra Tønder Toldsted, kan det skyldes, at de er blevet smuglet til Vestslesvig. Det er ifølge sagens natur umuligt at dokumentere.

Når de skriftlige kilder er tavse med hensyn til fliserne på Rømø, må man ty til andre kilder.⁴² Her er det så heldigt, at Haderslev Museum i forbindelse med anlægget af et nyt hotel syd for Vestergade i Havneby i sommeren 2006 foretog en arkæologisk udgravning.

I området mellem Vestergade 15 og Vestergade 23 blev der fundet mange skår af hollandske fliser. De blev fundet i lag dateret til 16/1700-tallet baseret på forekomsten af øvrige genstande, som fliserne blev fundet sammen med. Tykkelsen på fliserne er 8-9 mm. Der er tale om de typiske blå og manganfarvede fliser med blompot-, landskabs- og bibelske motiver, blandt andet spejderne i ørkenen og en bedende Jesus.⁴³

Ifølge den hollandske arkæolog Michiel Bartels kan fliseskårene her dateres til midten af 1700-tallet.⁴⁴

Hans forklaring på, at man ved så lidt om transporten til Jylland i denne periode, er at de personer, der transporterede fliserne, var skipper og handlere. De var "frie folk" og ikke søfolk fra de store handelskompagnier. Denne form for sejlads kaldes på hollandsk "Wilde Vart" (Vild Fart), dvs. folk der solgte, hvad de ville, og hvor der var fortjeneste. Der fandtes ingen vare- eller transportlister for "frie varer" som mursten, fliser og lignende, og der var heller ingen told, så derfor fremgår fliserne heller ikke af toldlisterne.

De skippere, som sejlede stude til blandt andet Holland og Nordtyskland i 16/1700-tallet i små bådtyper som skuder, smakker og tjalke, sejlede uden tvivl ikke tilbage med tomme skibe, men tog formodentlig med, hvad de kunne få af varer, for eksempel fra de hollandske havne, ting som var billige og nemme at sælge videre i Jylland.

De hollandske fliser på Rømø er af samme type, som er blevet brugt overalt i Nordfrisland og på halligerne syd for den nuværende grænse. De fleste fliser er blå, dog findes der også manganfarvede fliser, hvorimod der stort set ikke er eksempler på 1600-tallets polykrome fliser, som man finder på fastlandet for eksempel ved Højer og Emmerlev.

Fliserne har typisk siddet på stuehusets sydmures inderside, i de besøgte huse desuden på muren bag bilæggerovnen, som blev indført på Rømø i begyndelsen af 1600-tallet, samt omkring ildstedet i køkkenet. Husenes øvrige indervægge var normalt skillevægge fremstillet af træ og ofte med bemalede paneler.

Fliserne blev sat op i skælkalk, læsket kalk af brændte muslingeskal-
ler. Skælkalk giver en meget stærk mørtel, hvilket gjorde det svært at
fjerne fliserne, når de først var sat op.

Når man beklædte sine vægge med fliser, skulle man ikke kalke hvert
år. Væggene blev smukkere, og opfattelsen var, at flisernes glasur iso-
lerede mod fugt og ild. Samtidig signalerede fliserne også husets vel-
stand. Det er omtalt, at der normalt blev brugt ca. 3.000 fliser til en
stue,⁴⁵ men om det også gjaldt på Rømø, er uvist.

I koldt vejr opstod der imidlertid kondensvand på fliserne på de tyn-
de mure, så det drev faktisk med fugt ned ad væggene på fliserne om
vinteren. De kom reelt til at fungere som kuldebro. Derfor lagde man en
række porøse mursten i gulvet langs ydermurene.⁴⁶

Måske har der oprindeligt været flere fliser på væggene på Nordøen
end på Sydøen. Ejerskifte har været sjældnere. Jorden var bedre her,
velstanden var derfor også større på Nordøen.⁴⁷

Kort efter år 1800 skete der som følge af Englandskrigene en nedgang
i handelen, og økonomien forværredes.

Omkring 1800 boede der ca. 1500 mennesker på Rømø.⁴⁸ I perioden
fra 1800-1900 faldt antallet af mennesker til ca. 975, og antallet af byg-
ninger faldt fra ca. 325 til ca. 230.⁴⁹ Denne udvikling viser, at øen blev
fattigere, nogle bønder måtte nedlægge deres gårde, og huse forfaldt.

Som tidligere omtalt har man fra Amager oplysninger i brandtaksati-
oner om antallet og placeringen af fliser. Men der var langt fra Amager
til Rømø. En undersøgelse af de ganske få bevarede brandforsikrings-
protokoller, der vedrører Rømø, gav desværre ingen oplysninger. Disse
protokoller er dels ret sene (fra 1780 og frem), dels ganske kortfatte-
de. De nævner kun selve bygningernes antal og værdi (for eksempel
Wohnhaus/stuehus, Stall/stald, Scheune/lade og Backhaus/bagehus)
samt de materialer, som huset er opført af, for eksempel grundmur og
"høtag".⁵⁰

Efter midten af 1800-tallet blev situationen for landbruget bedre, og det
betød, at der blev råd til at forbedre husene og også til at bygge nye.
Nogle steder blev de oprindelige træskillevægge erstattet med murede
skillevægge. I denne periode blev der også opsat hollandske fliser i de
om- og nybyggede huse, disse fliser blev købt hos forhandlere i Ham-
borg.⁵¹

Den tidligere leder af Tønder Museum, Sigurd Schoubye, hævdede,
at eksporten fra Hamborg på dette tidspunkt dokumenterer, at hol-
landske fliser i Vestslesvig overvejende kom fra denne periode, og at

"flisetraditionen er senere end almindelig antaget, hvilket vil sige ca. 1830-1900. Undtagelserne bekræfter blot reglen."⁵²

Formodningen, at mange af de hollandske fliser skulle være opsat i 1800-tallet, passer måske i forhold til de huse, der blev nybygget/ombygget i midten af 1800-tallet, men hvorfor skulle man sætte nye fliser i 1700-talshusene midt i 1800-tallet? De førømtalte arkæologiske fund af fliser i 16/1700-tals lag på Rømmø tyder på, at fliserne også kan være kommet til øen allerede på dette tidspunkt.

Også i huse fra perioden ca. 1860-1890 har man af og til opsat fliser på indersiden af ydermurene, men nu var der oftest tale om fabriksfremstillede eller udekorede fliser.⁵³

Efter 1. verdenskrig blev de hollandske fliser efterhånden umoderne. Nu foretrak man tapetserede vægge fremfor flisebeklædte vægge. I forbindelse med moderniseringer og ombygninger blev fliserne fjernet og opkøbt – både af private og museer.

I forbindelse med Nationalmuseets erhvervelse af en Rømmøgård til Fri-landsmuseet er der i arkivet bevaret et brev fra 1936, hvoraf det fremgår, at "Smukke Fliser kan erhverves (på Rømmø) for Kr. 1,50 Stk. nemlig 410 bibelske og 230 verdslige... Priserne er jo blevet høje paa dem efterhaanden."⁵⁴

Selv om brevskriveren vander sig, var priserne vel overkommelige i 1930'erne, og på øen var der hårdt brug for pengene i denne periode.

Efter færdiggørelsen af Rømmødæmningen i 1948, blev det nemmere at komme til Rømmø, turismen voksede støt og dermed også interessen for Rømmøs bygningskultur.

Det var på dette tidspunkt, at Tønder Museum etablerede sin flise-samling, og der var også andre steder opmærksomhed på de hollandske fliser fra vadehavsområdet.⁵⁵

I 1960'erne og 70'erne blev fliserne yndede antikviteter og solgt til høje priser til antikvitethandlere. Også mere selvbestaltede handlere rejste rundt på Rømmø. Der er eksempler på, at man tilbød at sætte bløde masonitplader op og tapetsere dem imod at få hollandske fliser som betaling! De hele fliser kunne sælges, resten, skårene af dem, der gik i stykker ved nedtagningen, blev typisk gravet ned for enden af huset i "æ skrammelgaf".

I denne periode, hvor fliserne repræsenterede en større værdi, var der flere indbrud, hvor tyve stjal fliser direkte fra væggene i Rømmøhusene.

Det faktum, at mange af de gamle Rømmøhuse i dag ejes af personer, der ikke er fastboende på øen, gør, at husene ofte kun er sporadisk beboede. Det kan være et problem mht. klimatiske forhold – og dermed

bevaringsforhold i husene. Omvendt betyder det, at husene i det mindste har undgået nedrivning, og at der i mange tilfælde er tale om husejere, der i dag har stor veneration for den gamle bygningskultur på Rømø, og som derfor ønsker at bevare, hvad der er tilbage af den.

Fliser på Rømø i slutningen af det 20. århundrede

Det er indlysende, at de ældste huse, der stadig findes på Rømø, ikke har ligget urørt hen i flere hundrede år. Der er bygget ud og om, huse er brudt ned og genopført, nogle er blæst om i storme eller brændt. Bygningskulturelt har smag og mode ændret sig, materialetyper har forandret sig, og skiftende økonomiske og samfundsmæssige forhold har sat deres præg.

Selv meget gode bud på den "ægte" historie om husene på Rømø har vist sig at være tvivlsomme. Nationalmuseets Kommandørgård på øen er et smukt eksempel på velbevaret lokal bygningskultur, men den er på ingen måde typisk for øens andre gårde og huse, og den Rømøgård, som i dag findes på Frilandsmuseet ved Sorgenfri, er ikke helt autentisk.

Der er i forbindelse med undersøgelsen her i perioden 2016-18 undersøgt fliser i i alt 25 ejendomme på Rømø. Stort set overalt har der været stor hjælpsomhed og gæstfrihed, både hos øens egne indbyggere og hos ejerne af de huse, som i dag er fritidshuse.⁵⁶

De undersøgte huse er spredt over hele øen fra Juvre i nord til Havneby i syd.

Arbejdet med at finde frem til de omtalte huse har været hjulpet stærkt på vej af nu afdøde ingeniør Bert Kelm, Hamborg (1931-2021), der kom på Rømø siden 1950'erne og havde hus på øen i en menneskealder.

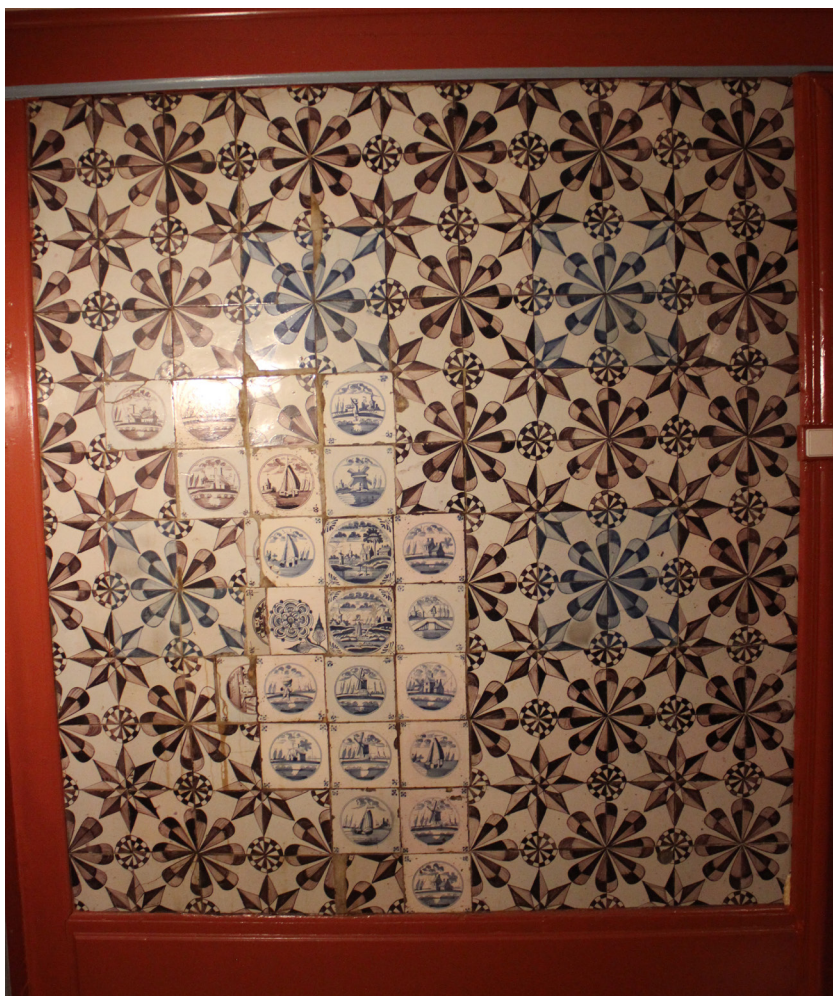
Bert Kelm har skrevet værket *Rømø – et vesterhavspræget samfund*⁵⁷ – en gennemgang i seks bind af Rømøs ejendoms historie. Han havde et indgående kendskab til øens ejendoms historie. Der kan dog være bygninger med fliser, som er undgået hans opmærksomhed.⁵⁸

Det konkrete resultat af undersøgelsen er blandt andet en fotodokumentation af fliserne, fotograferet i perioden august 2016 – december 2018.⁵⁹

Ud fra det kendte skriftlige kildemateriale er det ikke muligt at dokumentere, hvornår de tilbageværende fliser i husene på Rømø er opsat. Der er dog på baggrund af bygningskulturelle iagttagelser i husene en vis mulighed for at give et fingerpeg om, hvornår fliserne er sat op.⁶⁰

Mange af de huse, som formodentlig oprindeligt har været forsynet med hollandske fliser, er forsvundet i dag, og de resterende ældre ejendomme er blevet genopført, ombygget og tilbygget, ofte til ukendelighed. Den kendsgerning, at mange af husene i dag er ferieboliger, stiller som nævnt også andre krav til husene, end da de blev opført i for eksempel 1700-tallet.

Disse omstændigheder medfører, at der er stor usikkerhed forbundet med en datering af flisevæggene i Rømøs ældre huse.

Mangane stjernefliser. Havneby. 1700-tallet. Foto: Museum Sønderjylland.

De 25 besøgte ejendomme fordeler sig jævnt ud over øen og befinder sig både i landsbyerne og ude i landskabet. Både i de ældste huse fra 1700-tallet og i de huse, som er ombygget i 1800-tallet, sidder fliserne først og fremmest i stuen, både omkring ovnen på nordvæggen mod køkkenet og på sydvæggen, dvs. indersiden af ydermuren mod syd. Derudover er der ofte fliser i køkkenet, både ved ildstedet og på nordvæggen, dvs. indersiden af ydermuren mod nord.

De dominerende flisetypen er blå og manganfarvede blompot- og landskabsfliser samt blå bibelske fliser. Desuden er der flere huse med ornamentfliser, især de såkaldte stjernefliser, hvor flere fliser tilsammen danner et stjernemønster.

Desuden forekommer der også på Rømø typen "Rozen op steel", hvor fire fliser med blomstermotiv og stilk tilsammen udgør en helhed.

Også på Rømø har der været flisebilleder. I de undersøgte Rømøhuse findes fire flisebilleder: i et hus i Mølby to blå forestillende en hund og og

Rozen op steel-fliser ved det oprindelige ildsted i køkkenet. Havneby. Opsat o. 1800. Foto: Museum Sønderjylland.

en kat samt to manganfarvede i et hus i Juvre forestillende henholdsvis en blomsteropsats og en stjerne omgivet af blomster.

Når der ikke er flere flisebilleder tilbage på øen, skyldes det muligvis, at det har været disse billeder, der var mest værdifulde, og derfor har man solgt dem først i den periode efter 2. verdenskrig, hvor hollandske fliser var i høj kurs.

Fliser i fredede huse på Rømø

Et oplagt sted at undersøge fliseforekomster er i øens fredede huse.

I 1971 var der kun to fredede huse på Rømø, Den gamle Skole i Toftum og Nationalmuseets Kommandørgård. Begge var B-fredninger fra 1950. I skolen var der ingen fliser, hvorimod den velhavende kommandørgård er den ejendom på øen, der har den største samling af fliser.

I 2021 var der i alt 11 fredede huse på Rømø. De fordeler sig over hele øen og er alle blevet fredet i perioden 1979-1992.

Der er kun bevarede fliser i tre af de fredede huse på øen.⁶¹

Blandt dem skiller Nationalmuseets Kommandørgård sig ud, både pga. den forholdsvist veldokumenterede bygningshistorie og pga. mængden af fliser.

Nationalmuseets Kommandørgård

I alt 210 kommandører kan knyttes til Rømø. 160 af dem er sikre og tilstrækkeligt kildebelyste.⁶²

Disse 160 kommandører var aktive i perioden fra 1669 til 1859, hvor de sejlede fra havne i Tyskland, Holland, Danmark og Norge.

De fleste af kommandørerne blev ikke så velhavende, at de kunne opføre større gårde, men de fik en jævn velstand, der tillod dem at bygge en grundmuret ejendom med malede paneler og hollandske fliser på væggene samt pyntegenstande af blandt andet porcelæn og fajance fra Holland, Tyskland og Kina.

Nogle få af søfolkene blev meget velhavende, blandt andet Andreas Pedersen (død 1746), der boede i Toftum og var bror til Karen Pedersdatter, der arvede ham og derefter lod det, der i dag kaldes Nationalmuseets Kommandørgård, bygge i 1749.

Øens rigeste landbrugsjord lå på Nordøen i Juvre og Toftum, og her var der naturligt nok også flest gårde.

Hos Karen Pedersdatter har formuen været stor. Der er ikke bevaret mange konkrete oplysninger om baggrunden for den solide rigdom, men der ingen tvivl om, at det er søfarten, der har skabt velstanden, hvilket blandt andet fremgår af de mange hollandske fliser.

Oprindeligt var Nationalmuseets Kommandørgård en hertugelig gård under Haderslevhus. Den var i fæste helt til 1867, hvor den blev frikøbt. Haderslevhus ejede jorderne, men ikke bygningerne, som tilhørte den samme slægt fra ca. 1600 og op gennem 12 generationer.

Den nuværende kommandørgård blev opført 1749 og ombygget 1770. Den er i slægt med nogle af de frisiske anlæg, der kendes fra øerne i Vadehavet, især Föhr. Den formodede bygmester, Karen Pedersdatters svigersøn Harcke Thadens, stammede fra Föhr.⁶³ Året 1770 fremgår af en sandstenstavle over indgangsdøren mod nord.

Man holdt stærkt fast i gårdens oprindelige præg. For eksempel havde man først i 1901 fået installeret støbejernskomfur i køkkenet, indtil da var madlavningen foregået på det åbne ildsted.

I 1949 var gården meget forfalden. Statens Jordlovsudvalg erhvervede ejendommen, og i april 1950 fik Nationalmuseet rådighed over den.⁶⁴ Da Nationalmuseet købte gården i 1950, blev der foretaget en restaurering, hvor man søgte at genskabe gården i den form, den havde i 1770. Gården blev indviet som museum d. 17. juli 1951.

Kommandørgårdens fliser

På Kommandørgårdens vægge sidder der i alt mere end 4.000 hollandske fliser.

Som det var almindeligt på egnens gårde, sad fliserne på indersiden af ydermurene i stuerne og køkkenet, mens de indvendige skillerum var beklædt med bemalede træpaneler. Kun ved ovne og ildsteder var der fliser på indermurene.

Kommandørgårdens fliser er bortset fra en udbedring omkring en bilæggerovn alle blåmalede, dels med bibelske motiver, dels med landskabsmotiver, som er indrammede af to koncentriske cirkler. Hjørnemotiverne er enten oksehoveder eller edderkopper.

Ydervæggene i piselen mod øst og syd og indervæggen mod nord er fra gulv til loft dækket med blå fliser. Der er tale om landskabsfliser og bibelhistoriske fliser med cirkel, ossekophjørner og "skumtræer". Selv om der er tale om en meget velhavende gård, har man opsat de forholdsvis billige, såkaldte "basterde histories" (enkelt malede bibelfliser med "skumtræer"

lavet med en svamp), som blev fremstillet i flisemanufakturerne i Makum, Harlingen og Bolsward i Frisland mellem ca. 1700 og 1900.⁶⁵

I ligstuen mod nord er der ligeledes fliser fra gulv til loft på væggene. På ydervæggen mod øst er der ligesom i piselen både blå bibelske og blå landskabsfliser. På de øvrige vægge er der blå landskabsfliser.

I "Oldefars kammer" mellem pisel og sønderdørns⁶⁶ er sydvæggen som i de foregående rum dækket af blå landskabs- og bibelske fliser.

På væggene i sønderdørns, der var gårdens fine stue, er billedet det samme som i de øvrige rum. Kun nordvæggen med bilæggerovnen skiller sig ud. Langs kanten af bilæggerovnen er der en række halve manganfarvede fliser med det såkaldte Hamburger Achtkant-motiv og hjørnemotivet "kvartroset". Disse fliser er opsat i forbindelse med ovenens isætning omkring 1800, og det er måske gået lidt stærkt, for flere af fliserne vender forkert!

Mangane Hamburger Achtkant-fliser bag bilæggerovn. Sønderdørns. Nationalmuseets Kommandørgård, Rømø. Foto: Museum Sønderjylland.

Det sidste rum mod sydvest i stuehuset er det blå kammer. Her er der på sydvæggen blå landskabsfliser på hele fladen.

I køkkenet er alle fliser landskabsfliser med cirkel og spinnekop fra gulv til loft. Køkkenet har været opdelt, men kun med lette skillevægge, så det er formodentlig den oprindelige fliseopsætning, der stadig ses mod nord, øst og ved ildstedet mod syd.

Efter en ændring af køkkenets nordvestlige hjørne omkring 1830 blev den "nye" vestvæg beklædt med andre fliser end resten af køkkenet, blandt andet manganfarvede landskabsmotiver.⁶⁷ Ved gulvet er der flere steder en række ensfarvede fliser, skiftevis grønne og gule.

Det sidste flisebeklædte rum er "nørrekammer", der ligger mellem køkkenet og ligstuen. Her er der på nordvæggen blå landskabsfliser med cirkel og spinnekop, og ligesom i køkkenet en række ensfarvede gule og grønne fliser ved gulvet.

Nationalmuseets Kommandørgård er og har været i en klasse for sig selv, og det er også her, dokumentationen for originaliteten i fliseopsætningen er størst. Mange af de andre steder, hvor man finder fliser på Rømø, er det usikkert, om flisernes placering er oprindelig eller ej. Kan man forestille sig, at Kommandørgården var det første sted, man satte hollandske fliser op på Rømø, og kom denne ejendom til at danne mode med hensyn til fliser?

Kun hidtil ukendte skriftlige kilder vil kunne give et svar. Arkitekt Ester Kappelgaard, der var med ved restaureringen af Kommandørgården, skriver: "Om det er gårdens ejere, der selv har hjembragt dem (fliserne), eller om de er kommet til landet med hollandske skibe, der brugte fliser som ballast, hører også til de små problemer, der sikkert aldrig løses."⁶⁸ Foreløbig har hun ret!

Man møder ofte myten om, at de hollandske fliser er kommet som ballast til Vadehavsrørne og den sønderjyske vestkyst. Det er dog en hypotese, som aldrig er blevet påvist i kilderne. Normalt bestod ballasten af sten, sand eller jern. Fliserne har været for kostbare til bare at være blevet brugt som ballast. Men det er meget naturligt, at det netop har været de rigeste gårdejere, der har kunnet udsmykke deres vægge med hollandske fliser i så stort et omfang, som man finder det i for eksempel Königspesel på Hallig Hooge og Kommandørgården på Rømø.

Fliser i andre fredede huse

Et af de meget velbevarede huse ligger i Vesterhedeområdet. Huset er formodentlig bygget omkring 1750 og udvidet i 2. halvdel af 1700-tallet. Siden har huset stået næsten uændret, og en stor del af den gamle indretning er bevaret.

De første ejere var kommandører eller stormænd, der førte skibe fra Hamborg og Altona, og også i 1800-tallet var der stormænd og kaptajner blandt ejerne.⁶⁹

I dette hus er der fliser over det oprindelige ildsted i køkkenet mod nord og ligeledes på nordvæggen ved bilæggeren i sønderdørns. Alle fliser her er blå landskabsfliser forsynet med cirkel og spinnekop.

I Vråby ligger et andet af de fredede huse. Dette hus er bygget omkring 1770 og restaureret 1857. Også dette hus har været ejet af søfarende. Her er ligeledes mange blå landskabsfliser, men desuden manganfarvede landskabsfliser, fliser med blå Bloempotmotiv samt blå og mangan strøblomster.

I forbindelse med begge disse huse kan man have en formodning om, at fliseopsætningen er original på grund af husenes opførelsestidspunkt og den kendsgerning, at det har været søfolk, der har ejet husene.

Blå og mangan landskabsfliser og strøblomstfliser. Sydøæg i stue. Vråby.
Foto: Museum Sønderjylland.

Fliser i de øvrige huse på Rømø

Som omtalt er det svært at dokumentere, at de fliser, der i dag sidder på væggene i Rømøs ældre gårde og huse, vitterligt altid har siddet på disse steder. Flere steder har de nuværende ejere en viden om, at fliserne stammer fra huset, men at de er blevet omsat i forbindelse med nedrivning og genopførelse og i nyere tid moderniseringer, installering af oliefyr osv. Andre steder har man måske suppleret op med fliser indkøbt antikvarisk.

Der er dog enkelte ejendomme, hvor man får en fornemmelse af, at her også er tale om fliser, der har siddet i huset – om ikke fra første færd, så i hvert fald gennem 150-200 år.

Et eksempel er en ejendom på Nordøen. Her er den ældste bygning på stedet formodentlig bygget sidst i 1600-tallet, men det nuværende hus er ændret gennemgribende i 1893. Meget af det oprindelige indbo blev genbrugt i det nye hus i 1893, og det er den samme familie, der har ejet huset helt tilbage fra 1600-tallet til i dag. Ejerne har været søfolk, der har sejlet på Grønland og Island med udgangspunkt fra Holland, Hamborg og Altona. Her som på så mange andre gårde på Rømø blev sømandserhvervet i løbet af 1800-tallet afløst af landbrug.⁷⁰

Mangane bibelfliser. Oprindeligt ovnhjørne, stue. Juvre. Foto: Museum Sønderjylland.

I dette stuehus er der mange velbevarede fliser. I "nørredørns" (stuen mod nord) findes blå landskabsfliser med spinnekophjørner, men uden cirkel, og mangane fliser i form af friserstjerner. I "sønderdørns" (stuen mod syd) er der i et hjørne, hvor ovnen tidligere har stået, 84 manganfliser med bibelske motiver i cirkel og med ossekophjørner. Bibelstederne er angivet.⁷¹ Samme sted er der også to flisebilleder.

I "dielen" (gangen mod syd) er der nyere mangane ornamentfliser, formodentlig nyopsat, da huset blev bygget.

I Havneby er der to huse, der skiller sig ud. Det ene er opført omkring 1775. Igen er der tale om et hus, der har været ejet af søfolk, der blandt andet har sejlet fra København og Altona til Middelhavet, St. Croix og Island.⁷² Denne bygning er meget velbevaret, og også her er der mange bevarede fliser, især manganfarvede blompotfliser med cirkel og de kinesisk inspirerede "Wan Li"-hjørner samt blå landskabsfliser med cirkel og spinnekop. På stuens nordvæg mod køkkenet, hvor bilæggerovnen tidligere har været, er der et felt med 8x6 mangan blomsterfliser af typen "drietulp" (tre tulipaner) med "akkolade"-indramning og "Wan Li"-hjørner, en type, som kun findes få steder på øen. De kendes fra Harlingen i både 16- og 1700-tallet.⁷³

Mangane drietulp-fliser med Wan Li-hjørner og akkoladeindramning. Nordvæg i stue, hvor bilæggerovnen oprindeligt har været. Havneby. Foto: Museum Sønderjylland.

Det andet hus er bygget nogenlunde samtidig, omkring 1780. Dette hus har ligeledes været ejet af søfolk. Omkring 1800 var ejeren en kommandør, der sejlede fra Altona og havde råd til at udvide huset i 1801. Måske stammer fliserne, som der er rigtig mange af, fra dette tidspunkt. I stuerne er der blandt andet mange manganfarvede friserstjerner, i køkkenet er der både mangan landskabsfliser, og der, hvor ildstedet har været, er der fem firpas (fire fliser sat sammen i et kvadrat) med blå "Rozen op steel"-fliser samt mangan friserstjerner og landskabsfliser.

Begge de omtalte huse i Havneby var ejet af kommandører, men det er tankevækkende, at i modsætning til det omtalte hus på Nordøen har ingen af Havnebykommandørerne sejlet fra Holland, og alligevel er husene vægge prydet med rigtig mange hollandske fliser. Måske er det et eksempel på en import via Hamborg.

Også i nogle af Rømøs yngre huse findes der fliser. Ofte skyldes det som tidligere nævnt, at man har taget fliserne fra det tidligere hus på grunden med over i det nye hus. Et særligt tilfælde er den ejendom, som i dag rummer Rømø Vandrerhjem, Lyngvejen 7. Den oprindelige bygning var opført i 1700-tallet, men blev revet ned omkring 1795.⁷⁴ Derefter blev der opført en ny gårdbygning, som er udgangspunkt for det nuværende anlæg. Det blev konfiskeret efter 2. verdenskrig og 1948

Blå landskabs- og hyrdefliser. Rømø Vandrerhjem, Kirkeby. Foto: Museum Sønderjylland.

tilskødet Herbergsrådet, hvorefter bygningen har fungeret som vandrerrhjem. Huset er derfor meget ombygget, men det er alligevel interessant, fordi det rummer mange fliser, som stammer fra andre huse på øen. De flisetyper, der er i dette hus, er de typiske for Rømø, nemlig blå landskabsfliser, blå bibelhistoriske fliser, begge med cirkel og spinnekophjørner, blå strøblomstfliser samt enkelte mangan landskabs- og bibelhistoriske fliser.

Fliser i Rømøgården på Frilandsmuseet

Et eksempel på original fliseopsætning i en Rømøgård havde man måske kunnet forvente at finde på den Rømøgård, som i dag ligger på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Det har imidlertid vist sig, at det er en sandhed med modifikationer.

Frilandsmuseet købte gården i 1935 for kr. 8.500,-, og den åbnede 1940. Gården fra Toftum havde tilhørt flere kommandører gennem årene. Den lå oprindeligt på vestsiden af Vestervej i Toftum. Den store bolig og de små udlænger vidner om, at landbruget ikke var Rømøbøndernes primære indtægtskilde.

En undersøgelse af arkivmateriale vedrørende Rømøgården⁷⁵ viste, at fliserne, som i dag sidder på gårdens vægge, stammer fra mange forskellige ejendomme på Rømø. Ved de fleste står der på fotolisten "Uden hjemsted". Det vil sige, at man ikke har gjort sig den ulejlighed at dokumentere flisernes proveniens, til trods for at Frilandsmuseets medarbejdere har besøgt øen og som før omtalt har opkøbt fliser hos de lokale.

Fliser fra Rømø i Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønders samling

Kulturhistorie Tønder har en stor samling af hollandske fliser, men kun få af disse stammer imidlertid med sikkerhed fra Rømø. Der er to flisebilleder, det ene, et tomastet skib bestående af ni manganfarvede fliser, angives at stamme fra 1700-tallet, er købt af en rømser og har proveniens fra Vesterhede, Rømø, 1700-tallet.

Det andet, en stejlede hest bestående af fire blå fliser, angives at have en pendant i et hus i Kongsmark.

Samlingens indhold af tidlige, polykrome fliser, skibsfliser, dyrefliser, blomster- og blompotfliser rummer ingen fliser fra Rømø.

Mangant flisebillede. Tomastet skib. 1700-tallet. Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder. Foto: Museum Sønderjylland.

Gruppen af landskabsfliser, både blå og mangan, rummer en del fliser fra Rømø, den eneste mere nøjagtige stedsangivelse er nogle stykker, som er fra Toftum (1700-tallet) på Nordøen.

Derudover er der nogle få bibelske fliser, hvor proveniensen er Rømø ca. 1700, kun ved nogle enkelte er Juvre på Nordøen angivet.

Konklusion

De bevarede hollandske fliser i husene på Rømø er et symbol på den kontakt, som øens befolkning via søfarten har haft med Holland.

Den oprindelige idé med undersøgelsen var at prøve at afklare omstændighederne bag importen, blandt andet ved at undersøge, hvad der i dag er tilbage af hollandske fliser i private ejendomme på øen.

De spørgsmål, der ønskedes undersøgt, var blandt andet: Hvordan kom fliserne hertil, hvornår og hvorfra kom fliserne og i hvor stort omfang? Var de, som det ofte fortælles, ballast ombord på de tomme studeskibe, som sejlede retur fra Holland? Hvordan blev fliserne distribueret?

På baggrund af det eksisterende skriftlige materiale og selve fliserne og deres placering i husene har det ikke været muligt at give definitive svar på disse spørgsmål.

Men der er kommet nye spørgsmål og nye fokuspunkter: Det har vist sig, at man på Rømø har brugt fliserne anderledes end i Holland, alene af den grund, at bygningsudformningen har været anderledes. Man har sat fliserne op på anden vis. Hvor man i Holland ville sætte fliserne i sirlige, symmetriske eller geometriske mønstre, har man på Rømø tilsyneladende blandet motiver og farver mere frit. Det kan skyldes, at fliserne er blevet flyttet flere gange, eller at man har hjembragt fliserne i mindre portioner på forskellige tidspunkter til de enkelte huse – eller at man simpelthen har valgt at blande motiver og farver, som man nu havde lyst.

Et af de andre delprojekter i undersøgelsen havde til formål at påvise hollandske træk i dragttraditionen i Danmark. Her har konklusionen været, at det ikke er muligt helt konkret at påvise en hollandsk påvirkning. Christina Folke Ax, museumsinspektør, ph.d. på Frilandsmuseet, der har stået for denne del af projektet, påpeger, hvordan almindelige mennesker med nye materialer fra andre lande, i dette tilfælde tekstiler eller fliser, fik nye muligheder for at skabe andre rammer, hvad enten det drejede sig om klædedragt eller boligindretning.⁷⁶

Kvinderne, der fik nye stoffer hjem fra Holland – eller hele Verden – havde ikke set, hvordan de hollandske kvinders dragter så ud, så de måtte selv omsætte stoffet til kjoler i deres egen stil. Mændene fra Rømø, der hjembragte de hollandske fliser, havde muligvis heller ikke set fliserne "i funktion" i Holland⁷⁷, og derfor måtte de også selv beslutte, hvordan fliserne skulle bruges på væggene i husene på Rømø. – Hvis det da ikke var deres kvinder, der bestemte, når mændene igen var stukket til søs!

Det faktum, at fliserne ikke dukker op i toldlister og lignende, kan tyde på, at søfolkene har haft fliserne med som føringsgods, dvs. de ting, som mandskabet måtte hjembringe for egen regning. Fliserne kan også være blevet importeret under andre betegnelser. At fliserne skulle være kommet til Rømø og de øvrige vadehavsøer som ballast, virker ikke særlig sandsynligt, og heller ikke tesen om, at der har været tale om smuglergods, virker umiddelbart troværdig.

Spørgsmålene om, hvornår fliserne kom og i hvor stort et omfang, har vist sig svære at besvare, dels på grund af manglende skriftlige kilder om tidspunktet for opsætningen af fliserne, dels på grund af

århundreders nedrivninger og genopførelser af huse med omflytninger af fliserne til følge og også bortsalg af fliserne. Da de i løbet af 1900-tallet blev kostbare og eftertragtede antikviteter, blev de ofte solgt af rømsere, der havde hårdt brug for en økonomisk indsprøjtning, før turisterne efter bygningen af Rømdæmningen 1948 begyndte at indtage øen.

I en senere tid har nye ejere uden interesse for de gamle fliser været med til at fjerne fliserne og dermed dokumentationen for den hollandske påvirkning på øens bygningskultur.

Med denne empiriske undersøgelse er fliserne igen bragt i spil. Forhåbentlig vil kommende undersøgelser, fund af nye kilder og nye metoder kunne bringe mere viden om flisernes vej til Rømø. Håbet kunne for eksempel være, at nye forskningsmæssige og systematiske arkæologiske udgravninger kunne give flere eksempler på hollandske fliser i urørte lag fra 16/1700-tallet i lighed med eksemplet fra Havneby.

Også naturvidenskabelige undersøgelser af fliserne kunne give flere oplysninger. Flisernes tykkelse afspejler deres alder, jo tykkere flise, jo ældre. I forbindelse med nedrivninger/ombygninger af huse kunne man undersøge flisetykkelsen, og samtidig kunne analyser af den mørte, fliserne sidder i, måske også give et fingerpeg om det tidspunkt, fliserne er opsat på. Derimod vil en nærmere stil- og tidsmæssig analyse af de enkelte fliser næppe bringe noget nyt, da det stadig ikke ville give svar på spørgsmålet om, hvornår fliserne var opsat og af hvem.

LITTERATUR

- Andersen, Ester og K. Roland Hansen: "Kommandørgården på Rømø". *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1954 s. 49 – 62.
- Bartels, Michiel: *Gezonken als een Baksteen*. Hoorn/Zwaag 2011
- Boon, Piet: "Dutch Connections to Scandinavia. The Case of the Westfrisian Seaman Abroad and at Home". *Facing the North Sea West Jutland and the World*. 1992
- van Dam, Jan Daniël: *Nederlandse Tegels*. Haag 1988, 1991
- Dekker, Pieter: "Westfriesische Schiffsfliessenbilder in Nordfriesland". *Friesisches Jahrbuch* 1973
- Ehlers, Franz (red.): *Zoll- und Steuerschichte Schleswig-Holsteins*. 1967
- Falk, Fritz Joachim: *Rømø kommandører og sejlskibskaptajner*. 1989
- Guldborg, Mette m.fl.: "Handel og vandel. Dansk-hollandske kontakter i 1600-1700-tallet". *Temp. Tidsskrift for historie*. Temanummer: *Nederlandse forbindelser* nr. 20. 2020
- Guldborg, Mette: "De varer, som bonden aldrig ser? Importen over Hjørring fra Holland i 1700-tallet". *Sjæk 1en. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet Saltoandsakvariet i Esbjerg*. 2012
- Guldborg, Mette: "Skibsfarten omkring Tønder i 1700-tallet". *Sjæk 1en. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet Saltoandsakvariet i Esbjerg*. 2018
- Guldborg, Mette og Elsemarie Dam-Jensen: "Skibstrafikken ved Tønder Toldsted 1713". *Sjæk 1en. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet Saltoandsakvariet i Esbjerg*. 2016
- Hahn, Jørgen: *Fliser på Fanø – flisekulturen på Fanø 1650 – 1900*. 1993
- Houkjær, Ulla: *Fajancer fra Holland, Frankrig og Tyskland 1600 – 1800*. 2016
- Jacobsen, N.H.: *Skibsfarten i det danske Vadehav*. Kbh. 1937
- Jans, Svend: *Hollandske fliser – En undersøgelse af 6500 enkeltfliser på Amager*. 1978
- Jessel, Hubertus: "Blompotjes und Historien: Die Fliesen". Hans Jessel (udg.): *Das Grosse Syltbuch* 1996, s. 338-343
- Kappelgaard, Ester: *Thades gård. Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø*. 1970
- Kelm, Bert: *Rømø – et vesterhavspræget samfund* bd. I-VI. Historisk Samfund for Sønderjylland 1999 - 2008
- Kunz, Harry og Thomas Steensen (red.): *Das neue Sylt-Lexikon* 2007. Artiklen "Fliser" (s. 96-97)
- Kühnast, Gerd: "Niederländische Fliesen in nordfriesischen Häusern" Thomas Steensen (udg.): *Das grosse Nordfriesland-Buch*. Hamburg 2000, s. 310-313
- Lüden, Walter: *Führer Seefahrer und ihre Schiffe – Walfang und Kauffahrteischiffahrt*. 1989
- Meiborg, R.: *Das Bauernhaus im Herzogtum Schleswig*. Slesvig 1896
- Michelsen, Peter: "Maritime miljøer på Frilandsmuseet". *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1992, s. 94 – 105
- Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus – Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*. 2013
- Petersen, Thade: *Rømø – Et bidrag til øens historie og beskrivelse*. 1979
- Pluis, Jan: *Bijbeltegels – Bibelfliesen*. Münster 1994
- Pluis, Jan: *De Nederlandse Tegel- decors en benamingen 1570 – 1930*. Leiden 1997
- Pluis, Jan: "Importierte Wohnkultur – Niederländische Wandfliesen in Nordfriesland". Nils Århammar m.fl.: *Nordfriesisches Jahrbuch* 1995, s. 7 – 51
- Pluis, Jan: "Niederländische Fliesen und ihre Verwendung in Nordfriesland". *Der Maueranker*, hft. 4, 1993, s. 4 - 12
- Rheinheimer, Martin: *Die Insel und das Meer. Seefahrt und Gesellschaft auf Amrum 1700-1860*. 2016
- Schoubye, Sigurd: *Hollandske vægfliser*. 1963
- Skov, Aksel: "De gamle Rømøhuse". *Sønderjyske Årbøger* 1983, s. 49 -75
- Skov, Aksel: *Gamle huse på Rømø*. 1992
- Skov, Aksel: *Rømø. Værn af smukke danske huse af bygningskulturel værdi*. Fonden

for Bygnings- og Landskabskultur, Tønder Amt. 1971
 Tholstrup, Inger: *Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø*. 2001

Zangenberg, H.: "En gammel Rømøgaard". *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1936

KILDER

Utrykte kilder

Mikrofilm af brandtaksationsprotokoller i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 400.5, film nr. 7850 (år 1780), 7853 (år 1802) og 7854 (år 1813) LAA (Rigsarkivet Aabenraa)

DNO5 Branddirektoratet for Ribe amt. 1830-1841 Brandforsikringsprotokol Lø Herred LAA

DNO5 Branddirektoratet for Ribe amt. 1830-1841 Brandforsikringsprotokol Møgeltønder og Ballum Birk samt øerne LAA

www.rijksmuseum.nl/rijksstudio

NOTER

- 1 Ulla Houkjær, s. 43
- 2 Navnet Holland benyttes i denne artikel som betegnelse for de nederlandske provinser Nordholland og Frisland. I artiklen anvendes ordene "Holland" og "Nederlandene" synonymt.
- 3 Blandt andet i hovedværkerne Bijbeltegels og De Nederlandse Tegel
- 4 Jan Pluis, 1995 s. 8
- 5 Blandt andet fra den hollandske maler og grafiker Jacob de Gheyns militære håndbog *Wapenhandelinge van roers, musquetten ende spiessen...* (Amsterdam 1607) jf. Ulla Houkær 2016 s. 235
- 6 Ulla Houkær, s. 237
- 7 Jan Pluis, 1995 s. 11
- 8 Jan Daniël van Dam 1988, 1991 s. 125
- 9 Mette Guldborg 2020, s. 52
- 10 Harry Kunz og Thomas Steensen, s. 96-97
- 11 Undersøgt i forbindelse med et projekt påbegyndt i 2012 på bevilling fra Kulturstyrelsen og i samarbejde med Fiskeri- og Søfartsmuseet. Se: Mette

- Guldborg 2016
- 12 Svend Jans s. 60
- 13 Hubertus Jessel s. 338
- 14 Smakke er en mindre bådtype med flad bund og sidesværd, anvendt til fiskeri og transport i kystnære farvande, blandt andet Vadehavet
- 15 Martin Rheinheimer s. 157, min fremhævelse
- 16 Walter Lüden s. 20
- 17 Schoubye 1963, s. 44
- 18 Jan Pluis 1995, s. 9
- 19 Akustisk teknik til opsporing og bestemmelse af afstand og retning til genstande under vand.
- 20 Michiel Bartels 2011, s. 87
- 21 Jan Pluis 1995, s. 9-10
- 22 Navnet Königspeser refererer til, at den danske kong Frederik 6. i 1825 måtte overnatte på halligen, da en stormflod forhindrede ham i at rejse videre. Kongen var kommet til Hallig Hooe for at besigtige omfanget af den store stormflod på halligerne samme år.
- 23 Stadsstuen, der kun blev brugt ved

- særlige lejligheder. Ellers blev den brugt som opbevaringsrum for skabe og kister.
- 24 Jan Pluis 1995, s. 12
 - 25 Franz Ehlers 1967, s. 67
 - 26 Jan Pluis 1995, s. 17
 - 27 Jan Pluis 1995, s. 19
 - 28 Pieter Dekker s. 134
 - 29 Jan Pluis 1993, s. 7
 - 30 Jørgen Hahn, s. 18
 - 31 Jan Pluis 1993, s. 9
 - 32 Op. cit. s. 12
 - 33 Svend Jans s. 55
 - 34 I forbindelse med projektet omtalt under note 13 besøgte forfatteren i september 2012 Holland og gennemførte en række interviews med blandt andre fliseeksperten Jan Pluis, Nordsleen, lederen af Nederlands Tegelmuseum, Otterlo, Johan Kamermanns, museumsinspektør Jaap Jongstra, Keramiekmuseum Princessehof, Leeuwarden, samt den pensionerede flisefabrikant og 12. generation af den endnu eksisterende flisevirksomhed Koninklijke Tichelaar i Makkum, Frisland, Pieter Jan Tichelaar. Omtalen af den manglende opmærksomhed på handelen med vadehavsområdet i Holland i dag bygger på disse samtaler og på, at forfatteren ved selvsyn konstaterede, at fliser ikke fyldte meget på de hollandske kulturhistoriske museer, bortset fra Nederlands Tegelmuseum, som er det nationale hollandske flisemuseum! Hverken på Amsterdam Museum eller på Scheepvaartmuseum i Amsterdam blev fliseeksporten omtalt, og der var heller ingen fliser at se!
 - 35 Piet Boon, 1992, s. 91.
 - 36 Ester Kappelgaard, s. 6. Tallene stammer fra N.H. Jacobsen: Skibsfarten i det danske Vadehav
 - 37 Do. s. 6
 - 38 Do. s. 6
 - 39 Bert Kelm I s. 202
 - 40 Oplyst af Bert Kelm i forbindelse med interview 1. 9. 2015
 - 41 Ester Kappelgaard s. 17.
I toldbogen fra Tønder, omtalt i
 - Guldborg 2016, nævnes i juni og juli 1713 både "Steingut" og "Dachstein", og også i skibslisterne fra 1750'erne tales der både om tagsten og mursten. I 1756 omtaler skibslisten en transport med en skøjte fra flisebyen Makkum, der har sten med, og samme år forekommer ordet "Wandsteine", vægsten i en last fra Amsterdam. Disse eksempler vedrører ikke forholdene på Rømø, men indikerer dog, at fliser kan have forekommet i skibenes varesortiment.
 - 42 Hvis der overhovedet kan findes skriftlige kilder til denne handel, må det være i retsarkivalier vedrørende bøder og fængslinger i forbindelse med overtrædelse af lokale love, men det vil kræve et større arkivarbejde i Holland.
 - 43 Frauke Witte s. 26
 - 44 Oplysninger stammer fra en mailveksling med Michiel Bartels, Archeologie West-Friesland, Hoorn, februar 2019
 - 45 Harry Kunz og Thomas Steensen, s. 96-97
 - 46 Aksel Skov 1983, s. 57
 - 47 Bert Kelm I, s. 165 og Bert Kelm II, s. 335
 - 48 Op.cit. s. 44
 - 49 Op. cit. s. 43
 - 50 Brandtaksationsprotokoller i Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 400.5, film nr. 7850 (år 1780), 7853 (år 1802) og 7854 (år 1813) LAA (Rigsarkivet Aabenraa)
 - 51 Schoubye s. 26-27
 - 52 Schoubye s. 27
 - 53 Aksel Skov 1983, s. 67
 - 54 Frilandsmuseets B-arkiv, Landbrugsskolen arkivkasse 26
 - 55 Dick Luiting 1957. Her omtales Handels- og Søfartsmuseets arbejde i 1950'erne med at oparbejde en "beskeden samling af hollandske fliser, som har været så tæt knyttet til søfarten, til skibet, ja til selve sømadslivet" (s. 74), men samme sted gør Luiting også opmærksom på, at man jo ikke skulle gå Tønder Museum i bedene! Om mu-

- ligheden for stadig at kunne finde fliser lokalt, skriver han: "Rømø er allerede plyndret...Men det må anses for uheldigt, om man bortfører flere fliser fra disse øer, end det har været gjort. Der er allerede forsvundet alt for mange, så resten bør blive dér; en gammel kommandørgård eller et fiskerhjem mister jo sin værdi, når fliserne borttages."! (s. 74-75)
- 56 Her har det krævet planlægning at få adgang til husene, når ejerne var på øen. Tak for hjælpen!
- 57 Bert Kelm: Rømø – et vesterhavspræget samfund bd. I-VI. Historisk Samfund for Sønderjylland 1999 - 2008
- 58 Hvis der er læsere med kendskab til sådanne huse, tager forfatteren gerne imod oplysninger
- 59 Fotomaterialet vil blive opbevaret under klausulerede forhold i Museum Sønderjylland
- 60 Af hensyn til privatlivets fred vil de omtalte huse ikke blive angivet med konkrete adresser, men beliggenheden vil blive beskrevet ud fra det område på øen, hvor husene ligger
- 61 Måske i fire, usikkerheden skyldes, at forfatteren desværre ikke har haft adgang til et af de fredede huse
- 62 Bert Kelm VI s. 174 ff
- 63 Nationalmuseets Arbejdsmark 1999 s. 90
- 64 Ester Andersen og K. Roland Hansen 1954 s. 50
- 65 Jan Pluis 1994, s. 115
- 66 Dørns er den sønderjyske betegnelse for den daglige opholdsstue, der var opvarmet
- 67 Ester Kappelgaard s. 36-37
- 68 Ibid. s. 30
- 69 Kelm bd. IV s. 191ff
- 70 Kelm bd. II s. 51 ff.
- 71 Det er svært at tidsbestemme fliser, når de sidder på væggen, da tykkelsen er med til at definere alderen. Dog er de manganfarvede bibelfliser med cirkel, ossekophjørner og tekstangivelser typiske for 1800-tals fliser fra Utrecht, og da det også passer med alderen på dette hus, er denne tolkning nok ret sandsynlig. Jan Pluis 1994 s. 84
- 72 Kelm bd. V s. 314 ff.
- 73 Jan Pluis 1997, s. 417
- 74 Kelm bd. V s. 44 ff
- 75 Udført i Frilandsmuseets B-arkiv, Landbrugsskolen i august 2017
- 76 Mette Guldborg 2020, s. 55
- 77 En gennemgang af kunstværker i Rijksmuseum, Amsterdam, forestillende interiører af de herberger, hvor søfolkene boede, når de var i Holland, har ikke givet eksempler på flisevægge. På det tidspunkt, hvor søfolkene fra Rømø var i hollandske havne, var fliser blevet et fænomen, der var henvist til huse på landet, eller evt. til køkkener og kældre i byerne. www.rijksmuseum.nl/rijksstudio

Zusammenfassung

Die Niederlande war im 17. und 18. Jahrhundert eines der wichtigsten Wirtschaftszentren Europas und übte daher auch auf die Bevölkerung entlang der Wattenmeerküste eine starke Anziehungskraft aus.

In diesem Beitrag werden der Import und die Verwendung holländischer Fliesen im Gebiet des Wattenmeeres, v.a. auf der Insel Römö thematisiert. Diese Fliesen sind ein konkreter Ausdruck für den Kontakt mit den Niederlanden und ein Symbol für deren kulturgeschichtliche Beeinflussung.

Die Verfasserin dieses Beitrags hat diese Fliesen in den noch existierenden Häusern auf Römö fotografiert und versucht, die Umstände für deren Import zu beleuchten. Auf welche Weise gelangten die Fliesen hierher, wann und zu welchem Zweck geschah dies und in welchem Umfang? Dienten die Kacheln auf Schiffen als Ballastladung und wie wurden sie distribuiert?

Diese Untersuchung unterscheidet sich dadurch von vorherigen Forschungen, dass sie die Fliesen vor allem aus einem kulturhistorischen Winkel betrachtet.

Auf der Basis der vorhandenen schriftlichen Quellen sowie der Fliesen und ihrer Platzierung in den Häusern war es leider nicht möglich, die gestellten Fragen endgültig zu beantworten.

Bei der Beschäftigung mit dieser Thematik sind jedoch neue Fragestellungen aufgetaucht: So wurden die Fliesen auf Römö auf andere Weise als in Holland verwendet, weil die Gestaltung der Gebäude eine andere war. Da die Fliesen in Zolllisten und ähnlichen schriftlichen Quellen nicht genannt werden, haben die örtlichen Seeleute sie eventuell als privates Gepäck mitgebracht. Alternativ können die Fliesen auch unter einer anderen Bezeichnung importiert worden sein. Es erscheint nicht sehr wahrscheinlich, dass die Fliesen als Ballastladung auf die Insel gekommen sind.

Aufgrund der schlechten Quellenlage hat es sich als schwierig erwiesen, zu untersuchen, zu welchem Zeitpunkt die Fliesen ursprünglich in den Gebäuden angebracht worden waren und in welchem Umfang der Import der Fliesen stattgefunden hat. Jahrhundertlang wurden Kacheln beim Abbruch von alten Häusern umplatziert oder sogar in neu errichteten Häusern angebracht. Der Verkauf einzelner Fliesen verschlechterte die Quellenlage zusätzlich.

Hoffentlich werden in Zukunft weitere Untersuchungen, die Entdeckung weiterer Quellen und neue Untersuchungsmethoden unser Wis-

sen über die Fliesen auf Römö erweitern können. So könnten mit Hilfe moderner und systematischer archäologische Ausgrabungen weitere Beispiele für bisher unberührte holländische Fliesen aus dem 17. und 18. Jahrhundert entdeckt werden. Die Naturwissenschaften könnten vermutlich auch z.B. durch die Untersuchung der Dicke der Fliesen und einer Analyse des Mörtels zu mehr Wissen über die Fliesen beitragen.

At leve med vand i Tøndermarsken og Gotteskoog

AF ANNE MARIE LUDVIGSEN

Genforeningen af Sønderjylland med Danmark i 1920 skærpede interessen for afvandingen af de indvundne marskområder i Tøndermarsken og Gotteskoog, eftersom disse områder i periferien pludselig blev omfattet af politisk opmærksomhed og derfor modtog de nødvendige investeringer til at gennemføre afvandingsprojekter på både den danske og tyske side i henholdsvis 1927-30 og 1930-32. Formålet var at forbedre forholdene for landbrugsmæssig udvikling ved at få mere kontrol over bagvandet. Inden for få år forandrede afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog både landskabet og indbyggernes levevilkår fuldstændigt. Baseret på blandt andet interviews med indbyggere, som boede i marsken under afvandingen, har forfatteren forsøgt at identificere de udfordringer den traditionelle livsstil blev konfronteret med som følge af afvandingen samt hvordan de lokale indbyggere oplevede forandringer i landskabet og deres livsvilkår.

Indledning

Et gammelt ordsprog fra vadehavskysten lyder: "Hvis ikke vi drukner i saltvand, så drukner vi i ferskvand", hvilket refererer til, at mange inddigede marskområder udfordres af bagvand fra geesten. Gennem århundreder er de inddigede marskområder forsøgt afvandet for at kunne fremme den landbrugsmæssige udnyttelse af kogene. I dag taler man imidlertid i stigende grad om at give vandet mere plads bag digerne som en mulig løsning på fremtidens øgede nedbørsmængder som følge af klimaforandringer.

Landskabet i Tøndermarsken og Gotteskoog undergik store forandringer i kølvandet på afvandingen i perioden 1927 til 1932 (1927-30 på den danske side af 1920-grænsen og 1930-32 på den tyske side). Et komplekst system af rørlægning, afvandings- og bevandingskanaler, ådiger langs alle naturlige vandløb og pumpestationer forandrede landskabet for altid. Dagliglivet i Tøndermarsken og Gotteskoog forandrede sig også, fordi det var tilpasset miljøet - med andre ord havde livet i marsken forliget sig med tilstedeværelsen af vand.

Fra 1968-1971 gennemførte Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg et forskningsprojekt i den vestslesvigske marsk for at samle viden ind om de traditionelle marskbåde, som blev brugt i området, såvel som

om det liv, som husmænd og bådfolk, hvis livsgrundlag var sammen-sat af flere små erhverv, levede. Projektet resulterede i bogen *Både og bådfolk i marsken*. Undersøgelsen inkluderede ca. 45 interviews med personer, som havde oplevet landskabet i Tøndermarsken og Gotteskoog før afvandingen. Selvom projektet fokuserer på både, bådfolk og husmænd, indeholder materialet også information om livsvilkår mere generelt, hverdagslivets udfordringer, oplevelsen af afvandingen og landskabets forandring. Foruden disse interviews har jeg desuden brugt erindringer fra dels Emil Nolde, der i 1912 flyttede til Tøndermarsken med sin hustru, Ada, samt Rasmus Mikkelsen, der i 1923 blev lærer ved den danske skole i Rudbøl. En sidste kilde er fotos taget af Højerfotografen A. Martinsen, godsforvalter, fotograf og arkitekt H. C. Davidsen fra Møgeltønder samt fotograf og hjemstavnsforsker Theodor Möller fra Kiel. Alle fotograferede de marsken før og efter afvandingen. Billederne dokumenterer de store forandringer som følge af afvandingen, og de supplerer på fornem vis de personlige beretninger om den betydning, tilstedeværelsen af vand havde for lokalsamfundet.

Beskrivelse af området

Tøndermarsken er et inddiget marsklandskab, som omfatter områder i både Danmark og Tyskland. I Danmark dækker området cirka 85 km². Gotteskoog er en af kogene syd for den dansk-tyske grænse og dækker et areal på godt 105 km². Geologisk set består landskabet af geest, marsk og vade. Geesten er det gamle istidslandskab, der består af bakkeøer og hedesletter skabt under forrige og sidste istid. Geesten er det høje land. Mens geesten er skabt af sand og sten, som aflejredes, da isen smeltede i slutningen af de to nævnte istider, så er marsken havskabt og meget yngre. For ca. 3.000 år siden steg havspejlet, og havet begyndte af oversvømme de lave hedesletter og aflejrede i den proces organisk materiale, slik, som gennem de seneste 3.000 år har dannet marsken. Vaden er den blotlagte havbund ved lavvande.

Når man taler landskabshistorie i Tøndermarsken, kan man inddele denne i fire perioder. Første periode er tiden med åben marsk uden diger. Perioden strækker sig, fra marskdannelsen begyndte for ca. 3.000 år siden og frem til 1465 og 1556, hvor først Hviding Herred blev inddiget, og senere hertug Hans' dige fra Højer til Grellsbüll via Rudbøl blev opført. Diget om Hviding Herred, som blev døbt 'den gyldne ring', var et ringdige, der lukkede sig om Hviding Herred. Derfor var det først med

1556-diget, at Tøndermarsken som sådan blev beskyttet mod stormflod. Den åbne marsk var karakteriseret ved adskillige søer, åer og dyb, som formede et delta omkring Vidåen. Et sumpet og ad land ret ufremkommeligt område, som var ubeskyttet mod havets luner.

Anden periode strækker sig fra 1556 og frem til afvandingen 1928-29. I denne periode etableres flere nye diger. Blot ti år efter hertug Hans-diget lykkedes det at indvinde Gotteskoog. Herefter tog landvindingen fart, og flere diger blev bygget. I modsætning til de to første diger fra 1465 og 1556 var de efterfølgende diger egentlige landvindingsdiger, der ikke beskyttede eksisterende bebyggelse, men derimod åbnede mulighed for en større landbrugsmæssig udnyttelse af marskarealerne. Det er i den forbindelse, begrebet 'oktrojerede koge' dukker op, hvor kapitalister investerede i digebyggeri, mod at hertugen til gengæld gav de nye koge særlige rettigheder nedfældet i et privilegiebrev – en såkaldt oktroj. Det er i denne periode, at Vadehavets nordligste kogsmarsk dannes.¹ I 1920'erne udgjorde 'den gyldne ring' om Hviding Herred og Højer Dige fra 1861 tilsammen beskyttelsen mod havet i Vestslesvig. Den inddigede marsk er beskyttet mod havets stormfloder, men den udfordres til gengæld af oversvømmelser af bagvand. Det skyldes, at digebyggeriet gjorde det sværere for bagvandet at løbe ud i havet, der nu kun kunne finde sted, når sluserne var åbne ved lavvande. Særligt om vinteren var marsken udsat for bagvandsoversvømmelser, fordi de hyppigere stormfloder betød lukkede sluser, hvorved åvandet opstuedes bag diget. I sådanne situationer gik åerne over deres breder, og marsken kunne i uger og måneder ligge oversvømmet af åvand. Dette var særligt et problem i Gotteskoog, fordi store dele af kogen ligger lavere end i de omkringliggende og yngre koge. Nogle arealer af Gotteskoog lå derfor ofte under vand store dele af året. Dertil kom, at kogene nord herfor, Højer kog, Rudbøl kog og Møgeltønder kog, oplevede oversvømmelser af åvand i vintermånederne.

Den tredje periode er fra 1928-1929 og frem til 1980erne, hvor den inddigede marsk også afvandes. Det vil sige, at marsken ikke længere oversvømmes af bagvand om vinteren, fordi regnvand pumpes væk fra de lavtliggende marskområder, og ådiger forhindrer, at åerne går over deres breder.

Den fjerde periode begynder i 1980erne, hvor de første naturgenopretningsprojekter i Gotteskoog og Tøndermarsken fandt sted. Det sker i kølvandet på en øget bevidsthed omkring vandets betydning for flora

og fauna. Med den intensiverede landbrugsdrift i løbet af det 20. århundrede gik mange arter kraftigt tilbage. Udviklingen begrænsede sig ikke til Vadehavet og marsken, men var global og betød, at de første 18 lande i 1971 i Ramsar i Iran tilsluttede sig Ramsar-konventionen.² For Danmarks vedkommende i 1977. I begyndelsen af 1980'erne iværksatte man et stort projekt i Gotteskoog omkring genskabelsen af en række tabte vådområder til gavn for blandt andet fuglelivet. Og i forbindelse med opførelsen af Det fremskudte Dige i 1980-82 og dannelsen af Margrethekog og Rickelsbüller Koog blev store dele af de nyindigede områder udlagt til natur- og vildreservat i stedet for landbrugsjord. I 2009 gennemførtes på dansk side et stort projekt syd for Tønder – 'Snæbel-projektet', hvor blandt andet Vidåens nordlige ådige blev flyttet længere mod nord for derved at genskabe det ved afvandingen 80 år tidligere tabte vådområde af hensyn til den truede fisk snæblen.

Denne artikels fokus er marsken syd for flækken Højer og Gotteskoog på den tyske side i overgangen fra inddiget til afvandet marsk.

Bosætning og byggeskik

Indbyggerne i marsken bosatte sig så højt som muligt for at undgå de tilbagevendende stormfloder fra Vadehavet. Tønder by, Møgeltønder og Højer ligger på det høje land, geesten. Her ligger byerne på geestranden ned til marsken imellem kote 4 og 5 over havet og dermed i en passende højde til at være beskyttet mod havets stormfloder. Samtidig var man også bosat netop på kanten ned til marsken for at være tæt på den attraktive marskjord, som i Tøndermarsken overvejende blev brugt til afgræsning af kreaturer.

Ude i selve marsken var det svært at bo på grund af risikoen for oversvømmelser. Omkring 1100 begyndte friserne at bosætte sig på kunstige forhøjninger i marsken syd for Tønder og Møgeltønder – såkaldte værfter. Værfterne lå som regel tæt på naturlige vandløb, som på den måde blev en del af infrastrukturen. Friserne tog denne teknologi med sig fra de frisiske områder længere sydpå, hvor man i mere end 1.000 år havde praktiseret denne bosætningsform. Efter havdigerne blev opført, så man også bosætning på dem, som det er tilfældet i Rudbøl og i Nørremølle.

Værfterne blev opført i tiden inden havdiger, dvs. i åben marsk, hvor marsken var ubeskyttet mod vinterens stormfloder. I perioder med høj vandstand lå værfterne som små øer omgivet af vand. Også efter etab-

leringen af havdigerne fortsatte værfterne med at have en funktion. For selvom marsken nu var truet af ferskvand fra de naturlige vandløb i marsken og ikke af saltvand, så betød boligens beliggenhed på værft, at det pågældende hus var beskyttet. Først med afvandingen i slutningen af 1920'erne havde værfterne udspillet deres rolle.

Tilstedeværelsen af vand i marsken har også sat sig sine spor i byggeskikken. Mange af gårdene på værfter i marsken samt i nogen grad gårde på geestranden er opført med højremskonstruktion. Det vil sige en bjælkekonstruktion, hvorpå taget hviler i stedet for at hvile på husets ydermure. Det var en måde at tage højde for den situation, at havvand kunne vælte ydermurene. Med en højremskonstruktion ville taget og dermed loftet være bevaret, selvom murene skulle vælte, og dermed havde man et sikkert sted dels at opholde sig i den værst tænkelige situation, men også et sted at opbevare værdier og hø. I et udpræget studeområde var høet det, der skulle holde liv i kreaturerne over vinteren. Kiers Gaard i Højer og Nørre Sødam syd for Møgeltønder er eksempler på gårde med højremskonstruktion i Tøndermarsken.

Gården Vester Anflod på sit værft omgivet af åvand. Fotograferet af H. C. Davidsen, ca. 1920. Foto: Museum Sønderjylland.

Bagvand

Digebyggeriet i marsken beskyttede mod stormfloder fra havet, men det skabte et andet problem, nemlig bagvandsoversvømmelser. Med digerne blev åernes fri passage ud i Vadehavet blokeret, hvilket betød opstuvning af vand bag digerne. Ganske vist skulle sluser i digerne sikre åvandets passage ud i havet, men ved højvande var sluserne lukkede, og åvandet steg. Til daglig var dette ikke et problem, men om vinteren, hvor der både var flere storme fra vest og mere nedbør, resulterede dette i omfattende ferskvandsoversvømmelser bag digerne. Det kan være svært at begribe, hvor meget vand der er tale om, men Vidåens opland er på 1.342 km², hvoraf de 260 km² i dag ligger i Tyskland (Gotteskoog).

Oversvømmelserne ramte især lavtliggende marskområder hårdt, som både kunne blive ramt af lokal nedbør og af åvandet, når Vidåen gik over sine breder.

Selvom marskens indbyggere havde udviklet bosætningen på de ovennævnte værfter, var der også gennem århundreder forsøg på at begrænse oversvømmelser gennem såkaldt naturlig afvanding og pumpemøller.

*Vidåen ved Ny Frederikskog syd for Højer mellem fortid og fremtid: til højre ses de gamle pumpemøller. Til venstre ses den nyopførte Højer Pumpestation. 1929.
Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.*

Førstnævnte skete gennem mindre sluser i digerne, sile, som ved høj vandstand i havet forhindrede vandet i at løbe ind, men som ved lav vandstand tillod vand fra marsken at løbe ud. En sådan sil kan den dag i dag stadig ses i hertug Hans' dige ved Højer fra 1556.

Dertil kom brugen af afvandingsmøller med arkimedessnegle, der løftede vandet fra lave områder op i afvandingskanaler, der ledte vandet mod havet.

Den naturlige afvandings effektivitet var begrænset, og de laveste dele af marsken var naturligvis særligt udfordrede. Det gjaldt området omkring Lægan syd for Tønder samt store dele af Gotteskoog.

Da Emil og Ada Nolde i 1912 købte Utenwarf, var de ikke klar over, at omgivelserne om vinteren stod under vand, og at de også kunne blive oversvømmet om sommeren. "Den snu sælger sagde intet herom. Erhvervsmæssigt var det naturligvis en stor ulempe, for mig som kunstner og maler var dette en særlig skønhed og glæde."³

Infrastruktur

Under vinterens langvarige ferskvandsoversvømmelser var marsken så godt som ufremkommelig med almindelige færdselsmidler. Adgang til marsken var i det hele taget en udfordring, fordi der var få veje, og de var ofte i dårlig stand. Dette er en af grundene til, at værfterne var placeret tæt på de naturlige vandløb, fordi de var en naturlig del af infrastrukturen.

Fisker Theodor Andersen fra landsbyen Aventoft sagde: "I efteråret [...] var der så meget mudder overalt, at for hvert skridt du tog, måtte du sikre dig, at støvlerne fulgte med."⁴ Og kunstneren Emil Nolde kaldte sin hest for en "vandhest", fordi den ikke var bange for at gå igennem vand, der stod op til en meter højt.⁵

Naturlige vandløb, søer og resterne af gamle tidevandsrender udgjorde derfor marskens infrastruktur og blev suppleret af kunstige grøfter og kanaler. I forhold til transport var vandvejene helt vitale for indbyggerne, som ofte levede flere kilometer fra geesten. Her brugte de særlige fladbundede både designet til at kunne sejle på lavt vand, hvor man brugte lange stager til at komme frem, og på søernes åbne vand kunne man benytte sig af sejl.

Mange grøfter var for små til, at man kunne sejle på dem, og blev forceret med en springstok (klu'stach) på ca. 3,5 m med en træblok på tværs for enden for at forhindre stokken i at synke ned i muddret.

Springstokken var uundværlig for markmanden, når han skulle bevæge sig fra en fenne til den næste for at tilse græssende kreaturer. Den blev også brugt af skolebørn i marsken, som nogle gange skulle krydse flere grøfter på deres vej til skole.

Om vinteren, når vandet i marsken frøs til is, var det almindeligt at bruge skøjter som transportmiddel. Når marsken var dækket af is, var det nemmere og hurtigere at komme omkring, fordi det blev muligt at tage genveje, som normalt var umulige. Lorentz Petersen (f. 1896) fra Rosenkrans havde aldrig set nogen dygtigere skøjtøløber end sin far, som kunne tilbagelægge 100 m på et ben.⁶ Bag digerne både i Tøndermarsken og Gotteskoog var brugen af springstokke og skøjter udbredt.

Levevilkår

Landbrug var Tøndermarskens hovederhverv, og området var et udpræget studeopdrætsområde, blandt andet som følge af marskens store græsarealer, der var velegnede til afgræsning af kreaturer. Om sommeren blev der høstet store mængder hø i Gotteskoog, som blev sejlet hjem ad søer og åer. Selvom studeopdrættet havde særlig stor betydning i 16- og 1700-tallet, spillede studeopdræt stadig en vigtig rolle i begyndelsen af 1900-tallet.

En anden stor indtægtskilde var høst af tagrør. Selv ret store gårde kunne have deres primære indtægt fra høst af tagrør på deres jord. Ligesom fenner med græs blev inddelt i parceller, gjorde det samme sig gældende for marskens amfibiske områder af rørskov. Ofte blev daglejere hyret ind til at høste rørene, som blev solgt på geesten - for eksempel på markedet i Tønder - eller udskibet fra Højer Sluse.

Mange af marskens indbyggere havde ofte flere måder at tjene penge på. Et erhverv var som bådsmænd, hvor man transporterede varer mellem Vadehavet og især Tønder by eller mellem andre lokaliteter i marsken ad især Vidåen. Det skyldtes, at skibe på grund af digebyggeriet ikke kunne passere gennem sluserne, hvorfor Tønder allerede fra 1556 blev afskåret fra den direkte adgang til havet. Derfor blev det nødvendigt at transportere varer mellem Tønder og kysten, hvor de blev fragtet i fladbundede marskbåde. I begyndelsen af det 20. århundrede begyndte denne praksis at ændre sig som følge af bedre veje (for eksempel fra Rudbøl).

Fiskeri var ofte et bierhverv for bådfolkene, men det gjorde sig også gældende for eksempelvis handlende i Højer. Der blev både fisket i

Vadehavet og i åer og søer inde i marsken. Fiskerettigheder var ikke sjældent knyttet op på bestemte huse eller gårde, men ofte var fiskeriet ejet af de lokale myndigheder og kunne forpagtes. Fiskene blev solgt på markedet i Tønder, til hotellerne på den tyske ferieø Sild eller i Flensborg. Fisk var også en vigtig fødekilde. Fordi de fattige i marsken ikke ejede land, var det helt afgørende, at de kunne fiske og på den måde altid havde mad. De købte fiskekort, som tillod dem at fange fisk til eget konsum.

Ny politisk opmærksomhed, nye muligheder

I 1920'erne fik Tøndermarsken ny politisk opmærksomhed. I kølvandet på det danske nederlag til Preussen i 1864 kom Sønderjylland sammen med Holsten og Lauenborg under først preussisk og senere tysk overherredømme. Efter det tyske nederlag i 1. verdenskrig fik borgerne i Slesvig mulighed for at stemme om deres nationale tilhørsforhold, og en ny grænse blev trukket i 1920. Fra et dansk perspektiv blev Sønderjylland genforenet med Danmark efter 56 år under fremmed styre. Desuden havde landsdelen, som en del af Tyskland, været aktiv deltager i 1. verdenskrig i modsætning til resten af Danmark. På grund af dette var der stor politisk velvilje, og investeringer blev rettet mod denne ellers perifere del af Danmark. Delingen af det gamle hertugdømme Slesvig i 1920 havde stor betydning i Tøndermarsken, fordi et naturligt sammenhængende landskab nu blev delt mellem to nationer. Det betød også, at Tønder, Møgeltønder og Højer mistede deres naturlige oplande.

I løbet af det 19. århundrede var problemet med bagvandsoversvømmelser i Tøndermarsken og Gotteskoog forværret, hvilket især skyldtes øget dræning af geestjordene mod øst. De øgede mængder bagvand skabte flere og længerevarende bagvandsoversvømmelser og udfordrede både den eksisterende landbrugspraksis og mulighederne for at videreudvikle landbruget.

Vestslesvigsk Tidende skrev i august 1920, at kraftig nedbør i ugerne før havde sat engene syd og vest for Tønder under vand, og lodsejerne havde lidt store tab, fordi kreaturerne skulle flyttes væk fra engene. Omkring 50 af de 100 køer, der leverede mælk til Tønder by, måtte sælges, fordi ejerne ikke kunne skaffe hverken græs eller hø til deres dyr.⁷

Op til genforeningen af Sønderjylland med Danmark var landbruget i Vestslesvig som nævnt i udpræget grad karakteriseret ved opfedning

af stude, der senere skulle sælges på de tyske markeder gennem kreaturmarkederne i Tønder og Husum. Med tabet af sit vigtigste marked var det sønderjyske landbrug nødt til at orientere sig i nye retninger, nemlig mod malkekvæg og kornproduktion.

Den danske stat investerede store beløb i udviklingen af Sønderjylland, og fra begyndelsen anså man marsken for at have stort landbrugsmæssigt potentiale. Beslutningen om at dræne Tøndermarsken skal ses i denne kontekst: Den politiske vilje til at løse udfordringerne med bagvandsversvømmelser var til stede, ligesom de teknologiske muligheder og ikke mindst pengene.⁸

Afvandingen af Tøndermarsken

Loven omhandlede Tøndermarskens afvanding blev vedtaget af Rigsdagen i 1925, og arbejdet blev påbegyndt i 1926. Den danske ingeniør Ulrik Pedersen lavede afvandingsplanen, i hvilken elektriske pumper var en central komponent for den kunstige afvanding af marskjorderne. Bagvand skulle ledes ikke ind i, men uden om Tøndermarsken ved hjælp af kanaler, mens regnvandet i marsken skulle ledes i afvandingsgrøfter og derfra løftes op i Vidåen, hvorfra vandet ville løbe ud i Va-

Pumpeskovl ankommer til Lægan Pumpestation, fotograferet af A. Martinsen, 1929. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

dehavet. For at forhindre Vidåen og andre naturlige vandløb i at oversvømme Tøndermarsken blev der etableret ådiger på begge sider. At afvandingen var et prestigeprojekt, blev understreget af, at de to største pumpestationer ved Lægan og Nørremølle blev tegnet af godsforvalter på Schackenborg Slot, H. C. Davidsen, som var en kendt arkitekt i området og havde været meget aktiv i Baupflege Tøndern, hvor man ved nybyggeri lod sig inspirere af Vestslesvigs traditionelle byggeskik.

Afvandingsprojektet var ikke populært blandt alle marskens indbyggere, især ikke hos dem, hvis leveveje overvejende var afhængige af vandets tilstedeværelse. På de gårde, som havde deres primære indtægter fra høst af tagrør, havde gårdmændene ikke erfaring med det intensive landbrug, som det var meningen, at afvandingen skulle give mulighed for. Overdigegreve Volquardsen fra Tetenböll bakkede op omkring afvandingen, men understregede, at det var meget svært for folk at forestille sig landskabet afvandet. Og løfterne fra afvandingskommissionen om, at afvandingen ville gøre rørskov til hvedemarker, lød ganske enkelt ikke troværdige i de lokales ører.⁹

De personer, som var afhængige af marskens vandveje for at skabe sig en indtægt gennem høhøst, rørskæring eller transport af varer, ejede ikke selv jord og var derfor hårdest ramt af forandringerne. Disse mennesker var også dem, der var afhængige af fisk i åerne og søerne som en daglig fødevarerkilde. Derfor følte de i særlig grad, at afvandingsprojektet udfordrede deres levevilkår.

Ringere vandkvalitet

Rent drikkevand var en udfordring i Tøndermarsken – både på geesten og i selve marsken. Men mulighederne for at rette op på forholdene var forskellige. Og marskens afvanding kom faktisk til at påvirke drikkevandsforsyningen i marsken negativt.

På geestranden kunne graves brønde, hvorfra der kunne hentes grundvand. Her var vandkvaliteten præget af de samme udfordringer som i mange andre byer, nemlig at brøndenes vand blev forurenet af for eksempel nedsivning fra rendesten og staldmøddinger. Tønder by fik rent drikkevand i 1902, da byens vandtårn blev opført. I den forbindelse faldt mængden af kolera- og tyfustilfælde i byen markant i de følgende år. Men byen var ved Genforeningen stadig 'gammeldags'. Var man besøgende i Tønder omkring 1920, ville man som noget af det første bemærke de åbne rendestene, som tilføjede byen en 'rustik' atmo-

sfære. Som den tidligere landinspektør Mosbech udtrykte det: "Tønder bibeholdt sin særlige karakter gennem sin totale mangel på kloakker og udbredte brug af åbne rendesten."¹⁰ På dette tidspunkt var der stadig mange stalde i byen: Ikke mindre end 122 heste, 713 kreaturer, 38 får og omkring 400 grise boede stadig i byen. Tilstedeværelsen af så mange dyr var et stort hygiejnisk problem for byen.¹¹

Tønders borgmester, Oluf P. Olufsen, nævnte dette problem for en delegation af rigsdagsmedlemmer, der besøgte byen i 1920, og i 1923-25 blev byen kloakeret, overvejende finansieret af den danske stat.

Ude i selve marsken var situationen en anden. Da marsken ikke har noget grundvand, fik indbyggerne deres drikkevand fra åer, søer og grøfter, eller fra fordybninger i værfterne, hvor man opsamlede regnvand, en såkaldt fedding. Da den danske skole i Rudbøl fik ansat sin første lærer i 1923, bemærkede han følgende om drikkevandet: "Vandforsyningen i Rudbøl var meget primitiv. Reelt, der var ingen. [...] Man stillede baljer

Der hentes vand i kanalen. Fotograferet af A. Martinsen, ca. 1920. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

og kar under tagrenderne og opsamlede regnvand. Slog det ikke til, hentede man vand i grøfter og kanaler eller gravede vandhuller. Det skulle selvfølgelig koges. Da jeg havde været i Rudbøl i 3-4 dage, fik jeg nederdrægtigt ondt i halsen. [Snedker] Christiansen spurgte mig, om jeg drak af vandet, der stod i karaflen på mit værelse. Da jeg svarede ja, sagde han, at det skulle jeg nok ikke gøre, for alle folk, der kommer 'nordfra', blev syge af det."¹²

Lærer Mikkelsen beskriver videre i sine erindringer, hvorledes rudbøllingerne hentede drikkevand i de samme kanaler som kreaturerne. Det gjaldt også bageren, som han observerede hente vand i en kanal få meter fra det sted, hvor hans store staldmødding løb ud. Det var ifølge Mikkelsen derfor ikke overraskende, at flere beboere havde haft tyfus.

Lærer Mikkelsen bad amtslægen for Tønder Amt, Lausten-Thomsen, om hjælp, og på dennes foranledning blev der bygget et stort filteranlæg, som opsamlede regnvand fra skolens tag. Vandet blev derpå filtreret gennem flere filterlag (grus, sten, sand mm.) og opsamledes i en beholder. Det viste sig imidlertid svært at få børnene til at drikke af det, da vandet var smagløst. De forstod ganske enkelt ikke problemet. Mikkelsen løste problemet ved at få børnene til at hente vand i et glas fra kanalen, hvor de drak og undersøge det under lup. Vandet var fyldt med smådyr, "der rigtig "kriblede og krablede", og fra den dag drak børnene ikke længere vandet fra kanalen.¹³ Fra vandhanen på skolen ordinerede lægen i øvrigt rent drikkevand, som folk hentede i deres mælkespande. Fra 1937, hvor Højer fik sit vandtårn, fragtedes hver anden dag rent drikkevand til Rudbøl, som først i 1959 fik indlagt rent vand.

Kloakeringen forbedrede både lugten og hygiejnen i Tønder, men kloakkerne førte direkte ud i Vidåen. Som beskrevet ovenfor hentede beboerne i marsken ofte drikkevand i kanaler og vandløb. Disse blev nu forurenede af kloakvand fra Tønder. At der kom en hane med rent vand på skolen i Rudbøl, var reelt kun en løsning for beboerne i Rudbøl. Gårdene udenfor Rudbøl måtte enten selv anlægge lignende drikkevandssystemer, som blandt andet krævede delvis udskiftning af stråtag til bliktag samt anskaffelse af en filtreringssten, eller hente drikkevand ad vandvejen i mælkejunger. Kanaler og åløb var derfor fortsat afgørende som drikkevandsforsyning for mange af marskens beboere. Det gjaldt blandt andet maleren Emil Nolde og hans kone, Ada, på deres stråtekte gård, Utenwarf, som lå direkte ned til Vidåen.

Vandstanden i kanalerne i marsken faldt desuden ca. en meter som følge af afvandingen. Begge disse faktorer havde stor betydning for

Ejendommen her har fået udskiftet stråtaget til bliktag for at kunne opsamle regnvand. Fotograferet af A. Martinsen, Rudbøl ca. 1920. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

kvaliteten af drikkevandet. De reducerede vandmængder, der skyldtes den faldende vandstand fra 1927 og frem, resulterede i et mere mudret vand i kanalerne. Samtidig blev særligt Vidåen forurenet med kloakvand fra Tønder.

Vidåen løber gennem Rudbøl Sø, og her beskriver Lorentz Petersen (født 1896 i Rosenkrans) vandet i Rudbøl Sø efter afvandingen som 'oppumpet snavs' som en modsætning til 'det klare vand fra tidligere tider'.¹⁴ Og for Emil Nolde, som var arg modstander af afvandingsprojektet, blev udfordringerne med drikkevandet i sidste ende afgørende for, at han og Ada Nolde forlod deres hjem på værftet Utenwarf. Som Nolde formulerede det: "Den værste situation opstod, da kloakkerne i Tønder blev ledt ud i Vidåen og de desperate protester fra os og alle, som boede ved Vidåen, blev ignoreret. Da kunne vi ikke blive længere."¹⁵

Kanalerne gik tæt forbi husene i Rudbøl og Rosenkrans. Fotograferet af A. Martinsen, ca. 1920. Foto: Fiskeri- og Søfartsmuseet.

To nationer – et landskab

Fra begyndelsen af 1800-tallet og indtil delingen af Slesvig i 1920 var alle marskområder i Tønder Amt organiseret under Det første slesvigiske Digelag (1. Schleswigsche Deichverband) med fælles administration af diger og afvanding såvel som fælles opsyn med digerne. Efter Genforeningen blev et nyt digelag for den danske del af Tøndermarsken dannet: Digelaget for marsken ved Tønder. Selvom administrationen af diger, sluser og kanaler nu var delt mellem to nationer, hang Tøndermarsken som landskab stadig tæt sammen. Stiftelsen af Grænsevandløbskommissionen i 1922 understregede dette. Kommissionen skulle nemlig agere bindeled mellem de to digelag samt myndighederne i de to lande med henblik på at varetage spørgsmål i forbindelse

med vandstande i vandløbene langs med grænsen, inklusive regulering og vedligehold af vandløb og diger i Tøndermarsken.

Tøndermarskens afvanding betød store udfordringer i Gotteskoog, fordi langt det meste vand fra den lavtliggende kog blev ledt ud gennem Vidåen, der efter 1920 lå i Danmark. Problemet skyldtes, at Vidåen og alle andre naturlige vandløb i Tøndermarsken blev inddiget. I perioder steg som følge heraf vandstanden i Vidåen så meget, at Gotteskoog blev oversvømmet. I 1928 blev man i Grænsevandløbskommissionen enige om at forhøje ådigerne samt at opføre Verlatz pumpestation ved Rudbøl Sø, som stod færdig i 1933. I 1928 var pumpestationen Hemenswarf blevet opført ved Südwesthörn, og den sørgede for at afvande Gotteskoog mod syd.¹⁶

For og imod afvandingen

Der var mange, som var kritiske over for afvandingsprojektet, eftersom det ikke kun handlede om, hvad der kunne opnåes, men også hvad der ville gå tabt. Emil Nolde, som siden 1912 levede i marsken tæt ved Vidåen, var blandt de berømte modstandere af afvandingsprojektet.

Nolde lavede et alternativt forslag til Ulrik Pedersens afvandingsprojekt, som blev sendt til afvandingskommissionen. Forslaget omfattede landvinding vest for Højer Sluse, og dele af den nye kog skulle bruges som vandreservoir. Med en sådan løsning ville det ifølge Nolde hverken være nødvendigt med ådiger eller pumpestationer. Vandstanden ville blive lavere, men metoden ville være langt mindre skadelig for landskabets karakter.¹⁷

Noldes forslag blev støttet af Dansk Naturfredningsforening, hvis formand, Erick Struckmann (1875-1962), samme år talte til et lokalt publikum, hvor han opfordrede dem til at beskytte naturen, fordi Tøndermarskens landskab var et af de få, der ikke var ødelagt af dræning.¹⁸

Carl Wesenberg-Lund (1867-1955), en professor med speciale i ferskvandsfauna, var til stede under debatten mellem Erick Struckmann og ingeniør Ulrik Pedersen og anerkendte ønsket om at udvikle Tøndermarsken af økonomiske årsager. Men han understregede også: "På den anden side [...] for os, som med friske øjne for første gang ser Tøndermarskens vidunderlige landskab, er det klart, at hvis der er noget dansk landskab, som er i fare for at få sin maleriske skønhed ødelagt, så er det netop på grund af dets storslåede ensformighed, marskens landskab."¹⁹

At landskabet med afvandingen stod overfor en grundlæggende forandring, affødte, at flere fotografer dokumenterede landskabet, før ingeniørerne og gravemaskinerne rykkede ind, samt selve processen.

A. Martinsen fra Højer fotograferede landskabet omkring og syd for Højer før, under og efter afvandingsarbejderne. Martinsen har ikke på skrift forholdt sig til afvandingen, men hans fotos dokumenterer livet med vand i Tøndermarsken med både vinteroversvømmelser, fiskeri ved Højer Sluse og i Rudbøl Sø. Men før-billederne rummer også et romantiserende element og en bevidsthed om, at en ny tid var på vej og en livsform ved at gå tabt. Martinsens fotos er først blevet udgivet i forbindelse med bogen *Både og bådfolk i marsken*, så omstændighederne omkring hans 'dokumentationsprojekt' er uvisse.

Den tyske fotograf, forfatter og hjemstavnsforsker Theodor Möller (1876-1953) derimod udgav i 1920'erne flere hjemstavnsbøger, hvor han gennem fotos og tekst behandlede de foranderlige landskaber særligt i Nordtyskland. I 1929 kom bogen *Nordschleswig – Landschafts und Kulturbilder*, hvor hans vej også kommer forbi Tøndermarsken. Möller var blandt Slesvig-Holstens vigtigste fotografer og derfor også en væsentlig stemme. Han var ligesom Nolde kritisk overfor de landskabelige forandringer drevet af ønsket om blandt andet et mere effektivt landbrug, og han forsøgte gennem sine fotos at fastholde kulturlandskabet. Han

Vinteroversvømmelse i Møgeltønder kog. Fotograferet af H. C. Davidsen, ca. 1920. Foto: Museum Sønderjylland.

anerkendte, at det maleriske landskab ikke havde stor erhvervsmæssig værdi, men stillede også spørgsmålet, om gevinsten ved afvandingen kom til at stå mål med det tabte. De danske ambitioner om at omdanne Tøndermarskens amfibiske landskab til kornmarker var ambitiøse, men i hans øjne uden sikkerhed for succes.²⁰

Godsinspektør på Schackenborg Slot, H. C. Davidsen, fotograferede også marsken syd for Møgeltønder. Som godsforvalter hos en af de store jordbesiddere var han ingen stor kritiker af afvandingen. Han var også som arkitekt involveret i afvandingen ved at skulle tegne de to pumpestationer ved henholdsvis Lægan og Nørremølle. Ikke desto mindre emmer også hans fotos af en vis romantisk nostalgi.

Interviewene, som blev gennemført af Fiskeri- og Søfartsmuseet, løfter sløret for, hvordan indbyggerne i marsken oplevede landskabet efter afvandingen. Holdningerne til det nye marsklandskab og de forandringer, det undergik, var ikke entydige.

Bådsmand Boy Jacobsen, som var født 1880 i Neukirchen, sagde: "I 1932, da afvandingen var helt gennemført, syntes alle, at det var skidt for dem, fordi tagrørene var forsvundet. Alt udviklede sig imidlertid anderledes, og den afvandede marsk, som før var dækket med tagrør, er nu den bedste pløjjord."²¹ Trods denne positive ytring sagde han senere i interviewet: "Dette område var før afvandingen meget smukkere, overalt så man rørskov omkranset af andemad, åkander og andre slags vandplanter. Tidligt om morgenen, når man tog båden fra Gotteskoog, kom alt så meget til live, som solen steg på himlen, alle slags fugle kunne høres."²² Thomas Petersen fra Neukirchen sagde, at så vidt han vidste, så ville de fleste indbyggere i marsken hellere have beholdt deres gamle måde at leve på fra før afvandingen.²³

Konklusion

Efter i mange år at have forsøgt at løse udfordringen med bagvands-oversvømmelser i Tøndermarsken var det en national begivenhed - genforeningen af Sønderjylland med Danmark - som sammen med teknologisk udvikling og troen på, at naturen kunne tæmmes, banede vejen for afvandingen.

Afvandingen af Tøndermarsken og Gotteskoog forandrede ikke bare landskabet, men også levevilkårene for marskens indbyggere, især i områderne omkring Rudbøl Sø og Gotteskoog. Her havde der udviklet sig en livsstil, som havde tilpasset sig tilstedeværelsen af vand, og som

nu blev udfordret af faldende vandstand i vandløb og søer. Folk blev tvunget til at finde nye måder at leve på og gøre ting anderledes, og for nogle betød det, at den viden og know-how, de havde nedarvet og i nogen grad udviklet, ikke længere kunne bruges.

Derudover blev indbyggerne også i høj grad udfordret af adgangen til rent drikkevand, delvist som følge af kloakeringen af Tønder by. Landskabets forandring blev oplevet forskelligt af de lokale og var også modsætningsfyldt. Nogle var overraskede over, hvor velegnet marsken var til opdyrkning, men kunne samtidig begræde nedgangen i fugle- og plantelivet.

At landskabet med afvandingen blev forandret, var alle enige om. Det var spørgsmålet om, hvorvidt prisen for et bedre produktionslandskab var for høj, og om det maleriske, amfibiske landskab også havde en værdi i sig selv. Emil Nolde og Theodor Möller repræsenterede denne holdning sammen med Dansk Naturfredningsforening.

KILDER

Trykte kilder

Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg (FIMUS): Tøndermarsken, interviews og korrespondance med folk i Tøndermarsken og Gotteskoog 1968-70.

LITTERATUR

- Becker-Christensen, Henrik: (1993). *Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970*, Aabenraa, Institut for Grænseregionsforskning.
- Eller, Søren: "Indgreb i marsklandets sjældne og særegne skønhed. Diskussionen om afvanding og naturfredning i Tøndermarsken 1925". *Sønderjyske Årbøger*, 2011, s. 9-44.
- Gottburgsen, M. & Hassenpflug, W.: *Der Gotteskoog. Landschaft und Bewohner im Wandel der Jahrhunderte*, 1991.
- Hansen, Lorens: *Marsken ved Tønder. Digebygning og afvanding*, 2014.
- Mosbech, J. L.: "Tønder 1920-1943" I M. Mackeprang (red.), *Tønder gennem tiderne*, 1943-44, s. 235-86.
- Møller, Andreas: *Både og bådfolk i marsken*, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, 1973.
- Möller, Theodor: *Nordschleswig. Landschafts- und Kulturbilder*, Neumünster, 1929.
- Nolde, Emil: *Mein Leben*, Freiburg, 2011.
- Overgaard, Anne Marie: "Byggeriet af Rømødæmningen. Et spørgsmål om landvinding, beskæftigelse og national handling", *Sønderjyske Årbøger*, 2012, s. 105-30.
- Wesenberg-Lund, C.: "En henstilling til overvejelse i anledning af de store afvandingsprojekter", *Sønderjysk Maanedsskrift*, 1926, s. 40-43.

NOTER

- 1 En kogsmarsk er et marskområde med flere kog (inddigede marskområder) efter hinanden.
- 2 "Konvention af 2. februar 1971 om vådområder af international betydning navnlig som levesteder for vandfugle".
- 3 Nolde, s. 351.
- 4 FIMUS 51/1985.
- 5 Möller 1973, s. 6.
- 6 Fimus 56/1985.
- 7 Becker-Christensen 1993, s. 19.
- 8 Overgaard 2012, s. 109.
- 9 Fimus 54/1985.
- 10 Mosbech 1943-44, s. 228.
- 11 Becker-Christensen 1993, s. 22.
- 12 Mikkelsen, s. 22.
- 13 Mikkelsen, s. 24.
- 14 Fimus 56/1985.
- 15 Nolde 2011, s. 410.
- 16 Gottburgsen & Hassenpflug 1991, s. 99.
- 17 Eller 2011 s. 26.
- 18 Wesenberg-Lund 1925-26, s. 40.
- 19 Op. cit s. 43.
- 20 Möller, s. 21.
- 21 Fimus 59/1985.
- 22 *ibid.*
- 23 Fimus 53/1985.

Zusammenfassung

Die Tonderner Marsch ist in vielerlei Hinsicht ein Grenzgebiet. Seit 1920 verläuft hier die westliche Grenze zwischen Deutschland und Dänemark. Außerdem war die Marsch jahrhundertlang ein Grenzgebiet zwischen Land und Wasser. Beides hatte Einfluss darauf, wie die Landschaft heute dort aussieht. Wie ein roter Faden zieht sich die Notwendigkeit des Menschen, sich in irgendeiner Weise mit dem Vorhandensein des Wassers auseinanderzusetzen, durch die Geschichte.

In diesem Beitrag untersucht die Verfasserin, wie der Mensch mit dem Wasser gelebt hat und gleichzeitig versucht hat, sich vor ihm zu schützen. Dies spiegelt sich auch in den verschiedenen Phasen der Entwicklung der Landschaft von der offenen Marsch ohne beschützende Deiche bis zur Schaffung der Köge seit dem 17. Jahrhundert und bis zum Ende des 19. Jahrhunderts wider. Nach der sog. Wiedervereinigung mit Dänemark 1920 wurde die Tonderner Marsch entwässert, aber in den letzten Jahrzehnten hat man sich aus Gründen des Umweltschutzes darum bemüht, dem Wasser in der Landschaft durch Renaturierungsprojekte wieder einen Platz zu geben.

Der Aufsatz beschäftigt sich v.a. mit der Frage, wie man bis zum Ende der 1920er Jahre in der Tonderner Marsch mit dem Wasser gelebt hat und welche Veränderungen nach der Entwässerung stattfanden. Hierdurch wurden große Gebiete, die zuvor im Winter regelmäßig überschwemmt worden waren, trockengelegt. Nicht zuletzt geht es um die Bedeutung, die diese landschaftlichen Veränderungen für die Menschen, die über viele Generationen mit dem Wasser gelebt hatten, gehabt haben. Wie erlebten sie diese Veränderung?

Der Aufsatz stützt sich u.a. auf Interviews, die das Fischerei – und Seefahrtsmuseum in Esbjerg in den 1960er und 1970er Jahren mit Bewohnern der Marsch, die sich an diese Veränderungen erinnern konnten, durchgeführt hat. Die Verfasserin versucht auch darzustellen, wie die Kanalisation in Tondern, die als ein weiteres Modernisierungsprojekt im Zuge der sog. Wiedervereinigung durchgeführt wurde, den Menschen in der Marsch ihre Versorgung mit Trinkwasser erschwerte.

Die allermeisten Einwohner der Marsch konnten sich damals die durch die Entwässerung hervorgerufene Veränderung nicht vorstellen. Vor allem fehlte ihnen auch die Vorstellungskraft dafür, dass die Marsch in eine landwirtschaftlich nutzbare Fläche verwandelt werden könne. In der Retrospektive meinten viele, dass diese Ambitionen erfüllt worden seien, jedoch nicht ohne landschaftliche Nachteile.

”De kalder mig en Nazi-Spion”

Jacob Kronikas forsvar mod britiske spionanklager

AF MOGENS ROSTGAARD NISSEN

Den sydslesvigske journalist Jacob Kronika forsvarede sig i september 1946 mod anklager om, at han havde været spion for det nazistiske regime. I en stort opsat artikel i den danske avis *Nationaltidende*, bragte han sit forsvar mod anklagerne. På den samme tid var Kronika ved at blive valgt til formand for Sydslesvigsk Forening (SSF), og han var førende i kampen for at få gennemført en ny grænseafstemning i Sydslesvig. I denne artikel vurderes Kronikas forsvar og de britiske besættelsesmyndigheders mulige interesse i at stemple ham som nazi-spion. Den danske avis *Social-Demokraten* gik også ind i diskussionen, og avisens mulige interesse i at miskreditere Kronika vurderes derfor også.

Indledning

Jacob Kronika er et ikon inden for sydslesvigsk og dansk pressehistorie. Han var tilknyttet de danske mindretalsaviser fra begyndelsen af 1920'erne, indtil han i 1963 gik på pension som chefredaktør på *Flensborg Avis*. Samtidig var han fra 1932 korrespondent i Berlin for *Nationaltidende* og senere også for *Svenska Dagbladet*.¹ Desuden var han op gennem 1930'erne og under 2. verdenskrig det danske mindretals semiofficielle repræsentant i Berlin, hvor han på mindretallets vegne forhandlede med forskellige regeringsmyndigheder.²

Efter krigens afslutning var han fortsat journalist i Tyskland, hvor han af de britiske militærmyndigheder var akkrediteret som krigskorrespondent. Desuden var han en meget aktiv foredragsholder i Danmark og i Sydslesvig med et klart budskab om, at der skulle gennemføres en ny grænseafstemning, så Flensborg og Sydslesvig fremover kunne komme til at tilhøre Danmark.³ Endelig var han på vej til at blive valgt til formand for mindretallets hovedforening, Sydslesvigsk Forening (SSF), men trak til sidst sit kandidatur på grund af de britiske myndigheders modstand imod ham. Han havde stor gennemslagskraft, ikke mindst i Danmark, og han blev i stigende grad et problem for briterne, som ønskede ro i Sydslesvig.⁴ Derfor gik de britiske besættelsesmyndigheder efter Kronika og forlangte, at han helt stoppede sit politiske engagement, hvis han fortsat ville være krigskorrespondent i Tyskland.⁵

Jacob Kronika omkring 1960. Han blev født i Broager i 1897 i en dansksindet familie, og i 1909/10 flyttede familien til Flensborg. I 1916 blev han student fra det tyske gymnasium og derefter indkaldt til tysk krigstjeneste. Efter at han blev sygemeldt, læste han en kort tid ved universiteterne i København og Kiel, inden han fra 1919 til 1931 var redaktør på den tysksprogede danske avis Neue Flensburger Zeitung, der fra 1925 blev til Der Schleswiger og nogle år senere en del af Flensborg Avis. Samtidig var han 1924-26 den første leder af Dansk Generalsekretariat i Flensborg. I begyndelsen af 1932 flyttede han til Berlin, hvor han frem til 1945 var korrespondent for den danske avis Nationaltidende/Dagens Nyheder og Svenska Dagbladet. Desuden var han det danske mindretals semiofficielle talsmand i årene 1932-45. I den umiddelbare efterkrigstid kom han tilbage til Flensborg og var meget kraftigt involveret i mindretallets kamp for at opnå en ny grænseafstemning. Kronika var tysk statsborger, men fik et dansk pas kort før den tyske kapitulation i 1945 efterfulgt af et dansk statsborgerskab i efteråret 1945. I 1950'erne var han korrespondent i Bonn for Flensborg Avis, hvor han igen var mindretallets talsmand i den tyske regeringsby, og han sluttede sin journalistiske karriere som chefredaktør for Flensborg Avis 1960-64. Kronika var også forfatter og udgav flere bøger, især om emner relateret til opholdet i Berlin under nazismen. Kronika døde i København i 1982 og er begravet på kirkegården i Rinkenæs. Billedkilde: ADCB, ukendt fotograf.

Kronika forsvarede sig i september 1946 mod angivelige britiske anklager om, at man havde fundet en sagsmappe om Kronika i Gestapos arkiver. Det skete i en stort opsat artikel i den konservative avis *Nationaltidende*, hvor han også var ansat som Tysklandskorrespondent.⁶ Og det er dette forsvar, som fokus rettes imod i denne artikel; hvorfor skrev Kronika artiklen, og hvilke argumenter brugte han for at tilbagevise anklagerne? Samtidig vurderes de mulige interesser, briterne kunne have i at stemple ham som en nazi-spion, og – i forlængelse heraf – den danske avis *Social-Demokraten*s ønske om at kritisere ham for at have været nazist i de første år efter den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i 1933. *Social-Demokraten* skrev således nogle lederartikler om Kronika den 6., 7. og 8. september 1946. I den første reflekteredes der over Kronikas udtalelser i *Nationaltidende* dagen forinden, og han blev kritiseret skarpt for sin erkendelse af, at der gik tre-fire år efter den nazistiske magtovertagelse, før han tog afstand fra nazismen. Dagen efter var *Social-Demokraten* fortsat kritisk over, at Kronika ikke fra starten havde sagt fra, og fulgte op med en stærk kritik af, at Kronika "bebudede illegal virksomhed fra det danske mindretals side", når han aldrig havde opfordret mindretallet "til ulovligheder mod Nazi-tyranniet". I den sidste korte artikel 8. september 1946 var det igen alene en kritik af Kronikas "opsigtsvækkende erklæring" om, at det først var efter 1936, at han havde "gennemskuet nazismen i hele dens djævelske væsen".

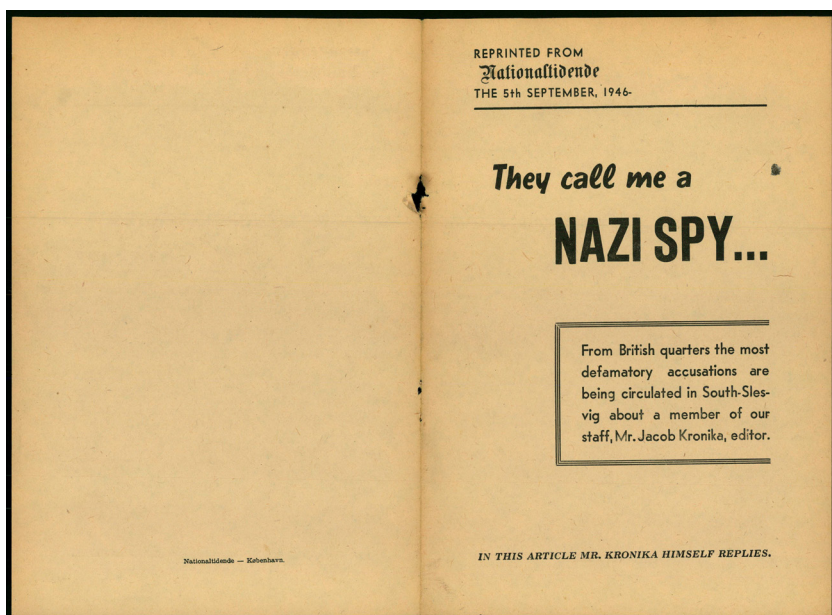
Der er ikke tidligere skrevet om den angivelige spionanklage mod Kronika og hans forsvar imod den, men der er flere historikere, der har behandlet det danske mindretals forhold og politik i den umiddelbare efterkrigstid. Johan Peter Noacks afhandling er hovedværket om mindretallets politiske historie, og han har indgående behandlet forholdene 1945-47.⁷ Martin Klatt har i sin ph.d.-afhandling *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955* vurderet betydningen af de mange tyske flygtninge fra Pommern og Østpreussen, som slog sig ned i Slesvig-Holsten ved krigsafslutningen, i forhold til den store vækst i tilslutningen til det danske mindretal i den umiddelbare efterkrigstid.⁸ René Rasmussen har analyseret de danske mindretalsaviser i perioden 1930-45 og har i den forbindelse også forholdt sig til Kronikas betydning for *Flensborg Avis* og *Der Schleswiger*.⁹

Der er et stort privatarkiv efter Jacob Kronika i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB).¹⁰ Heri er der også materiale om spionsagen, men ingen dokumenter, som beviser eller modbeviser spionanklagens eksistens, ligesom det ikke er fundet i andre arkiver.

Forsvarsskriftet

Jacob Kronika valgte at tage tyren ved hornene, da han forsvarede sig mod de angivelige anklager om, at han havde været spion for det nazistiske regime. Han udsendte forsvaret i *Nationaltidende*, hvor han også regelmæssigt fortalte læserne om det danske mindretals forhold i Sydslesvig og især om problemerne i forhold til de britiske besættelsesmyndigheder i Slesvig-Holsten.¹¹ Efter at have været *Nationaltidendes* Berlin-korrespondent gennem 14 år var han velkendt af avisens læsere, og det spillede utvivlsomt ind i hans overvejelser om, hvor og hvordan han skulle præsentere forsvaret.

Artiklen stod på forsiden og side to, og overskriften: "De kalder mig en Nazi-Spion" var meget sigende for indholdet.¹² Det var ingen let sag at forsvare sig imod anklagerne, fordi de var sat i gang som en "hviske-kampagne" af "englænderne i Sydslesvig", hvor blandt andet en "meget højstående britisk officer" over for "en kendt dansk sydsles-

Jacob Kronikas forsvar i *Nationaltidende* 5. september 1946 blev også oversat til og udgivet på engelsk. Så var han sikker på, at de britiske besættelsesmyndigheder kunne forstå det. ADCB: P29-35-7.

viger" havde bagtalt Kronika og stemplet ham som spion for det nazistiske regime. Det er uvist, hvem den britiske officer var, ligesom det heller ikke er klart, hvilken kendt dansk sydslesviger der hentydedes til. Kronikas forsvar var i det hele taget ikke særlig konkret udformet, og det trak troværdigheden ned. Briterne skulle have antydnet, at de i Gestapos arkiv havde fundet bevis for, at der havde været kontakt med Kronika – men de offentliggjorde ikke dokumenterne og præsenterede aldrig en officiel anklage. I Kronikas arkiv er der en lille, kort note fra en samtale, han havde haft med journalist på *Berlingske Tidende* og forfatter til flere grænsepolitiske bøger i den umiddelbare efterkrigstid Tage Mortensen, hvor denne er citeret for at have omtalt: "Antydninger om, at der ledes efter bilag over beløb, som De har modtaget af NS-regeringen – for meddelelser om Sydslesvig!!!"¹³

Det er ikke helt klart, hvorfra oplysningerne om det angivelige fund af Kronikas navn i Gestapos arkiv stammede, men han var selv overbevist om, at det måtte være den danske nazist Ove Leif Guldberg, der stod bag.¹⁴ Guldberg blev dømt ved Københavns Byret i februar 1947 for under krigen at have givet oplysninger om danske journalister i Berlin til Reichssicherheitshauptamt (RSHA), og "den tanke forekommer meget nærliggende, at det er Guldberg og ingen anden, der er ophavsmanden til et kartotekskort om mig."¹⁵ Kronika var også parat til at gå videre med sagen, men chefredaktøren på *Nationaltidende*, Niels Jørgensen, som han havde sendt beretningen med Guldberg-forklaringen til – sammen med andre mennesker i Sydslesvig og i Danmark – anbefalede ham stærkt at lade være og i øvrigt glemme spionanklagerne og komme videre.¹⁶ Kronikas brev og Jørgensens svar var fra februar 1947, og Kronika valgte at følge anbefalingen og gik ikke videre med sagen.

I sit forsvar tilbage i efteråret 1946 forsøgte Kronika at illustrere, hvor usandsynligt det var, at han havde været Gestapo-spion, og i nærværende artikel udfoldes hans argumenter i den rækkefølge, de blev præsenteret i forsvarsskriftet.¹⁷ Han henviste til, at der kort efter det tyske angreb på Danmark 9. april 1940 blev foretaget en grundig husundersøgelse i hans hjem, og at han ved samme lejlighed blev forhørt i Prinz-Albrechts-Straße i Berlin "af folk fra en SS-afdeling", hvor han blev anklaget for spionage imod Tyskland. Baggrunden for det var, at Kronika i dagene op til det tyske angreb havde skrevet flere alarmerende artikler i *Nationaltidende*, hvor især artiklen 8. april, "Truslen mod Nordens fred", var markant, idet han nærmest forudsagde angrebet ved at notere, at "om et døgn eller mindre kan der være skabt en helt ny situation

i Skandinavien.”¹⁸ Artiklerne har formentlig vakt Gestapos mistanke til Kronika for under hånden at have sendt fortrolige oplysninger til de danske myndigheder om sine observationer i Berlin, hvilket da også skete. I forsvarsartiklen henviste han til, at ”jeg har leveret, hvad jeg kunne levere, og har gjort det med god samvittighed”, ligesom han understregede, at han havde haft tætte og fortrolige kontakter med det danske – og det svenske – gesandtskab i Berlin.¹⁹

Veirsdagen
 fred aftenlyd Viad.
 og i de næste tre Ugen.
 Pris 1000 kr.

72. Aargang - Nr. 97

Dagens Nyheder

København - Mandag 16. April 1940

Nationaltidende

Dagens Englestad:
 Tændt og brændt
 og i de næste tre Ugen.
 Pris 1000 kr.

Truslen mod Nordens Fred

Fururoligende Udvikling gennem det sidste Døgn

Tyskland rejser Tvivl om Sverige og Norges Neutralitet

AI Insh Kronika
 Nordnordnordnordnord

Berlin, Søndag Aften.

PANT har måske Sverre trukket sig sammen over Norden. En fuldkommen ubegribelig og ubegribelig situation har udviklet sig i de sidste døgn. Tyskland rejser tvivl om Sveriges og Norges Neutralitet.

Disse Ord er sagnetunge Udtryk af en Panktationstid, hvor Sverige, Alverne over Norden er som Tyskland, som en overbevisning, at i Nordens har en Gang i 1940. Tyskland har i de sidste døgn trukket sig sammen over Norden.

Om de sidste døgn har der været sket en hel Situation i Skandinavien.

Faren over landene nu overhængende

Om de sidste døgn har der været sket en hel Situation i Skandinavien.

Vestmægterne klar til militær Aktion, siger Berlin

Sverige træffer særlige forsværsforanstaltninger

Sverige træffer særlige forsværsforanstaltninger

Sverige træffer særlige forsværsforanstaltninger

Sveriges og Norges Gesandter hos v. Ribbentrop

Meddelelse om Tens Forbunden

Meddelelse om Tens Forbunden

Inde i Bladet

Inde i Bladet

Inde i Bladet

Inde i Bladet

Inde i Bladet

Inde i Bladet

Fin TræPremiere, og svenske Premierer i de sidste døgn.

Englands Diplomat drøfter i dag Krigens videre Gang

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Reynaud ønsker Krigsførelse af yderste Kraft

AI E. Blygen Petersen
 National-Indsigt, London-Radioklub

London, Søndag Aften.

En af de vigtigste begivenheder i de sidste døgn, som har været i London, er det store Ambassadør møde hos Halifax.

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Det store Ambassadør møde hos Halifax

Reynaud.

Reynaud, Søndag Aften, R.B.

Reynaud, Søndag Aften, R.B.

Reynaud, Søndag Aften, R.B.

Reynaud, Søndag Aften, R.B.

Reynaud, Søndag Aften, R.B.

Reynaud, Søndag Aften, R.B.

Reynaud, Søndag Aften, R.B.

I dagene før den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940 skrev Jacob Kronika nogle meget foruroligende artikler i Nationaltidende om et forestående tysk angreb. I artiklen 8. april forudsagde han, at der ville ske noget inden for det næste døgn. Billedkilde: Forsiden af Nationaltidende 8. april 1940.

Påstanden var ikke grebet ud af den blå luft. Faktisk havde Kronika tæt forbindelse med de to højtstående embedsmænd ved det danske gesandtskab i Berlin, marineattaché Frits Hammer Kjølser og legationsråd Vincens Steensen-Leth. Det blev bekræftet under den undersøgelse, som Folketinget iværksatte kort efter befrielsen af Danmark, som er udgivet i Den Parlamentariske Kommissions (PKB) rapporter.²⁰ Kjølser og Steensen-Leth pressede på for, at der i begyndelsen af april blev sendt alarmerende rapporter til Udenrigsministeriet i København om, at der var en akut trussel om et tysk angreb på Danmark, mens gesandten Herluf Zahle var mere tilbageholdende i sine indberetninger. Det var særligt under afhøringen af Kjølser 17. juli 1945, at detaljerne om samarbejdet med Kronika og korrespondenten for *Berlingske Tiden- de*, Helge Knudsen, blev fremlagt.²¹ Ifølge Kjølser udvekslede han og Steensen-Leth informationer med de to korrespondenter og bad dem om at skrive alarmerende artikler i de respektive danske aviser, ligesom korrespondenterne orienterede Kjølser og Steensen-Leth om de underretninger, de indsamlede via deres kontaktnet i Berlin. Kjølser gjorde også opmærksom på, at situationen i Berlin var så truende, at han og Steensen-Leth besluttede at "anvende alle til rådighed stående midler for at få København underrettet om de eksakte forhold." Derfor havde de bedt Kronika og Knudsen om at benytte deres kanaler til de respektive avisledelser, som igen skulle sende oplysningerne videre til Udenrigsministeriet.²² Om Kronika oplyste han videre, at de kendte hinanden rigtig godt, og at han havde den største tillid til ham, ligesom Kronika "havde særdeles gode kilder."²³

Kronika har i et brev af 8. maj 1946 til kommissionen suppleret oplysningerne om betydningen af kontakten mellem ham og det danske gesandtskab samt om, hvordan han fik sendt de alarmerende oplysninger til *Nationaltidendes* redaktion i København.²⁴ Heri bekræftede han grundlæggende den udlægning, Kjølser var kommet med et års tid forinden. Kronika fortalte, at han gennem alle de år, han var i Berlin – fra 1932 til 1945 – havde haft en aftale med telegramredaktør Vilhelm Petersen, der som Kronika var sydslesviger, om, at "jeg i særlige situationer i et mere eller mindre tilsløret sprog [...] lod ham få underretninger", som blev sendt videre til chefredaktøren Aage Schoch samt til de to redaktører Franz v. Jessen og Peter de Hemmer Gudme. Disse særlige beskeder blev regelmæssigt givet videre til "danske autoriteter, f.eks. til Udenrigsministeriet." Dette var også sket i begyndelsen af april 1940. Kronika beskrev også, at han i perioden op til den tyske

besættelse af Danmark havde talt fuldkommen åbent med Kjølse og Steensen-Leth om de tyske angrebsplaner.

Ellers kunne Kronika fortælle, at han havde tilintetgjort sine personlige noter vedrørende de telefoniske indberetninger til *Nationaltidende* fra dagene op til angrebet, og at det havde været heldigt, da hans hjem kort efter var blevet ransaget og han selv anklaget for "militærspionage".²⁵ Hvis ikke han havde tilintetgjort disse noter, kunne det have fået alvorlige konsekvenser for ham.

Forsvarsskriftet i *Nationaltidende* slog således på flere af de samme strenge, som Kronika havde anført over for Den Parlamentariske Kommission nogle måneder forinden. Hverken i forsvarsartiklen eller i beretningen til kommissionen anførte Kronika dog, at flere af de mænd, han havde tæt kontakt med ved *Nationaltidende* – Schoch, de Hemmer Gudme, v. Jessen med flere – kom på kant med den tyske besættelsesmagt i Danmark og blev tvunget væk fra deres arbejde på avisen og senere tilknyttet den borgerlige del af den illegale presse i Danmark. Desuden blev *Nationaltidende* førende i modstanden mod nazismen og besættelsesmagten.²⁶

I forsvarsartiklen henviste Kronika til et foredrag, han havde holdt på Hindsgavl Slot i 1937 på et konservativt højskolekursus.²⁷ Emnet for foredraget var "Storpolitik set fra Berlin", og han tog foredraget som udtryk for, at han på dette tidspunkt havde gennemskuet nazismen og det nazistiske regime. I oplægget havde han advaret tilhørerne, heriblandt flere konservative rigsdagspolitikere, om truslen fra det nazistiske Tyskland. Ved samme lejlighed holdt *Nationaltidendes* London-korrespondent, Emil Blytgen-Petersen, et foredrag om "Storpolitik set fra London". Den konservative pressetjeneste udsendte en kort, intetsigende beskrivelse af de to korrespondenters foredrag, der blandt andet blev bragt i *Sorø Amts Dagblad* og *Viborg Stifts-Tidende*.²⁸ Kronika har i erindringsbogen *Lys i Vinduet*, forklaret, at han på forhånd var blevet garanteret, at foredraget ikke blev refereret.²⁹ Der er bevaret et udateret talemanuskript, der er skrevet – eller gengivet – i begyndelsen af 1950'erne, hvor det også blev udgivet i *Südschleswigsche Heimatzeitung*.³⁰ I dette talemanuskript præsenterede Kronika en skarp analyse af det nazistiske regimes ekspansive politik og ønsker om et nordisk Europa under tysk ledelse, og han forudsagde en krig, hvis Storbritannien som forventet ikke ville affinde sig med den aggressive tyske udenrigspolitik. Kronika forudsagde også, at Danmark sammen med Norge, Sverige og Finland ville blive en del af dette nordiske Stortyskland, hvor landegrænserne og landenes suve-

rænitet ville forsvinde. Desuden gjorde han det klart, at Tyskland ville kolonisere i Øst-, Syd- og Mellemeuropa og dermed lagde op til et opgør med Sovjetunionen, mens Storbritannien ville få lov til at bestå som selvstændig, nordisk østat.

Hvis Kronika fulgte dette talemanuskript i juni 1937 – det kan ikke siges med sikkerhed, idet foredragsnoterne er udaterede – må det unægteligt have virket stærkt bekymrende for de konservative tilhørere, ligesom ingen af dem kunne være i tvivl om Kronikas afstandtagen fra Hitlers Tyskland.

I forsvarsartiklen fra 1946 forklarede Kronika derefter, at han ikke umiddelbart efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 havde taget afstand fra regimet. Frem til 1936

... hørte jeg desværre ikke til dem, der fuldt ud gennemskuede nazismen i hele dens djævelske væsen. Jeg troede på en *modus vivendi*. Jeg troede på mange af de højtidelige forsikringer og erklæringer, der blev afgivet af ledende og ansvarlige nazister. Det var min fejl.³¹

Han beklagede også, at

... min modstand over for nazismen fra 1937 til 1945 fandt desværre ikke udløsning i den åbne, aktive og hensynsløse kampindsats. [...] Vi er formodentlig en hel del, der, fortrydende at vi overhovedet lod os binde, er klare over, at det eneste rigtige over for kampen mod onde magter må være dette: fra første færd at tage den fulde risiko.³²

Derimod var han helt uenig med briterne i, at hans roman *Revolution* fra 1935 havde været nazistisk. Selv om bogen var skrevet på et tidspunkt, hvor han ikke "vidste nok om det dæmoniske i nazismen", så var den ikke skrevet af en nazist og ikke for nazismen, og bogen var "trods dens mangler en slags tidsdokument."³³

Revolution er fortsat interessant at læse, primært fordi det er en skildring af forholdene i Berlin i tiden omkring magtovertagelsen i 1933, mens den omvendt ikke er noget litterært mesterværk.³⁴ I romanen kom Kronika ind på de nationale spændinger mellem Tyskland og Polen, der også fik betydning for familier, hvor fædre og sønner risikerede at komme til at stå på hver sin side i den nationale kamp. Kampene mellem nazister og kommunister i begyndelsen af 1930'erne blev også skildret. Han sluttede bogen med en fortælling om, at befolkningen frivilligt bakkede op bag nazismens appel om nationalt fællesskab, hvilket kan tolkes som Kronikas støtte til nazismen. Det kan dog også tol-

kes som en faktuel konstatering af, hvad der skete i Tyskland omkring magtovertagelsen.

I sidste halvdel af 1930'erne havde Kronika kontakt med Ejnar Vaaben, som siden 1922-23 havde været overbevist nazist, efter at han som ung studerende havde oplevet Hitlers kupforsøg i München.³⁵ Vaaben brød i 1934 med Dansk Nationalsocialistisk Arbejderparti (DNSAP) og dannede i stedet Danmarks Nationalsocialistiske Parti (DNP) og stod derefter i skarp opposition til DNSAP og især til Frits Clausen, der var leder af DNSAP. Korrespondancen mellem Kronika og Vaaben forløb fra januar 1936 til november 1938, men med et par enkelte breve fra Vaaben til Kronika i maj og august 1940. Det var mest Vaaben, der sendte breve til Kronika, som kun sendte enkelte svar.³⁶ Vaaben var interesseret i at bevare kontakten til Kronika – og til Ernst Christiansen og *Flensborg Avis* – for at få ham til at skrive anmeldelser af forskellige artikler og bøger, som Vaaben havde skrevet. Ernst Christiansen var chefredaktør for *Flensborg Avis* fra 1906 til sin død i 1941. Han var stærkt dansknational, og i mellemkrigstiden var han reelt det danske mindretals politiske leder. Vaaben ønskede især, at hans bog *Danmarks Historie* fra 1938, der var en oversættelse af *Europas Geschichte als Rassenschicksal* – Europas historie som raceskæbne – der udkom et par år tidligere, samt en artikel, han havde skrevet om forfatteren Johannes V. Jensen, blev anmeldt.

Det virker ikke, som om Kronika havde noget større behov for at skrive de ønskede anmeldelser, og i et brev 12. maj 1936 begrundede han det:

Jeg er i visse kredse hjemme i Danmark udskreget som nazist. Dette gjorde ingenting, hvis jeg var privatmand. Men jeg er sydslesviger, det danske mindretals repræsentant i Berlin og *Flensborg Avis'* mand. [...] Jeg vil ikke bringe *Flensborg Avis'* eksistens i fare. Derfor er jeg "reserveret".³⁷

Kronika understregede, at disse oplysninger blev givet i "den allerstørste fortrolighed", og at brevet udelukkende var til Vaaben. Han sluttede brevet med at forklare:

Når man er *Flensborg Avis*-mand, så er dermed ens politiske holdning afgjort. Man er dansk, national; står over partierne; blander sig ikke aktivt i dansk politik – ud over dette, at man føler det som sin pligt, overalt i det danske folk at holde nationalbevidstheden, fædrelands- og folkesindet i live.³⁸

Det er vanskeligt at fortolke brevet, men det står i hvert fald klart, at Kronika havde viden om, at han af nogle danskere blev regnet for at være nazist, og at det var et prædikat, han som talsmand for det danske mindretal ikke kunne have siddende på sig. Men det er uklart, om han – hvis han havde været ubunden af Sydslesvig – egentlig støttede Vaabens nationalsocialistiske visioner.

Nogle uger forinden havde de to dog en mere religiøs-filosofisk diskussion.³⁹ De drøftede den såkaldte Oxfordbevægelse, som Kronika bekendte sig som "en absolut tilhænger af." Oxfordbevægelsen var dannet af amerikaneren Frank Buchman og fik op gennem 1930'erne nogen udbredelse i Danmark, blandt andet med præsten og dramatikerens Kaj Munk og den konservative politiker Ole Bjørn Kraft som kendte tilhængere.⁴⁰ Buchman troede på, at udbredelsen af troen og helliggørelsen kunne føre til verdensfred, og bevægelsen var i stigende grad kritisk over for nazismen og fascismen. Kronika forklarede videre, at han var kommet til den erkendelse, at "Kristus er min fører også i politiske spørgsmål." Det, mente han, hang godt sammen med kampen for danskheden i grænselandet. Det var Vaaben meget uenig i, idet han mente, det var helt galt at blande "Oxford" ind i grænsekampen, fordi denne i givet fald ville blive yderligere svækket. Kronika forklarede også, at "kristendom og socialisme hører sammen – naturligvis mener jeg national socialisme." Også her er det uklart, om han dermed henviste til nationalsocialismen som ideologi, eller om det alene var tænkt som en sammenknytning af kristendom med socialisme ud fra et nationalt perspektiv.

Kronika udgav mange år efter krigens afslutning bogen *Hvorfor Holocaust?*, og med bogens undertitel *Nazismens religiøse vanvid* angav han samtidig svaret på spørgsmålet i hovedtitlen.⁴¹ Men allerede i 1946 udgav han dobbeltartiklen "Hitler vilde fælde Kristus" i *Nationaltidende*, som angiveligt var manuskriptet fra et foredrag, han holdt på Liselund Menighedsskole i sommeren 1939.⁴² I forsvarsskriftet af 5. september 1946 henviste han netop til dette foredrag som bevis på, at han på dette tidspunkt var en stærk modstander af Hitler og det nazistiske regime. I dobbeltartiklen var han sønderlemmende i kritikken af nazismens forhold til kristendommen:

Nationalsocialismens Gud er staten, nationen, folkefællesskabet. Dens Messias er Føreren, personificeret i Adolf Hitler. Dens Satan er jøden. Nationalsocialismen er faktisk det samme som en tysk messianisme af udpræget antikristelig karakter.⁴³

I forsvarsartiklen henviste Kronika direkte til Liselunds mangeårige leder, pastor Niels Dahl, der kort efter krigens afslutning havde mindet Kronika om det stærkt antinazistiske foredrag, han havde holdt i 1939.

Kronika skrev igen to breve til Vaaben henholdsvis 28. februar og 3. november 1938.⁴⁴ I begge breve beklagede han, at han ikke havde nået at anmelde Vaabens *Danmarks Historie*, og forklarede, at det skyldtes meget store problemer for ham som mindretallets og *Flensborg Avis'* repræsentant i Berlin, idet "de danske i Sydslesvig er ude i meget hårdt vejr. Det gælder om at være eller ikke være." Det må opfattes som en stærk kritik af den linje, det nazistiske regime anlagde over for det danske mindretal, og dermed – om end mere indirekte – en generel kritik af det nazistiske styre. Han sluttede det sidste brev med at konstatere, at selv om Vaaben var utilfreds med ham, havde han siden 1919 "dag for dag stræbt efter, så godt jeg vidste og formåede, at tjene Danmarks nationale sag."

Social-Demokratens reaktion på Kronikas forsvarsartikel

Selv om det kan være et smukt menneskeligt træk at erkende egne fejl, ligesom det kunne være med til øge Kronikas troværdighed, så var det en strategisk fejl, at han erkendte sit manglende opgør med nazismen i første halvdel af 1930'erne. Det var især *Social-Demokraten*, der med chefredaktøren Peder Tabor i spidsen gik i kødet på Kronika. I en lederartikel 6. september 1946 blev indholdet af Kronikas forsvarsartikel fra dagen før kommenteret, og det blev understreget, at "vi anser det indtil videre for aldeles utænkeligt, at denne pressemand [...] skulle have haft et utilladeligt forhold til nazi-myndighederne."⁴⁵ Til gengæld faldt man over Kronikas erkendelse af ikke fra starten at have taget afstand fra det nazistiske regime og konstaterede: "Ja, det tør nok siges at være en fejl, en meget betydelig fejl." Selv om *Social-Demokraten* anerkendte Kronikas senere meritter, herunder især indberetningerne i begyndelsen af april 1940, så var det alligevel en kendsgerning, at "han gennem tre år på nærmeste hold var vidne til nazi-tyranniets rædsler, dets korrupsion og fornedrelse uden at kunne gennemskue dette umenneskelige system." Derfor burde han nu "pålægge sig selv en vis tilbageholdenhed og stemme tonen ned, når han nu kritiserer sejrherreerne i kampen mod nazismen og forsøger sig som politisk vejleder for den danske offentlighed." Det var en henvisning til, at det i væsentlig grad var briterne, som havde besejret det nazistiske regime, og at Kronika var et stærkt kort for det danske mindretal i grænsekampen i den umiddelbare efterkrigstid.

I den første lederartikel i *Social-Demokraten* om Kronika var der kun en vag henvisning til hans engagement for det danske mindretal – men det ændrede sig i en ny lederartikel et par dage senere.⁴⁶ I mellemtiden havde *Berlingske Tidende* bragt en artikel med en forklaring på, hvad anklagerne mod Kronika gik ud på. Her fremgik det, at det fra "sædvanligvis meget velinformerede kredse i Flensborg" forlød, at "det britiske efterretningsvæsens politiske afdeling" havde fundet en sagsmappe i "de hemmelige tyske kartoteker", som man ønskede at få verificeret. *Berlingske* noterede videre, at anklagerne ikke havde noget at gøre med Kronikas "arbejde for den sydslesvigske danskhed."⁴⁷ Kronika havde også selv været på banen med udtalelser i *Nationaltidende* om de britiske myndigheders behandling af det danske mindretal, hvor han var meget utilfreds med de britiske krav til mindretallets organisatoriske og politiske forhold samt til de indskrænkede muligheder for mindretallets foreninger for at optage nye medlemmer.⁴⁸ Det fik *Social-Demokraten* på banen med en kras kritik af Kronika i forhold til hans engagement i Sydslesvig:

Man må nok spørge, hvilket mandat red. Kronika har til at bebude – eller snarere provokere – illegal virksomhed fra det danske mindretals side. Opfordre han nogensinde mindretallet – som han dengang repræsenterede – til ulovligheder mod nazi-tyranniet? Gik han selv i spidsen? Nej, han troede – som han selv har skrevet – i samfulde tre år på nazisternes løfter.⁴⁹

Derfor havde Kronika bare at stikke piben ind og lade være med at bebude ulovligheder "over for de magter, der besejrede nazismen." I Tabors og *Social-Demokratens* øjne hang de to ting sammen, og man kan mistænke avisen for at se en chance for at stække det danske mindretals krav om en ny folkeafstemning i Sydslesvig ved at ramme Kronika. I september-oktober 1946 gik de politiske bølger i Danmark højt, idet den britiske regering i et åbent memorandum af 9. september 1946 havde stillet et ultimatum til den danske regering om enten at kræve, at Sydslesvig kom til at tilhøre Danmark, eller at man fra dansk side helt lod være med at blande sig i forholdene i Sydslesvig. Memorandummet kom efter et længere forløb, hvor den danske statsminister Knud Kristensen fra Venstre under foredrag rundt om i Danmark lagde op til, at det ville være ret og rimeligt, hvis der blev gennemført en ny folkeafstemning i Sydslesvig. Det var oppositionspartiet Socialdemokratiet lodret imod, og de fik med støtte fra Det radikale Venstre

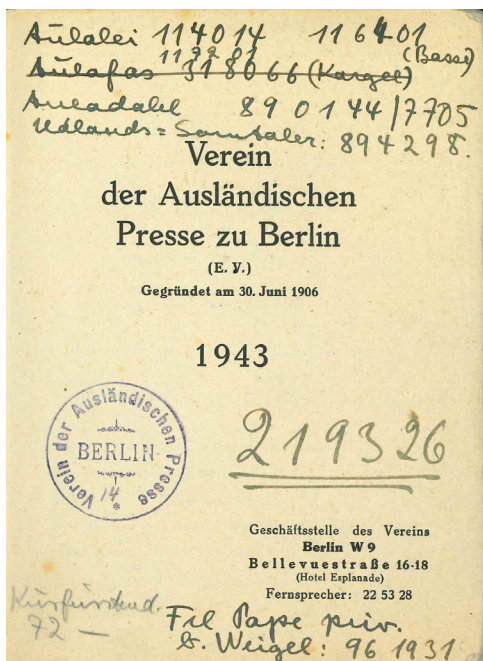
gennemtrumfet, at den danske regering den 19. oktober 1946 svarede briterne, at Danmark ikke gjorde krav på Sydslesvig.⁵⁰ Knud Kristensens opbakning til ønsket om en sydslesvigsk folkeafstemning hang i høj grad sammen med den voldsomt stigende opbakning i Sydslesvig til det danske mindretal og et stort folkeligt ønske i Danmark om, at Sydslesvig fremover skulle være en del af Danmark.⁵¹ Venstre skovlede stemmer ind på grænsespørgsmålet, og at få tvunget mindretallets stærke kort, Jacob Kronika, til at trække sig fra politisk aktivitet ville være en fordel for Socialdemokratiet.

Det tyske mindretals avis, *Der Nordschleswiger*, berettede også om anklagerne mod Kronika og især om hans forsvar i *Nationaltidende*.⁵² Her angreb chefredaktøren, Ernst Siegfried Hansen, til gengæld Kronika for at have spioneret imod Tyskland. Det var én ting, at Kronika havde spioneret til fordel for Danmark, og det havde Hansen en vis forståelse for, men "vi tror ikke, det er muligt at finde navnet på en eneste tysk nordslesviger, der har optrådt lige så illoyalt over for Danmark, som Kronika har været det over for Tyskland." Baggrunden for den opfattelse var Kronikas oplysning om, at

... jeg adskillige uger inden det nazistiske overfald på Sovjetunionen fandt sted, begav mig til den Sovjetrussiske ambassade på Unter den Linden i Berlin og underrettede en derværende russisk embedsmand, der havde hørt til mine kolleger blandt udlandsjournalisterne, om de tyske angrebsplaner. Vi var nogle stykker i Berlin, der på en særlig måde havde fået nys om disse tyske planer.⁵³

Kronika betegnede det selv som spionage imod Tyskland, og det var Hansen helt enig i. *Der Nordschleswiger* satte det i sammenhæng med, at det tyske mindretal bredt i Danmark blev opfattet som illoyalt over for Danmark under krigen, hvorfor mange af mindretallets mænd var eller havde været interneret i Faarhuslejren. Også *Der Nordschleswiger* regnede Kronika som én af det danske mindretals absolutte topledere, som arbejdede for Sydslesvigs løsrivelse fra Tyskland, hvilket avisen var stærkt imod.

I det efterladte kildemateriale efter Kronika er der intet, som antyder, at han havde sympati for kommunismen eller for Sovjetunionen – tværtimod. I marts 1946 blev han opfordret til at træde ind i *Frit Danmarks* journalistgruppe, hvor formålet var at bevare et tværpolitisk, journalistisk forum, der skulle sikre, at den danske presse blev "et mere pålideligt redskab for de demokratiske anskuelser, hvorpå fremtiden

Gennem de mange år i Berlin var Jacob Kronika medlem af foreningen for udenlandske journalister. Han var i flere år med i bestyrelsen og også formand i en periode. Det var med til at sikre ham et meget stort netværk i den tyske hovedstad. Billedkilde: ADCB: P29-27-12.

skal bygges.”⁵⁴ I sit svarbrev forklarede Kronika, at han var beæret over henvendelsen, men at han ikke mente sig berettiget til at træde ind i denne journalistgruppe. Det var lidt på skråt, men han gjorde samtidig opmærksom på, at ”min politiske holdning er udpræget antikommunistisk. Det ville jeg aldrig kunne lægge skjul på. Jeg er ikke antirussisk, men, som sagt, antikommunistisk.” Kronika kom alligevel med i *Frit Danmarks* journalistgruppe, som dog aldrig kom til at spille nogen særlig rolle.

Kronika havde et godt navn i nationalkonservative kredse i Danmark, blandt andet i den såkaldte Højgaard-kreds.⁵⁵ Det var en kreds af meget dansknationale mænd, der var samlet omkring ingeniøren og erhvervsmanden Knud Højgaard. Kredsen er især kendt for den 14. november 1940 at have sendt et brev til Christian X med en opfordring til, at han udskiftede den danske samlingsregering og indsatte en ny regering med Prins Axel som statsminister.⁵⁶ Kronika forklarede den 26. september 1945 til *Berlingske Aftenavis*, at

... henvendelsen til Kongen var færdig, længe inden han gav sine oplysninger, og at han intet havde med selve aktionen at gøre. Han har kun informeret kredsen om forhold og stemninger i Berlin.⁵⁷

Baggrunden for den udtalelse var, at Kronika den 2. november 1940 havde holdt et oplæg for flere af de ledende mænd inden for Højgaard-kredsen, hvor han kom med sin vurdering af risikoen for, at de centrale myndigheder i Berlin ville gennemtrumfe et regimeskifte i Danmark og indsætte Frits Clausen som ny statsminister. Men han distancerede sig altså fra kredsens henvendelse til Kongen, som den senere formand for Grænseforeningen Holger Andersen og den konservative historiker Vilhelm la Cour var hovedforfattere til.⁵⁸ Han havde nær kontakt til begge, både før og efter henvendelsen i november 1940. Der er mange uklarheder i forhold til kredsens henvendelse til Kongen, især med hensyn til motiverne dertil.⁵⁹ Der er dog enighed om, at Højgaard-kredsen ikke var nazistisk / fascistisk orienteret, men derimod meget dansknationale mænd. Diskussion har derfor mest drejet sig om, hvorvidt henvendelsen til Kongen skyldtes, at kredsen søgte at tjene dens egne økonomiske interesser, eller om den faktisk – som medlemmerne selv hævdede efter befrielsen – ville sikre Danmark mod en nazistisk magtovertagelse.

Højgaard-kredsens henvendelse til Kongen blev undersøgt af Den parlamentariske Kommission i årene efter befrielsen, og flere af deltagerne blev afhørt. Det var især Holger Andersen og Niels Høst, en førende erhvervsleder og tidligere gesandt, som beskrev Kronikas betydning for kredsens henvendelse til Kongen.⁶⁰ Andersen oplæste under afhøringen 18. juni 1947 et resumé af Kronikas oplæg, som angiveligt var nedskrevet umiddelbart efter oplægget i november 1940, men det virker – som også Jakob Meile har anført – tvivlsomt, om resuméet er samtidigt. Ydermere er der et stort indholdsmæssigt og sprogligt sammenfald mellem Andersens oplæste tekst under afhøringen i juni 1947 og Kronikas fremstilling af forløb og indhold i et brev, han sendte til Andersen 7. februar 1946.⁶¹ Ifølge begge disse beretninger havde Kronika på mødet oplyst, at især den tyske udenrigsminister, Joachim Ribbentrop, sammen med Nordische Verbindungsstelle – en nazistisk organisation, der havde med de nordiske lande at gøre – og SS ville fjerne samlingsregeringen og "gøre Frits Clausen til magthaver."⁶² I det tyske propagandaministerium troede man dog ikke på en nazistisk regering i Danmark, fordi man ikke regnede Frits Clausen og DNSAP som nogen reel mulighed. I stedet "syslede de med tanken om et "autoritært" styre i Danmark." Det førte ifølge Kroni-

ka til, at der blandt "mine danske venner" opstod den tanke, "om ikke det kunne være muligt forbigående at ofre noget af det parlamentariske demokratis former for at redde selve demokratiet."

Holger Andersen, Niels Høst og Percy Ipsen, der alle hørte Kronikas oplæg, og alle var med i Højgaard-kredsen, var enige om, at Kronikas budskaber fik stor betydning for, at man henvendte sig til Kongen et par uger senere.⁶³ De var også enige i, at ordlyden i henvendelsen stort set var på plads inden Kronikas oplæg, men oplægget havde skabt en stærk oplevelse af, at der måtte handles hurtigt for at forhindre indsættelsen af en Frits Clausen-regering.

Selv om der er tale om efterkrigsbetragtninger, der blev afgivet under særlige forhold for de implicerede, tyder det på, at det var en stærkt nationalkonservativ kreds, som gik sammen og forsøgte at få udskiftet samarbejdsregeringen for at forhindre en nazistisk magtovertagelse i Danmark. Det kunne være problematisk nok, men Kronika blev aldrig selv afhørt om sin deltagelse i forløbet op til Højgaard-kredsens henvendelse til Kongen. Alligevel må Kronikas advarende oplæg tages som et udtryk for, at han i hvert fald i efteråret 1940 fungerede som en slags informant for en nationalkonservativ kreds i København, der var stærkt bekymret ved udsigten til en mulig Frits Clausen-regering.

Social-Demokraten gentog angrebet på Kronika i en lederartikel 30. januar 1947, og det var også denne gang som en del af en avis-disput mellem *Nationaltidende* og *Social-Demokraten*.⁶⁴ Dagen forinden havde *Nationaltidende* angrebet den socialdemokratiske formand, den senere danske statsminister Hans Hedtoft, for sammen med formanden for Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), Kurt Schumacher, at nægte socialdemokraterne i Flensborg retten til at gå ind for en ny folkeafstemning i Sydslesvig.⁶⁵ I *Social-Demokratens* gensvar blev anklagerne mod Kronika for ikke fra begyndelsen at have taget afstand fra det nazistiske regime taget op igen, samtidig med at *Nationaltidende* blev angrebet for uberettiget at anklage Hedtoft. Anklagepunkterne var de samme som fire måneder tidligere, men nu også med kritik af, at Kronika ved krigsafslutningen svigtede det danske mindretal ved at flygte til Danmark og søge om dansk statsborgerskab. For han

... overtog nu i *Nationaltidende* rollen som den danske Sydslesvig-bevægelses højst talende ordfører. Og samtidig dermed løb han selv fra sine landsmænd. Han, der hidtil troligt havde bevaret sit tyske statsborger-

skab, søgte nu i største hast dansk indfødsret og bragte sig således i sikkerhed på den bekvemme side af grænsen.

I de følgende dage tog både *Nationaltidende* og *Information* kraftigt til genmæle over for anklagerne mod Kronika.⁶⁶ *Nationaltidendes* argumenter var ret forudsigelige, og *Social-Demokratens* udfald mod Kronika blev betegnet som "giftgasskyer". *Informations* lederartikel – der blev skrevet af chefredaktøren Børge Outze – er straks mere interessant. Her blev *Social-Demokratens* angreb på Kronika betegnet som ubeher-sket, og det blev set i direkte sammenhæng med, at "han ufortrødent arbejder for de danske sydslesvigeres sag i dansk presse og dansk of-fentlighed."⁶⁷

De fortsatte angreb fra *Social-Demokraten* fik Kronika til at skrive fem sammenhængende beretninger som svar på forskellige dele af angrebene, som han i fortrolighed sendte til flere forskellige mænd i Sydslesvig og i Danmark.⁶⁸ I Sydslesvig blev hans udlægninger sendt til chefredaktøren på *Flensborg Avis*, L.P. Christensen, og den danske forbindelsesofficer ved generalkonsulatet, oberst Hans Lunding, som han bad om at orientere "de ledende sydslesvigere inden for forskellige grene af det danske arbejde", for eksempel på et lukket møde i SSF's hovedstyrelse. Han bad også Lunding om at sende beretningerne til det danske udenrigsministerium i håb om, at statsministeren og udenrigsministeren ville læse dem.⁶⁹ De fem beretninger blev tillige sendt til chefredaktøren på *Nationaltidende*, Niels Jørgensen, samt formanden for Grænseforeningen, Holger Andersen, med anmodning om i fortrolighed at videregive dem til en kreds af politikere og journalister, ligesom Jørgensen blev anmodet om at få "nogle ledende socialdemokrater til at læse fremstillingen vedrørende min erhvervelse af dansk indfødsret."⁷⁰ I denne beretning forklarede Kronika, at han i januar 1945 havde fået udstedt et dansk pas af det danske gesandtskab i Berlin på grund af usikkerheden i forbindelse med krigsafslutningen. Det danske pas var vigtigt, da Kronika sammen med andre danske journalister og medarbejderne ved det danske gesandtskab kort efter kapitulationen i maj 1945 blev sendt til Moskva. Derfor var det naturligt for ham at søge et rigtigt dansk statsborgerskab, da han kom tilbage fra Sovjet i efteråret 1945.

Kronika og mindretalsledelsen

Det er flere gange forklaret, at Jacob Kronika både var journalist og talsmand for det danske mindretal i Sydslesvig, og at det meget vel kan tænkes at have spillet ind i de britiske militærmyndigheders "hviske-kampagne" imod ham. Men hvilken position havde han egentlig inden for mindretallet?

Kronika var i 1924-26 den første generalsekretær i Den slesvigske Forening, men valgte at trække sig for helt at hellige sig arbejdet som redaktør på *Der Schleswiger*. Da avisen omkring 1930 var i økonomisk krise og blev lagt ind under *Flensburg Avis*, valgte Kronika at stoppe som redaktør, inden han i 1932 rejste til Berlin og blev korrespondent for de dansksindede aviser i Sydslesvig og altså også for *Nationaltidende* og *Svenska Dagbladet*.⁷¹

Der Schleswigers redaktionslokaler i 1930. Jacob Kronika var redaktør for Neue Flensburger Zeitung/Der Schleswiger op gennem 1920'erne og fortsatte i nogle år med at skrive for Der Schleswiger og Flensburg Avis, også efter at han i 1932 var rejst til Berlin. Billedkilde: ADCB, B7882, ukendt fotograf.

Op gennem 1930'erne repræsenterede han mindretallet, og han udbyggede et stort politisk netværk i Berlin og i Danmark. Da forholdene spidsede til i slutningen af 1930'erne, valgte mindretalsledelsen i det nyetablerede "Folkeraad" at rette henvendelse til Kronika for at få ham til at overtage posten som generalsekretær.⁷² Han takkede pænt nej til tilbuddet, fordi han hverken mente, at han var kvalificeret til jobbet, eller at det var noget kald for ham.⁷³ Men han fortsatte sit arbejde i Berlin som mindretallets repræsentant over for de centrale tyske myndigheder.

Kort efter den tyske kapitulation blev Kronika igen opfordret til at frigøre sig fra sit arbejde i Berlin "for at tage fat på arbejdet i Sydslesvig."⁷⁴ Han var klar over, at det ikke var foreneligt med arbejdet for *Nationaltidende*, men selv om det var med vemod, var han parat til at påtage sig opgaven, for "selv de største forhold vil ikke kunne gøre én lykkelig, dersom man svigter overfor en forpligtelse." Derfor valgte han at gå aktivt ind i det sydslesvigske arbejde og boede i Flensborg det meste af 1946. På et møde i fællesbestyrelsen i Den slesvigske Forening i Flensborg den 29. maj 1946 oplyste den siddende formand, Samuel Münchow, at han ville træde tilbage, fordi han ikke mente sig kvalificeret til at varetage opgaverne i "slutkampen, som må føres på et meget højere plan", end det hidtil var sket.⁷⁵ I stedet foreslog han Kronika, for

... han er den eneste af os, der på grund af sin uddannelse og erfaringer i storpolitik er egnet til denne post. Han taler flydende fransk, engelsk, tysk og dansk og har meget gode forbindelser, som nu kan være til stor nytte for os.

Han blev derefter valgt som repræsentant til fællesrådet i Den slesvigske Forening, der var under forandring til at blive den fortsættende SSF.⁷⁶ Hen over sommeren 1946 deltog han i forhandlinger i København med politikere fra regeringen og rigsdagen, ligesom han var en meget aktiv foredragsholder i Sydslesvig og Danmark. Han var da også kørt i stilling til at skulle være SSF's nye formand, og på et hovedstyrelsesmøde 2. oktober 1946 meddelte han, at "der fra mange sider var sket henvendelser til ham om at overtage formandshvervet for Sydslesvigske Forening."⁷⁷ Han havde været i tvivl om, hvorvidt han kunne magte opgaven, men efter at han havde deltaget i det politiske arbejde i Sydslesvig gennem nogle måneder, var han kommet frem til, at han kunne gøre en indsats for SSF. Situationen efter de britiske spionanklager mod ham stillede dog sagen i et andet lys:

Den mand, der vælges til at stå i spidsen for Sydslesvigsk Forening, skal såvel indadtil som udadtil kunne repræsentere bevægelsen og særligt over for englænderne have et godt navn. Der havde været nogen diskussion om ham, og han var derfor ikke helt sikker på, at hans position var så god, som den burde være, når der skal forhandles med englænderne, og det kunne han som formand for Sydslesvigsk Forening ikke undgå.⁷⁸

Udmeldingen kom overraskende for de øvrige mødedeltagere, der i al hast måtte finde på en anden formandsløsning. Kronika foreslog i stedet, at overborgmesteren i Flensborg, I.C. Møller, blev valgt, og at der blev valgt tre næstformænd. Det udløste en længere drøftelse af, om Møller kunne vælges, når han ikke var medlem af hovedstyrelsen, og i stedet blev det besluttet at vælge ham som "præsident" – ikke formand. Kronika blev derefter valgt som én af tre næstformænd.⁷⁹

Kronika var kun næstformand frem til 13. december 1946, hvor han valgte at trække sig.⁸⁰ Oberst G.P. Henderson fra den britiske militærregering i Slesvig-Holsten havde 28. oktober 1946 sendt en besked til det danske generalkonsulat om, at Kronika gennem længere tid havde

På Sydslesvigsk Forenings (SSF) stiftende generalforsamling den 15. november 1946 ses her Jacob Kronika stående. På mødet blev han valgt til næstformand, men trak sig allerede et par uger senere på grund af briternes modvilje mod ham. Billedkilde: ADCB, B2176, ukendt fotograf.

overtrådt de privilegier, han havde som krigskorrespondent i Tyskland ved åbent at deltage i slesvig-holstensk politik. Derfor bad man konsulatet om at fortælle Kronika, at hans tilladelse til at opholde sig som krigskorrespondent i Tyskland ville blive inddraget, hvis han fortsatte denne politiske aktivitet.⁸¹ I et brev til generalsekretær i SSF, Frants Thygesen, forklarede Kronika, at han gennem lang tid havde spekuleret over briternes indstilling til hans sydslesvigske arbejde og var klar over, at briterne ikke ville lade ham "arbejde med den sydslesvigske sag i selve Sydslesvig."⁸² Hvad han gjorde andre steder, kunne de ikke forhindre. Han var kommet til den konklusion, at

... det kan ikke gavne det sydslesvigske arbejde i selve Sydslesvig, at jeg – hvis dette overhovedet er muligt – tvinger englænderne til at tolerere mig dernede. Foreløbig er det efter min overbevisning det bedste, at jeg fortrækker. [...] Er der nogen, englænderne ikke vil have i Sydslesvig, så er det mig.⁸³

I et brev fra Hans Ronald Jørgensen, som var medlem af SSF's hovedstyrelse og amtssekretær i Slesvig by, beklagede han Kronikas afgang.⁸⁴ De to havde gennem flere år haft et fortroligt forhold til hinanden, hvilket især illustreres i bogen *Midt i fjendens lejr*, hvor Kronika beskrev deres venskab i Berlin i 1943.⁸⁵ Jørgensen forklarede om reaktionen på Kronikas tilbagetræden som næstformand i SSF's hovedstyrelse, at "... alt i alt havde jeg det indtryk, at man i den gamle kreds ikke var alt for ked af, at du var bleven sat udenfor." I en fortrolig "Beretning fra Sydslesvig", som Jørgensen skrev 30. december 1946, uddybede han dette, idet han mente, det var en styrkelse af "den gamle kreds" og "en meget alvorlig svækkelse af den unge fløj."⁸⁶ Kronika var ikke direkte en del af "den unge fløj", men de unge havde tillid til ham "og kunne gennem ham opnå en hel del af, hvad de ønskede." Det er ikke helt klart, hvem de gamle og de unge var, men både Møller og Hansen tilhørte i hvert fald de gamle. Hovedkritikken mod dem var, at de ikke var aktive nok i kampen for at få gennemført en ny folkeafstemning i Sydslesvig, ligesom de ikke var indstillet på at sætte hårdt mod hårdt i forhold til de britiske militærmyndigheder.

Uden at tage Ronald Jørgensens udsagn for pålydende er det i hvert fald en antydning af, at der også internt i den danske mindretalsledelse var nogle, der var kritiske over for Kronika, og som græd tørre tårer over, at han måtte forlade ledelsen af SSF.

Sammenfatning

Angrebene på Jacob Kronika for at have været spion for det nazistiske regime standsede i foråret 1947. De britiske militærmyndigheder i Slesvig-Holsten foretog aldrig nogen officiel undersøgelse og fremførte aldrig en egentlig anklage imod ham. Kronika har selv forklaret, at "kort tid efter, at hviskekampagnen blev startet, sov den ind, og engelske officerer i Sydslesvig har senere over for mig givet udtryk for beklagelse over hele affæren."⁸⁷

De danske aviser, herunder *Social-Demokraten*, gik ikke videre med beskyldningerne mod Kronika for at have haft lidt for stor sympati for nazismen i de første år efter den nazistiske magtovertagelse i 1933. Men Kronika var tvunget til at standse sit politiske engagement i Sydslesvig, mens han kunne fortsætte som Tysklands-korrespondent for *Nationaltidende* og *Svenska Dagbladet*. Derved tabte det danske mindretal et godt kort under grænsekampen i den umiddelbare efterkrigstid, ligesom de kræfter i Danmark, som ønskede en ny folkeafstemning i Sydslesvig, mistede deres klareste sydslesvigske stemme. Om det hele tiden var de britiske militærmyndigheders og den socialdemokratiske ledelses ønske, kan man kun gisne, men resultatet var i hvert fald i begges interesse.

Det vil nok aldrig kunne siges med fuldstændig sikkerhed, om der var hold i rygterne om, at der var fundet en sagsmappe på Kronika i Gestapos arkiver, men der er ikke noget, som tyder på, at han var deres spion. Tværtimod sendte han løbende informationer fra sit kontaktnet i Berlin til det danske gesandtskab, ligesom han selv har anført, at han advarede Sovjet forud for det tyske angreb i sommeren 1941.

Det er mere uvist, om Kronika var nazistisk indstillet og i givet fald hvor meget og hvor længe. Han har selv anført, at det først var i 1936, at han havde gennemskuet nazismens ondskab, men fortsat ikke førte nogen aktiv modstand mod det nazistiske regime, hvilket han efterfølgende beklagede. Hans roman *Revolution* kan som nævnt fortolkes som en opbakning til nazismen, ligesom han i sidste halvdel af 1930'erne korresponderede med Ejner Vaaben, der var leder af Dansk National-socialistisk Parti (DNP).⁸⁸

Der hersker ingen tvivl om, at Kronika var stærkt dansk-nationalt indstillet, hvor grænsspørgsmålet og forholdene for det danske mindretal var helt afgørende for ham. Det var stærkt medvirkende til, at hans modstand mod det nazistiske regime fra slutningen af 1930'erne og under krigen var stigende. Modstanden hang også sammen med, at

han var meget troende, og at han regnede nazismen som anti-kristelig. Samlet forekommer det altså usandsynligt, at han spionerede til fordel for Gestapo eller andre nazistiske myndigheder.

KILDER

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB):
P29 Jacob Kronika.
I61 Dansk Generalsekretariat.

Trykte kilder:

Den Parlamentariske Kommissions rapport (PKB):
Bind I og IX.

LITTERATUR

Klatt, Martin: *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955*, Flensborg 2001.

Kraks Blå Bog 1981.

Kronika, Christian: "Jakob Kronika", *Broagerland*, 2003, s. 27-31.

Kronika, Jacob: *Revolution. Roman om Hitlers Tyskland*, København 1935.

Kronika, Jacob: *Lys i Vinduet. Slesvigske Dagbogsblade fra Berlin 1933-1939*, København 1957.

Kronika, Jacob: *Oplevelser i krig og fred*, Vejle 1981.

Kronika, Jacob: *Berlins Undergang. Dagbog fra Det Tredje Riges fald. Med forord af Peter Tudvad*, København 2014.

Lauridsen, John T.: *Dansk nazisme 1930-45 - og derefter*, København 2002.

Lund, Joachim: "Virksomhedsledelse og den autoritære stat: Knud Højgaard 1878-1968", *Historisk Tidsskrift*, 2010, s. 117-165.

Meile, Jakob Kyril: *Højgaardkredsen 1940 – et ekstraparlamentarisk forsøg på regeringsdannelse*, Speciale ved Københavns Universitet 2005. Downloaded 11.8.2022 fra meile.dk/wp-content/uploads/2022/07/Hoejgaardkredsen1940.pdf.

Noack, Johan Peter: *Det sydslesvigske grænsespørgsmål 1945-1947*, Aabenraa 1991.

Rasmussen, René: "Jacob Kronika in Berlin 1939-1945", *Grenzfriedenshefte*, 1, 2002, s. 25-42.

Rasmussen, René: *Front og bro. Flensborg Avis i spil mellem Danmark og Tyskland 1930-1945*, Flensborg 2005.

Ravn, Ole: *De danske førere: fascistiske og nationalsocialistiske partier og førere i Danmark 1922-1945*, Odense 2018.

NOTER

- 1 Læs Rasmussen 2002 angående en kort biografi om Kronika. Se også opslaget om Kronika i Kraks Blå Bog fra 1981.
- 2 Ibid.
- 3 Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB), P29-14, forskellige talemanskripter fra 1946, blandt andet fra det danske mindretals årsmøder i juni 1946.

- 4 Læs Noack 1991 for en omfattende analyse af det nationale boom i Sydslesvig i den umiddelbare efterkrigstid og det danske mindretals krav om en ny folkeafstemning og en efterfølgende grænseændring.
- 5 ADCB, P29-35-4, brev fra regional-kommissær Henderson til Dansk Generalkonsulat, 26.10.1946. Ifølge Noack var Henderson meget uvenligt

- stemt over for det danske mindretal.
- 6 Nationaltidende, 5.9.1946 – "De kalder mig Nazi-Spion...". Artiklen blev også oversat til engelsk, så han var sikker på, at briterne forstod indholdet.
- 7 Noack 1991.
- 8 Klatt 2001.
- 9 Rasmussen 2005.
- 10 ADCB, P29 – Jacob Kronika.
- 11 Et eksempel på det er artiklen "Kronika: Sydslesvigs danske vil ikke acceptere, at deres organisationer indkapsles" i Nationaltidende, 6.9.1946 – dagen efter han havde bragt forsvarsartiklen.
- 12 Nationaltidende, 5.9.1946, "De kalder mig Nazi-Spion...".
- 13 ADCB, P29-53-4, udateret note med overskriften "Beskyldningerne".
- 14 ADCB, P29-53-3, brev dateret 13.2.47 af Kronika, som blev rundsendt til flere i Sydslesvig og Danmark. Guldberg var også hovedmanden bag den såkaldte "Rostock-myte", der blev skabt og undersøgt i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 50'erne.
- 15 RSHA var en paraplyorganisation for blandt andet kriminalpolitiet (KRIPPO), Sikkerhedstjenesten (SIPO) og Geheime Staatspolizei (GESTAPO). Citatet er fra det i foregående note omtalte brev.
- 16 ADCB, P29-53-3, brev dateret 27.2.1947 fra Niels Jørgensen til Kronika.
- 17 Nationaltidende, 5.9.1946, "De kalder mig Nazi-Spion...".
- 18 Nationaltidende, 8.4.1940, "Truslen mod Nordens Fred". Dagen forinden skrev han artiklen "Berlin mener, Norden er i overhængende Fare", hvor han påpegede, at den tyske regering forventede, at Norden inden for få dage "kan blive omdannet til en krigsskueplads."
- 19 Nationaltidende, 5.9.1946, "De kalder mig Nazi-Spion...".
- 20 Den Parlamentariske Kommission blev nedsat i sommeren 1945 af Folketinget, og en række rigsdags-politikere var med i undersøgelsen af forholdene i Danmark under besættelsen, herunder især i forhold til selve besættelsen 9. april 1940. Kommissionen blev afsluttet i 1953, og der udkom en betænkning og 13 beretninger med bilag. PKB, bind I, referat af afhøringen 17.7.1945, spalte 5-54.
- 21 Ibid., især spalte 20.
- 22 Ibid., spalte 28.
- 23 PKB, bind 2, bilag 3, s. 13-16. Udkastet til brevet findes også i ADCB, P29-54. Kodesproget mellem Vilhelm Petersen og Kronika var en blanding af dansk, tysk, sønderjysk og plattysk, som de begge beherskede.
- 24 Ibid.
- 25 Læs for eksempel opslaget om de respektive mænd i Dansk Biografisk Leksikon, som er tilgængelig på <https://biografiskeleksikon.lex.dk/>.
- 26 Nationaltidende, 5.9.1946, "De kalder mig Nazi-Spion...".
- 27 Sorø Amts Dagblad, 19.6.1937 og Viborg Stifts-Tidende 21.6.1937.
- 28 Kronika 1957, s. 73. Dagbogen er redigeret inden udgivelsen, og det er ikke muligt at vurdere, hvor omfattende redigeringen har været, idet de originale dagbogsblade er gået tabt.
- 29 ADCB, P29-36-4, Hindsgavl-talen 1937.
- 30 Nationaltidende, 5.9.1946, "De kalder mig Nazi-Spion...".
- 31 Ibid. Denne diskussion med sig selv førte han også i sin dagbog 2.8.1945, umiddelbart inden han blev frigivet fra interneringen i Moskva, jf. ADCB, P29-39-1-4.
- 32 Ibid.
- 33 Kronika 1935.
- 34 Angående Ejnar Vaaben, læs Lauridsen 2002, og Ravn 2018, s. 209-244.
- 35 ADCB, P29-13, korrespondance med Ejnar Vaaben.
- 36 ADCB, P29-13, brev dateret 12.5.1936 fra Kronika til Vaaben.
- 37 Ibid.
- 38 Ibid., brev dateret 13.4.1936 fra Vaaben til Kronika og 25.4.1936 fra Kronika til Vaaben.

- 40 Angående Oxfordbevægelsen, læs for eksempel Jakob Markussens artikel på kristendom.dk (opslag 9.4.2021) eller Christian Egander Skovs artikel på danmarkshistorien.dk (opslag 9.4.1921).
- 41 Kronika 1979.
- 42 Nationaltidende 16. og 18.3.1946, "Hitler vilde fælde Kristus".
- 43 Ibid.
- 44 ADCB, P29-13, Breve fra Kronika til Vaaben 28.2.1938 og 3.11.1938.
- 45 Social-Demokraten 6.9.1946, lederartikel med overskriften "Kronika".
- 46 Social-Demokraten 8.9.1946, lederartikel med overskriften "Kronika".
- 47 Ibid.
- 48 Nationaltidende 6.9.1946, "Kronika: Sydslesvigs danske vil ikke acceptere, at deres organisationer indkapsles".
- 49 Social-Demokraten 8.9.1946, Lederartikel med overskriften "Kronika".
- 50 Noack 1991, kapitel VII og Nissen 2013.
- 51 Nissen 2013.
- 52 Der Nordschleswiger 18.9.1946, lederartikel.
- 53 Nationaltidende 5.9.1946, "De kalder mig Nazi-Spion...". Kronika har andre steder forklaret, at den pågældende russiske journalist var Stalins nevø.
- 54 ADCB, P29-53-1, brev 21.3.1946 fra Kate Fleron til Jacob Kronika. Frit Danmark var en af de vigtigste danske modstandsorganisationer 1942-45 og udgav blandt andet det illegale blad "Frit Danmark". Det var en tilstræbt, tværpolitisk organisation, men reelt havde de danske kommunister en dominerende indflydelse. Læs for eksempel Niels Wium Olesens beskrivelse af Frit Danmark på danmarkshistorien.dk (opslag 10.4.2021).
- 55 Angående Højgaard-kredsen, læs Meile 2005 og Lund 2010.
- 56 Det er især i PKB, bind IX med tilhørende bilag, at baggrunden for kredsens henvendelse til Kongen fremgår. Meile 2005 har analyseret forløbet, her især i kapitel 2.6, s. 54-70.
- 57 Berlingske Aftenavis 26.9.45, ""Ufortjent ære at tale om Højgaard-Kredsen", siger Knud Højgaard."
- 58 Meile 2005, s. 54-58.
- 59 Læs Lund 2010, s. 210-12 for en diskussion af det.
- 60 PKB, IX, spalte 75-122, afhøring af Holger Andersen 18.6.1947, og spalte 123-162, afhøring af Niels Høst 19.6.1947. Meile 2005, har s. 59-60 kort behandlet betydningen af Kronikas oplæg 2.11.1940 for kredsen.
- 61 ADCB, P29-54, Brev dateret 7.2.1946 skrevet af Jacob Kronika.
- 62 Ibid.
- 63 PKB, IX, spalte 75-122, afhøring af Holger Andersen 18.6.1947, spalte 123-162, afhøring af Niels Høst 19.6.1947, spalte 191-222, afhøring af Percy Ipsen, 26.6.1947.
- 64 Social-Demokraten 30.1.1947, "Anklager under anklage".
- 65 Nationaltidende 29.1.1947, "En udtalelse imødeses".
- 66 Nationaltidende 31.1.1947, "Socialdemokratisk polemik" og Information 30.1.1947, "Dansk politik: Det taktiske spil om Sydslesvig" og "Socialdemokratisk angreb på redaktør Jacob Kronika".
- 67 Social-Demokraten 1.2.1947, "Smudsige midler", Nationaltidende 3.2.1947, "Socialdemokratisk historieskrivning".
- 68 ADCB, P29-53-3, fem svar skrevet af Kronika dateret 13.2.1947.
- 69 Ibid., breve dateret 14.2.1947 fra Kronika til henholdsvis Lunding og Christensen.
- 70 Ibid., breve dateret 14.2.1947 fra Kronika til henholdsvis Andersen og Jørgensen.
- 71 Læs Rasmussen 2005 vedrørende Kronikas tilknytning til den danske mindretalspresse i 1920'erne og 1930'erne. Fra slutningen af 1930'erne skrev han ikke længere for mindretalsaviserne.
- 72 ADCB, P29-12, brev dateret 20.1.1939 fra Folkeraadets bestyrelse til Kronika.
- 73 Ibid., brev dateret 30.1.1939 fra Kronika til Ernst Christiansen.

- 74 ADCB, P29-54, brev dateret 7.2.1946 fra Kronika til Holger Andersen.
- 75 ADCB, F20-6-1, protokol 1927-46. Referat fra møde i den udvidede bestyrelse 29.5.1946.
- 76 Ibid.
- 77 ADCB, I61-00-7, protokol 1945-48. Referat fra møde i hovedstyrelsen 2.10.1945.
- 78 Ibid.
- 79 Ibid. Kronika blev officielt valgt som næstformand på SSF's konstituerende møde 15.11.1946. Møller valgte at træde tilbage allerede 11.11.1946, hvorefter grosserer Cornelius Hansen blev præsident.
- 80 ADCB, P29-21-6, brev dateret 13.12.1946 fra Kronika til generalsekretær Frants Thygesen.
- 81 ADCB, P29-35-4, brev dateret 28.10.1946 fra Henderson til det danske konsulat i Flensborg og svar 19.11.1946 fra Lunding til Henderson.
- 82 ADCB, P29-21-6, Brev dateret 13.12.1946 fra Kronika til Frants Thygesen. Der blev sendt kopier af brevet til L.P. Nielsen, Niels Jørgensen, Holger Andersen, Niels Høst og Emil Blytgen-Petersen.
- 83 Ibid.
- 84 ADCB, P29-21-6, brev fra Jørgensen til Kronika 27.12.1946.
- 85 Kronika 1966.
- 86 ADCB, P131-3-2, beretning fra Sydslesvig 31.12.1946. Fra 1945 til 1948 skrev og rundsendte Jørgensen disse månedlige fortrolige beretninger fra Sydslesvig, som blev sendt til en lukket kreds i Danmark, der var tilknyttet Grænseforeningen og/eller Sydslesvigsk Udvalg af 5. maj 1945.
- 87 ADCB, P29-53-3, svar skrevet af Kronika 13.2.1947 vedrørende hans opfattelse af, at Ove Leif Guldberg stod bag anklagen.
- 88 ADCB, P29-53-13, korrespondance med Ejner Vaaben i perioden 1936-40.

Zusammenfassung

In den Jahren nach dem 2. Weltkrieg war Jacob Kronika einer der wichtigsten Akteure der dänischen Minderheit in Südschleswig. 1946 war es angedacht, ihn als Vorsitzenden von Sydslesvigsk Forening zu ernennen, aber so sollte es nicht gehen. 1946 verteidigte er sich in der dänischen Zeitung Nationaltidende gegen angebliche Anklagen der britischen Besatzungsbehörden, er hätte als Spion für das Naziregime gearbeitet. Kronika war in den Jahren 1932-45 Journalist in Berlin gewesen und hatte ein grosses Netzwerk von Kontakten, darunter auch verschiedene Nazi-Behörden. In seinem Verteidigungsartikel versuchte er die Anklagen zurückzuweisen, gab aber zu, dass es Jahre gedauert hatte, bis er das Naziregime durchschaut hatte. Der Artikel führte zu weiteren Angriffen, besonders von der dänischen Zeitung Social-Demokraten.

John Nis Lorenzen:

Feltlæge i Første Verdenskrig

VED RENÉ RASMUSSEN (RED.)

Indledning

John Nis Lorenzen blev født 3. juni 1892 i Tønder som søn af gasværksdirektør Mathias Lorenzen. Som 13-årig kom han på gymnasiet i Husum, men skiftede senere til latinskolen i Haderslev, hvorfra han blev student i 1912. Han påbegyndte medicinstudiet i München i 1912 og fortsatte studierne i Erlangen og Kiel. Lorenzen nåede lige akkurat at få resultaterne fra de første prøver i Kiel, før han i begyndelsen af august 1914 blev mobiliseret som soldat i 1. verdenskrig.

John Nis Lorenzen (1892-1971) var søn af gasværksdirektør Lorenzen i Tønder og giftede sig efter krigen med Alwine Plewka, datter af Tønders næstsidsste borgmester inden Genforeningen. Han ses her som ung feltlæge. Skulderstropperne med Æskulapsstav viser, at han er feltlæge. På brystet bærer hans jernkorset af 1. klasse. Foto: Museum Sønderjylland.

I halvandet år gjorde han krigstjeneste som almindelig infanterist ved Infanterie-Regiment Nr. 75 (Hanseatisches) og opnåede rang af sergent. Men i januar 1916 meldte han sig til et kursus for sanitetssoldater og blev tilknyttet et lazaret. Behovet for læger til behandling af de mange sårede var umættelig, og eftersom Lorenzen var medicinsk student, om end med kun ganske få semestres studier bag sig, blev han gradvist tildelt et stadigt større ansvar. Han blev underlæge i april 1917, reservelæge i maj 1918 og bataljonslæge i oktober 1918.

John Nis Lorenzen fortalte i et foredrag i den danske militærlægeforening 3. maj 1934 om sine oplevelser på tyske feltlazaretter under 1. verdenskrig. Foredraget blev samme år trykt i tidsskriftet *Militærlægen* og gengives her nedenfor i let tilrettet form og med ordforklaringer i skarp parentes.

På sanitetskursus på lazarettet i Attigny

Min virksomhed ved sundhedstropperne begyndte i midten af januar 1916, da jeg en tidlig morgen som infanterisergent, efter at have tilbragt natten på landevejen og endnu med Champagne-kridtet fra skyttegraven ved Somme Py på tøjet, meldte mig ved et feltlazaret i Attigny ved Aisne som deltager i et kursus til uddannelse af underordnet sanitetspersonel (sygehjælpere). Skolen skulle vare to måneder og afslutte med en eksamen. Lazarettets overlæge var skolens officielle chef, lærer var en reservelæge, desuden skulle en sergent varetage undervisningen i nogle praktiske fag.

Lazarettets stabssergent førte tilsyn med den praktiske uddannelse på sygestuerne. Vi var ca. 20 elever, deriblandt syv medicinske studenter, hvoraf to havde bestået første del. For dem, der kom fra fronten, syntes det i begyndelsen dejligt at være fri for snavs, artilleriild og Champagne-slagmarkens ligstank. Senere kom man dog til at savne sit kompagni; tonen og hele atmosfæren ved lazarettet var anderledes, end man var vant til fra infanteriet.

Lazarettet lå i Attigny, en lille, men meget gammel by, hvor efter traditionen saksernes hertug Widukind, besejret af Karl den Store, skulle have ladet sig døbe. Der var indrettet to kirurgiske og en medicinsk afdeling; den ene kirurgiske afdeling var indrettet i byens rådhus, den anden på det lokale sygehus (hvor en enlig katolsk søster endnu holdt til), den medicinske afdeling i en bygning, der vel nok havde været en skole.

Elevernes uddannelse foregik nu på den måde, at vi om formiddagen måtte gøre praktisk tjeneste på afdelingerne, mens vi om eftermiddagen havde nogle timers teoretisk undervisning, dvs. navnlig i anatomi og fysiologi væsentlig efter lærebogen for sygehjælpere. For os studenter frembød denne undervisning ingen vanskelighed, men var besværlig nok for vore andre kammerater. Den praktiske uddannelse begyndte med, at der blev iværksat hovedrengøring i rådhusets mødesal, hvor vi studenter under vejledning af en sygepasser blev sat til at vaske panelerne, hvad vi dog ikke ville finde os i. Sagen gik til overlægen, der bestemte, at vi skulle udføre slige arbejder uden hensyn til, at vi til dels var befalingsmænd. Vi syv etablerede derefter en slags passiv modstand, og jeg mindes ikke, at vi senere atter har fået pålagt arbejde af den art.

I øvrigt har vi medicinere vel været en slem plage for lazarettets befalingsmænd og næppe bidraget til at øge deres agtelse for den akademiske stand. Vi boede på anden sal i et hus på torvet (der i nogen grad mindede om Sønderborg), som var kvarter for lazarettets faste underofficerer, soldede og holdt spektakel til sent ud på natten, kastede spande med vand ned i hovedet på sådanne ældre korporaler, der ville protestere, og havde meget sjældent vores ting i orden, når der var revision. Da virksomheden ved fronten i den periode for det meste var ringe, og da der yderligere var etableret to-tre feltlazaretter i omegnen, var tilgangen af sårede eller syge ikke videre stor. Patienterne blev derfor overvejende holdt tilbage og kun undtagelsesvis sendt til de faste lazaretter.

På banegården var der indrettet en evakueringsstation, hvor der var beskæftiget Røde Kors-mandskab. Nu og da blev der rekvireret folk fra lazaretterne som bæremandskab, og i så fald plejede vort lazaret at sende en del af eleverne. Da vor tur kom, mødte vi også op, men kom straks i håndgemæng med Røde Kors-folkene, der efter vor mening kun ville trykke sig fra arbejdet, og forlod pladsen.

Efter de to måneders forløb bestod vi alle vor eksamen, og skolen blev derefter opløst. Sammen med en anden mediciner blev jeg tildelt lazarettet; de andre kom tilbage til deres afdelinger.

Feltlazaret ved Somme i 1916

Min kammerat og jeg blev nu beskæftiget rundt omkring på operations- og sygestuer, idet vi tillige skiftevis med det andet personale en gang imellem havde nattevagt. Til tider var der travlt, men som regel

Ambulancer og læger ved Reserve-Feld-Lazaret Nr. 109 i Kolodno på Østfronten. Bag bilen står læge Hans Lorenzen (1891-1965), senere læge i Bov. Foto: Museum Sønderjylland.

førte lazarettet en rolig tilværelse. Midt i juni [1916] kom, ikke uventet, befaling til opbrud.

Da lazarettet havde været etableret i ca. $\frac{3}{4}$ år og i mellemtiden havde fået en del nyt mandskab, tog det tid at pakke vognene efter reglementet. Da vi langt om længe kom afsted, kørte vi pr. jernbanetransport til La Fère, en gammel fæstning, og sneglede os derfra med kortere og længere mellemrum til Somme-området, hvor kampene dengang rasede.

På vejen kunne det hænde, at lazarettets mandskab af den lokale militæradministration blev rekvireret til markarbejde og anden nyttig beskæftigelse, hvad vi dog ikke satte pris på. Jeg husker, at jeg en gang i spidsen af et lille kommando blev sendt ud for at luge. Marken var fyldt med ukrudt. Da det blev aften, havde mandskabet, der bestod af havnearbejdere, udryddet alt, rub og stub, hvad der var på ageren.

En dag havde kontorets cykelordonnans været næsvis over for den ene af inspektørerne og i denne anledning fået tildelt tre dages arrest, som skulle afsones i gårdens bagehus. I første døgn skulle jeg våge over

arrestanten og fik dertil tre sygepassere og en karabin uden ammunition. Vagten blev inddelt, og om aftenen stod den ene af sygepasserne, som det skulle være, ved indgangen, der ikke kunne låses, mens arrestanten sad inde i huset og røg cigaretter. Vi andre etablerede vagtstue på et høloft i nærheden. Da jeg tidlig næste morgen vågnede, opdagede jeg, at ikke alene alle tre vagtsoldater, men også arrestanten lå oppe hos mig. Hen imod det tidspunkt, hvor almindelige mennesker plejer at stå

Feltlazaret i en kirke – formentlig på Vestfronten. Når den sårede soldat var transporteret fra fronten og forbindingspladserne og videre ind i baglandet, kom han til et feltlazaret. Disse var ofte indrettet i kirker, som det ses af dette foto. Foto: Museum Sønderjylland.

op, fik jeg arrestanten og en sygepasser purret ud, og da der ikke længe efter blev revideret, var alt rigtignok i skønneste orden. Som man ser, var feltlazaret-disciplinen af en lidt særpræget beskaffenhed, hvad der dog ikke var til hinder for, at mandskabet, såfremt situationen virkelig krævede det, kunne udrette noget.

Sidst i juni fik vi på en gang travlt og blev i en fart trukket frem til landsbyen Quivières, hvor feltlazaretet skulle etableres. Den eneste lokalitet, der efter forholdene overhovedet kunne komme i betragtning, var kirken. Hele personalet begyndte straks at fjerne alt løst inventar, hvad der til dels var forbundet med større besvær, og at rense bygningen. I hovedrummet blev der derefter anbragt sække med halm, der imidlertid nogle dage senere blev erstattet med rigtige senge. I det ene sideskib blev der bag ved nogle ophængte tæpper indrettet operationsstue, mens sakristiet ved siden af blev sterilisationsrum samt opholdsrum for operationsstuens faste folk.

Lazarettets øvrige institutioner (kontor, apotek, køkken, officersmesse, vognpark, kvarter for trainmandskab og heste) blev anbragt rundt omkring i byen på dertil mere eller mindre egnede steder. Vistnok allerede den første aften kom nogle transporter med sårede fra kamplinjen, der var ca. ti km borte. Ambulancen (sanitetskompagniet) lå i en naboby noget nærmere ved fronten. Forholdene var i de første dage i høj grad improviserede, men efterhånden kom vi i orden. Ved siden af kirken blev der rejst et telt og lige over for dette en operationsbarak. I begyndelsen blev der udelukkende opereret i kirken, senere kun i barakken, hvor der arbejdedes i to afdelinger og jævnlig døgnet rundt.

Feltlazaretet disponerede over to fuldt uddannede kirurger, der tog sig af laparotomier [åben operation, der udføres gennem åbning af bugvæggen] og lignende mere komplicerede ting og som regel måtte overlade det andet til reservelæger og underlæger (der var ældre medicinstuderende); disse sidste udførte f.eks. ikke sjældent ganske selvstændige trepanationer [åbning af kraniet ved udboring af et eller flere huller], hvad der i den sædvanlige rutinemæssige udførelse (og når operatørens hæmmende forestillinger i krigens løb var gået af ham) ikke frembød nogen større vanskelighed. Nyankomne sårede blev anbragt i teltet, der i forbindelse med pladsen udenfor, hvor der stod en del af kirkens bænke, blev brugt som modtage- og sorteringsafdeling.

Marchdygtige sårede blev eftersat og i kolonner sendt videre, siddende og transportable liggende blev evakueret med sanitetsmotorvogne,

vistnok til St. Quentin. De opererede og dårlige kom i kirken, hvor de lå, til de enten døde eller kunne transporteres, hvad der på grund af pladsmangel som regel allerede skete efter få dages forløb, selv om nogle undertiden også lå der i flere uger.

Vi to medicinere fik i denne periode lov til at gøre os gældende. Vi blev anvendt til journalskrivning (sådanne måtte føres selv i de travleste tider og fulgte så altid med patienten til de faste lazaretter), narkotiserede, assisterede, instrumenterede, ledede i perioder modtageafdelingen, fungerede som sektionskarle og deltog, når vi kunne undværes, i nattevagten i kirken.

Mortaliteten [dødeligheden] var stor. I kirken døde undertiden ca. ti i løbet af en nat. En stor rolle spillede her gasphlegmonerne [koldbrand], hvis lumske og uhyggelige forløb ikke kunne undgå at gøre et dybt indtryk. De sårede havde undertiden ligget nogen tid på slagmarken og kom allerede ind med fulminante phlegmoner [koldbrand], andre viste først symptomer efter indlæggelsen til trods for, at der ved sårrevisionen altid blev taget særlig hensyn til muligheden eller sandsynligheden for anaerob [iltfri] infektion.

Arbejdet var overordentlig anstrengende, i hvert fald til tider og navnlig de første uger; vi måtte altid være til stede, havde intet kvarter, men sov, når vi fik lidt tid, i en stald bag ved kirken, ude i det frie eller på gulvet i barakkens forrum. Selv om landsbyen ikke lå så langt fra fronten, blev vi dog kun ganske få gange generet af artilleriild eller flyverbomber, derimod gik det en del ud over nabobyen, hvor ambulancen lå. I en mere rolig periode fik lazarettet forsøgsvis tildelt to Røde Kors-sygeplejersker. Disse svarede dog slet ikke til forventningerne, bestilte intet på afdelingerne, men holdt som regel til i officersmessen, hvor de virkede som gedder i karpedammen.

Et moderne lazaret ved Arras

I begyndelsen af september [1916] forlod divisionen Somme-området og kom til Arras. Vores lazaret overtog det tilsyneladende temmelig nye og ganske moderne sygehus i Vitry-en-Artois, en mindre by mellem Douai og fronten.

Lokaliteterne kunne her ikke være bedre, og at bestille var der kun lidt, men forplejningen var sløj. Jeg kan huske, at jeg havde fundet en have med grønne tomater, som jeg i ugevis spiste som en meget stor delikatesse, ligesom jeg opdagede, at kogte roer i grunden var en her-

reret. Arbejdet var, som anført, minimalt; kun når der ved fronten skete patrouilleforetagender, kunne vi en kortere tid få travlt.

Ved en sådan lejlighed kom der en mand spadserende, der havde en granatlæsion i præcordiet [hjerteregionen]. Han befandt sig dog meget vel, og man regnede til at begynde med ikke sagen for noget særligt. Den følgende dag blev han pludselig dårlig og kom nu straks på operationsbordet. Det viste sig, at der i myokardiet [hjertermusklen] sad en granatstump så stor som yderleddet af en lille finger. Operationen blev gennemført, og manden døde næste dag. Nogle dage senere forlangte overlægen, der ville demonstrere tilfældet på et møde, pludselig stumpen, som vi havde kastet bort for længe siden. Situationen var farlig. Overlægen, en fast militærlæge i stabsofficersrang, allerede i fredstid ret frygtet, forstod ikke spøg. Vi fandt dog straks på en udvej, styrtede afsted og skaffede os i løbet af et øjeblik hos de indlagte soldater, der jo plejede at gå med granatstumper og andre sjældenheder i lommerne, en passende kollektion, hvorefter vi udvalgte et særlig smukt eksemplar, som vor strenge chef fik lov til at vise frem på lægemødet.

Til Somme og Cambrai 1917

I december afsluttedes virksomheden i Vitry; sammen med divisionen kom vi atter til Somme-området, uden at lazarettet dog blev etableret. I januar 1917 måtte vi i landsbyen Fressies indrette et divisions-infirmieri, da der blandt kamptropperne var mange forkølelsessygdomme, og divisionen nødig ville miste alle disse mennesker ved at sende dem til lazareetterne.

Infirmeriet blev anbragt i en række større rum i en tom fabriksbygning, som stod i forbindelse med en vinterhave, der ligesom rummene var forsynet med centralvarme. Inventaret bestod af hjemmelavede borde og bænke samt sække med halm i soverummene. Det blev overdraget mig at lede virksomheden ved hjælp af nogle sygepassere. En af lazarettets reservelæger gik stuegang om morgenen, men i øvrigt måtte jeg sørge for resten og bestemme, hvad der skulle ske. Infirmeriet bestod ca. en måned.

I løbet af de sidste vintermåneder blev der i Somme-afsnittet truffet forberedelser til et såkaldt strategisk tilbagetog til den nye betonerede og åbenbart ret stærke "Sigfred"-stilling. Hele området, der skulle rømmes, blev ved systematiske ødelæggelser gjort til en ørken.

I de første martsuger blev de forskellige institutioner flyttet fra det pågældende område. Det sanitære transportvæsen i disse egne var underlagt "Krankentransportabteilung Cambrai", som bl.a. havde indrettet et samlingssted for syge og sårede i Quéant, en landsby, som lå lige i den nye stilling. Sammen med andre institutioner blev også dette samlingssted nedlagt og transportafdelingens personale trukket tilbage.

Imidlertid var det vel frontdivisionernes mening at holde samlingsstedet i gang indtil og under tilbagoget; i hvert fald blev vores lazaret, som stadig uden at være etableret lå i en landsby i nærheden, beordret til at afgive det fornødne mandskab, og jeg blev derefter med en lille flok sygepassere sendt til Quéant.

Transportafdelingens folk var lige ved at forsvinde, da vi kom. Vi fik overleveret nogle bygninger, der var ryddet for alt. Kun halm og en del sække var tilbage. I begyndelsen gik alting ret glat. Forplejning og alt, hvad vi behøvede, blev sendt fra lazarettet, ligesom også en af lægerne en gang imellem dukkede op. Hver morgen kom et sygetog fra Cambrai til Quéant jernbanestation, der lå i vores nærhed, og hentede, hvad der var af syge og let sårede. Tilfælde, der skønnedes at trænge til hurtig hjælp, blev sendt til Cambrai i de to sanitetsmotorvogne, transportafdelingen havde stillet til vor disposition. De sidste dage før tilbagoget blev stillingen imidlertid ret ubehagelig for os, idet vort lazaret sammen med divisionskommandoen forlod egnen, mens kamptropperne endnu forblev i stillingen. Vi var således afskåret fra vores naturlige basis, og bestemte direktiver havde man ikke kunnet give mig udover, at jeg efter samlingsstedets ophævelse skulle søge tilbage til lazarettet.

Jeg henvendte mig til transportafdelingen i Cambrai, som vi jo arbejdede sammen med og for, og anmodede om at blive forsynet med proviant og hjælpemidler. Afdelingen erklærede imidlertid, at samlingsstedet i Quéant ikke mere eksisterede, og at den ikke havde noget at gøre med os. Derefter blev der ringet til Proviantadministrationen i Cambrai, som svarede, at der ikke kunne udleveres noget til os, da vi ikke mere var en selvstændig afdeling og vort lazaret ikke mere hørte til afsnittet. En henvendelse til generalkommandolægens kontor slog også fejl. Det gik således efterhånden tydeligt op for os, at vi svævede i luften og selv måtte sørge for os. Da vi imidlertid havde tilgang, og fronttropperne tilsyneladende stadig regnede med os, kunne jeg ikke få mig til at gennemføre den tanke, jeg efter de forskellige afslag havde fået, nemlig allerede nu uden videre at lukke samlingsstedet og vende tilbage til lazarettet.

*Efter krigen afsluttede John Nis Lorenzen sin lægeuddannelse i Kiel og påbegyndte tur-
nus i Danmark. Han ses her stående yderst til højre sammen med kolleger på sygehuset
i Odense. Foto: Lokallhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.*

Da situationen i løbet af dagen blev kritisk, og vi hverken havde forsyninger til de syge og sårede eller til os selv, sendte jeg et par kvikke sygepassere på en af motorvognene til Cambrai og lod dem aflevere en melding til generalkommandolægen personlig, idet de samtidig skulle give en fremstilling af forholdene. Denne gang havde vi heldet med os, idet ekspeditionen i løbet af nogle timer vendte tilbage med rigelige forsyninger, der var blevet udleveret efter generalkommandolægens henstilling, men under forbehold af senere refusion fra lazarettets side.

Tilbagetogets foregik vistnok i natten fra den 16. til den 17. marts 1917. Da vi aldrig modtog befalinger, måtte vi selv holde os underrettet om, hvad der skulle foregå. Dagen og aftenen før tilbagetogets skilte kamp-tropperne sig af med alle dem, de ikke kunne have med. Da tropperne så i løbet af natten passerede byen, afleverede de yderligere en del sårede, som de havde taget med. Vi søgte at evakuere til Cambrai, hvad vi kunne, men hen imod morgenstunden havde vi dog vistnok ca. 40 sårede og syge tilbage, hvoraf den største del måtte transporteres liggende. Jeg aftalte med Cambrai, at der ved dag gry skulle komme et sygetog til stationen, da

sporene dertil endnu var i orden. Vi iværksatte straks flytningen til jernbanestationen, og da toget kom til den aftalte tid, forlod vi samlingsstedet. Mens vi var beskæftiget med indladningen, energisk understøttet af togpersonalet, faldt de første granater i nærheden som tegn på, at vi måtte skynde os. Det var lyst, da toget kørte. Da vi forlod byen, eksploderede kort efter hinanden nogle granater på begge sider ikke langt fra toget.

Vi kom nu til Cambrai. Så vidt jeg kunne se, blev vi rangeret ind i et større sygetog med læger og sygeplejersker; toget skulle køre via Valenciennes og formentlig til Tyskland. Da jeg havde hørt, at vor division skulle samles ved Valenciennes, besluttede vi at fortsætte med sygetoget, hvad vi også fik lov til som gæster, selv om sygeplejerskerne skævede noget til os. Det var i øvrigt første og sidste gang, jeg fik lejlighed til at iagttage virksomheden i et sådant tog.

I Valenciennes stod vi af og blev af myndighederne anbragt i en kaserne. Jeg nåede den dag endnu at se på malerisamlingen i museet og at gøre nogle indkøb af kniplinger. Næste morgen blev vi pr. jernbane sendt til lazarettet, der lå i en stationsby i nærheden. De følgende uger blev vi flyttet en del omkring. En kortere tid drev lazarettet et kantonementssygehus for vores division, som var indkvarteret i landsbyerne rundt omkring. Ligesom ved tidligere lejligheder blev der også her afholdt kliniske øvelser, bl.a. stethoskopikursus, for dem af divisionens medicinere, der havde bestået 1. del [Tentamen physicum].

På feltlazaret i Douai og Cambrai 1917

I sidste halvdel af april blev jeg kommanderet til et andet feltlazaret, som var etableret i en skole i Douai. Da der på dette tidspunkt rasede svære kampe ved Arras, blev der opereret uafbrudt. Byen Douai blev næsten daglig belagt med bomber. En dag fik vi efter et flyverbesøg en del hårdsårede mere eller mindre nøgne franske kvinder ind sammen med nogle soldater, deriblandt efter sigende også en høj militærlæges oppasser. Dette sidste førte til en del vittigheder i lazaretkredse, idet sammenhængen var den, at ulykken var sket ved, at en bombe var faldet ned i byens bordel.

Den 26. april 1917 stod i dagsbefalingen, at jeg var blevet udnævnt til underlæge, og allerede næste dag blev jeg forflyttet til et fodfolksregiment (75. Preuss. Inf.-Rgt.), hvor en overlæge lige var faldet. Da jeg vidste, at regimentet sammen med divisionens øvrige afdelinger skulle afløses og vistnok allerede var på vej til Cambrai, følte jeg mig

ikke fristet til at foranstalte en sandsynligvis forgæves eftersøgning i kamplinjen ved Arras, men rejste pr. jernbane til Cambrai og sluttede mig ganske stille til mit gamle feltlazaret, som jeg mødte der.

Efter et større gilde med mine gamle kammerater, underofficererne, der i øvrigt foregik i en hestestald, hvor vi også boede, meldte jeg mig den følgende dag ved regimentet og de forskellige nye foresatte; jeg fik straks tildelt officerskvarter, en oppasser og måtte spise i messen, hvor jeg sad nederst ved bordet og måtte springe op, hver gang nogen ville mig noget.

I Cambrai fik regimentet, der var ret medtaget og havde lidt svære tab, nogen hvile, og jeg blev i de dage af min overlæge sat ind i lægetjenesten ved en fodfolksbataillon, hvad der for en del var ensbetydende med at lære at behandle de talrige skinnebenssår, hvis dybere ætiologi [læren om sygdommenes årsager] var snavs og lus.

Kort efter blev vi sat ind i "Sigfred"-stillingen syd for Cambrai, ikke så langt fra Quéant, hvor jeg havde arbejdet for 6 uger siden. Det var et meget passende sted til at vænne sig til fronten igen. Vejret var dejligt, skydningen ringe og forbindingspladserne rummelige og dybt nede i jorden.

Som regel var der intet at gøre ud over den daglige sundhedstjeneste, som plejede at foregå på den måde, at kompagniernes sygehjælper-underofficerer ca. kl. 7 om morgenen mødte op med deres patienter. Såfremt disse virkelig fejlede noget, kunne man enten sende dem tilbage til infirmeriet, der var knyttet til bataillonernes fægtningstrain, hvad der bedst skete med feltkøkkenet om aftenen, eller, såfremt det drejede sig om mere alvorlige lidelser, måtte der søges forbindelse med vognholdepladsen, der så sendte en vogn til et nærmere aftalt sted eller, især om natten, endda til selve forbindingspladsen. Det blev i øvrigt allerede dengang for mig en fast regel om morgenen, hvor skydningen var mindst, i umiddelbar tilslutning til sundhedstjenesten at gå gennem vort stillingsafsnit, at hilse på kompagnicheferne, at besøge de enkelte kompagniers sanitetsmandskab og at se på latrinerne, som jo tit var et vanskeligt problem. Resten af dagen sad man som regel i det for det meste meget kolde rum ca. 10 meter under jordoverfladen – i en rolig stilling som denne en enestående og af mig stærkt benyttet lejlighed til læsning.

I begyndelsen af juni [1917] blev divisionen atter trukket tilbage fra stillingen. Vi kom igen til Cambrai og førtes derfra, i begyndelsen til fods, det sidste stykke pr. jernbane, til Flandern.

I Flandern 1917

I den tid kom jeg for første gang i mit liv til at sidde på en hest, eftersom en infanteribataillons læger begge to var beredne. Ved første forsøg faldt jeg af og blev en del forslået; næste dag lod jeg hesten gå bag ved lægevognen, hvad den syntes vant til, således at den ikke følte sig fristet til forøget tempo. Efter ankomsten i Flandern marcherede bataillon fra jernbanestationen Lichtervede til Poelkapelle, et navn, der noget senere stod i alle krigsberetninger. Ved en lejlighed måtte jeg med bataillonsstaben på et vist tidspunkt ride forbi kompagnierne dels i trav, dels i galop, hvad der i betragtning af min ridekunst vakte en del jubel hos soldaterne, skønt jeg efter min egen mening klarede mig ganske godt.

Fra Poelkapelle blev kompagnierne om aftenen dirigeret til et stillingsafsnit noget længere til venstre, medens jeg fik befaling til at føre lægevognen og en del af bataillonens sanitetsmandskab til Moorslede, hvor fægtningstrænet vist allerede var. Det var en pragtfuld juninat. Vi kom gennem Paschendaale, som også senere blev kendt, og nåede efter midnat Moorslede. Byen syntes død. Man så en stor kirke og på torvet i nattens halvmørke bygninger af eventyrligt udseende. Da vi ikke kunne komme ind nogen steder, vendte vi tilbage til udkanten af byen, hvor en ammunitionskolonne havde slået sig ned, og sov der mellem hestene. Om morgenen så Moorslede mindre malerisk ud, men viste sig at være en renlig og pæn flamsk by.

Nogle dage senere måtte jeg afløse en kollega ude i stillingen. Tidligt om morgenen kørte hestepasseren mig i forplejningsofficerens gig langs vejen Moorslede-Yperen til lige øst for vejkrydset ved Broodzeinde. Dette lå på et højedrag, hvorfra man kunne se over til Yperen, men som ligeledes kunne observeres derfra, hvorfor jeg nu måtte fortsætte til fods. Ved Broodzeinde fandtes en stor soldaterkirkegård fra 1914. I en skovlejr i nærheden lå nogle kompagnier af reservebataillon. Jeg passede nu Zonnebeke, som var uden indbyggere, men i øvrigt bortset fra en del huller i væggene syntes ganske velbevaret.

Syd for byen på den anden side af jernbaneoverskæringen fandt jeg forbindingspladsen. Korpslægen ventede allerede, satte mig ind i sagerne og skyndte sig tilbage. Forbindingspladsen var af ejendommelig art. Den var ikke underjordisk som andetsteds på fronten, men var etableret i et betonhus, som for resten var "kamufleret" på en fiks måde, idet det simpelthen var anbragt i stedet for et gammelt hus, hvis tag var bevaret, og hvis vægge og loft var blevet erstattet af eller suppleret med svære

jernbetonmasser. Bygningen havde flere større og mindre rum; vinduerne havde form af en slags skydeskår, der gik skråt gennem væggen.

Oprindeligt havde der været ruder i vinduerne, og i rummene fandtes endnu elektriske ledninger og lamper, men englændernes tiltagende artilleriild havde for længst gjort ende på glastruder og elektrisk lys ikke alene på forbindingspladsen, men også på andre mere vigtige pladser i stillingen ved Yperen. Jeg har aldrig før eller senere set noget så mærkeligt; grunden var sikkert den, at der i disse egne lige siden foråret 1915 havde været fuldstændig ro. Forbindingspladsen lå temmelig centralt i regimentsafsnittet, men nogle kilometer bagved den forreste linje ved Verlorenhoek, og var derfor nærmest beregnet til beredskabsbataillonen, hvis kompagnier var anbragt spredt i terrænet. Støttepunktet, som her blev anvendt som forbindingsplads, førte betegnelsen "Kaffegut" (hvorfor kan ikke angives).

Længere fremme, men helt bagved afsnittets højre fløj, var der endnu en forbindingsplads, ligeledes af beton, der kaldtes "Kejser". Lignende betonhuse, dog som regel af mindre størrelse, fandtes spredt i stillingen; de blev i hovedsagen anvendt som kommandostationer, eventuelt også maskingeværstøttepunkter. Skyttegravene var velholdte, men ikke videre modstandsdygtige, bestod stedvis overvejende af sandsække og manglede dybe dækningsrum, da vandforholdene ikke tillod at gå ned i jorden.

I den første tid var forholdene således, at man godt kunne færdes ude, i hvert fald om morgenen, og endda gå en længere tur helt igennem den forreste linje, men som dagene gik, blev englændernes artillerivirksomhed efterhånden stærkere. Zonnebeke blev en del beskudt, ligeledes skiftende punkter i terrænet. Forholdene på forbindingspladsen var gode; om aftenen kunne man få sygevoгне helt til indgangen; undertiden gjorde vi det også om dagen.

Vi læger havde vore hvilekvarterer i Moorslede, hvorfra vi skiftevis for ca. 10 dage ad gangen tog ud til de to forbindingspladser i stillingen, mens én plejede at være i lejren ved Broodzeinde. Regimentslægen havde fast ophold i Moorslede. Når jeg var i byen, boede jeg i klosteret, hvor jeg havde et lille værelse, som min hestepasser nidkært vågede over, når jeg var borte.

Gasangreb

I løbet af juli [1917] blev hele frontafsnittet stadig mere beskudt. Også det tyske artilleri svarede meget kraftigt. Mellem Broodzeinde og Mo-

John Nis Lorenzen i dansk militærlægeuniform. I 1930'erne blev John Nis Lorenzen indrullet i det danske militære beredskab som militærlæge. Det er formentlig i denne forbindelse, han er blevet bedt om at holde foredrag i Militærlægeforeningen, foto ca. 1935. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

orslede stod der vistnok ret tæt ved vejen en 42 cm kanon, som skød over til Yperen. Overalt i terrainet ved Zonnebeke kunne man se depoter af gasgranater (så vidt vi kunne se, overvejende sennepsgas). Også englænderne arbejdede med gas, dels i granater, dels i miner. Om dagen gjorde det ikke så meget, men om natten, hvor kompagnierne arbejdede, kunne det være ret generende. Som regel kunne en erfaren mand nogenlunde efter detonationen bedømme, hvorvidt det drejede sig om gas eller ej, men så snart der anvendtes en kombination, blev sagen vanskeligere.

Gassen gjorde soldaterne nervøse; de måtte stadig lytte og snuse og gang på gang afbryde deres arbejde og anlægge gasmaskerne. Gasdisciplinen var trods megen umage fra ledelsens side ikke altid god. Nogle var for langsomme i vendingen, nogle kunne på grund af nervøsitet og travlhed ikke få deres masker til at slutte [tæt], andre mente ikke at

kunne få luft. Om natten lå som regel dis og tåge over det lave sumpede terræn ved Yperen. Den ubehagelige gaslugt holdt sig allevegne, man havde irriterede slimhinder og var utilpas. På forbindingspladsen måtte vi undertiden om natten anlægge gasmaskerne.

En nat vistnok i midten af juli iværksatte englænderne et særligt ondartet gasoverfald og ramte i vort afsnit navnlig et kompagni, som var ved at arbejde. Angrebet kom så overraskende, at en del ikke havde nået at få maskerne på, andre havde revet dem af igen. Vel nok ca. ved tre-fire tiden om morgenen kom de første styrtende til forbindingspladsen. De lugtede alle af gas, men gjorde dog ikke indtryk af at fejle noget særligt. De følgende timer kom syge dels gående, dels båret af kompagniernes sanitetspersonel og kammeraterne. Til sidst havde vi vist ca. 20-25 mand liggende, der efterhånden var kommet ind.

Hos en del var tilstanden straks alvorlig, hos andre blev den det senere. Blandt disse var en meget dygtig reservesygebærer, der i begyndelsen havde været en af de ivrigste til at bære de syge ind, og som, da jeg første gang talte med ham, hverken sagde noget om eller gjorde

Spangsbjerg Sanatorium. Lorenzens speciale blev lungesygdomme, og han skulle få sin livsgerning på Spangsbjerg Sanatorium ved Esbjerg, hvor han i 1933 blev overlæge. Efter besættelsen arbejdede han en tid som ledende tuberkuloselæge for de ca. 40.000 flygtninge i den store flygtningelejr i Oksbøl. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

indtryk af at være påvirket. Da han var vendt tilbage til sit kompagni, begyndte han efterhånden at vise symptomer, og da han et par timer senere selv blev båret ind, var han i ganske elendig tilstand og døde forresten senere på forbindingspladsen.

Om gassens art var vi ikke i tvivl: det var phosgen. De syges tilstand var også typisk: gråcyanotisk farve, udtalt dyspnø [åndenød], skummende serøs expectoration [ophostning af slim], dårlig puls. Med hensyn til behandlingen var jeg noget i forlegenhed. Da vi havde lidt ilt, fik de dårligste med mellemrum deraf. I øvrigt blev der stimuleret med kamferolie. Jeg gav dem en del morfin, hvad der jo vel nok ikke har været så heldigt, men undlod dog andre fejlgreb, en ukyndig kunne finde på, f.eks. kunstig respiration [kunstigt åndedræt, dvs. mund til næse], og sørgede i det hele for, at de kunne ligge i ro. At jeg f.eks. også kunne have foretaget åreladning, gik først nogle dage senere op for mig.

I løbet af dagen fik vi nogle sygevogne frem til Zonnebeke, hvor patienterne måtte bæres hen; resten kom afsted i løbet af natten. Nogle af de dårligste døde på forbindingspladsen. En del af medløberne, der indfandt sig, blev om aftenen sendt til Moorslede, hvorfra regimentslægen hurtigt returnerede de fleste; andre suspekte eller let angrebne befordrede sig selv til ambulancen. Da jeg nogle dage senere kom til Moorslede, hørte jeg, at vore gaspatienter lå på et feltlazaret i Roeselare. Jeg cyklede dertil og fandt dem også; enkelte var afgået ved døden, nogle havde det dårligere, de fleste var i bedring; jeg blev klar over, at min bedømmelse af tilstanden havde været ret usikker.

I sidste 1/3 af juli var forholdene i stillingen meget vanskelige. Artillerikampen var voldsom, rasede uafbrudt dag og nat. Zonnebeke var skudt i grus. Stillingerne var udslettede. Tropperne holdt til i granatragterne [granathullerne] og måtte ustandselig flytte omkring for at undgå ilden og fik aldrig hvile. Betonværkerne gav nogen støtte, men blev efterhånden knust. Den anden forbindingsplads "Keijser" blev ilde tilredt. Mens "Kaffegut" tidligere havde haft nogenlunde fred, kunne man konstatere, at den blev beskudt; formentlig havde vi selv været ude om det ved vore transporter om dagen. En nat svulmede skydnin-gen op til trommeild og senere hørtes maskingeværskydning.

Nogen tid efter kom pludselig en større flok skotter løbende ned gennem indgangen. De var temmelig medtagne, delvis sårede, alle øjensynlig glade for at have fundet et smuthul. Forklaringen på besøget var den, at en engelsk afdeling efter artilleriforberedelse havde gennem-brudt regimentets forreste linje, som dog på grund af, at besætningen

havde været på sin post, straks var blevet lukket igen. Hoveddelen af angrebsstyrken var veget tilbage eller var blevet liggende gemt i tragtene [granathullerne] i "ingenmandsland". De forreste, som var nået igennem og nu var indesluttede, blev jaget en del frem og tilbage og måtte til sidst overgive sig. De blev derefter sendt til forbindingspladsen, der jo kan være god til mange ting. Vi tog os af de sårede, og efter nogen tids forløb blev hele flokken hentet og ført tilbage.

Vort betonhus lå efterhånden under vedvarende artilleriild, jernstumper trængte ind gennem skydeskårene og sårede enkelte, af og til blev det ramt af mindre projektiler, hvad der gav voldsomme brag og rystelser. Husets ydre blev mere og mere defekt. Som følge af de rundt omkring nedgående til dels svære kalibre gyngede den stærke jernbetonbygning næsten uafbrudt som et skib. Lægetjenesten frembød de største vanskeligheder. Det var næsten udelukket at færdes i terrænet. Den sædvanlige sundhedstjeneste om natten eller tidlig om morgenen var der ikke noget af, idet de syge ikke kunne komme frem. Der indbragtes en del sårede, men jævnlig skete det, at nogle på vejen blev dræbt eller såret en gang til. Vi kunne modtage dem, men det var svært at få dem tilbage. Ambulancen kom kun frem under svære tab af vogne, heste og mandskab. Som regel måtte vi selv sammen med det tildelte båremandskab fra ambulancen bære de sårede til Zonnebeke.

Uhyggen blev forøget ved den stærke flyvervirksomhed. Navnlig morgen og aften optrådte store sværme på begge sider. Daglig så vi nedstyrtninger. Et par engelske flyvere, der tilsyneladende blev "skruet ned", sprang i lav højde ud af deres maskine og faldt lige ned i en vandfyldt granattragt, hvor de forsvandt; de blev fisket op som lig. Infanteriet, der lå gemt i terrænet, og alle på nogen måde mistænkelige punkter blev beskudt af "neddykkende" flyvere. De sidste julidage var bataillonernes sjælelige og legemlige modstandskraft udtømt, hvad der bl.a. gav sig til kende ved, at jævnligt dele af mandskabet grebet af rædsel mere eller mindre planløst styrtede afsted. Dette hændte også nogle af vore ellers pålidelige sygebærere. Stillingen var fortvivlet.

Så skete det, at divisionen den 29. juli [1917] om natten blev afløst. Mens artillerikampen rasede og regnen øsede ned, marcherede vi øst om Becelaere, som blev stærkt beskudt, til Sveveghem ved Kortrijk. Den 31. juli [1917], da vi endnu var ved at forlade Flandern, stormede og gennembrød englænderne de tyske linier ved Yperen på en bred front og indtog bl.a. stillingen ved Zonnebeke.

Afslutning

Her slutter fortællingen – lidt brat – efter et kort resume på fransk af, hvem forfatteren er, og hans indsats ved Somme i 1916 og ved Ypres i juni-juli 1917. Det blev trykt i tidsskriftet *Militærlægen*, 3. hæfte, 1934.

Efter endt krigstjeneste genoptog John Nis Lorenzen i 1919 medicinstudiet i Kiel på et kursus for hjemvendte krigsdeltagere. Her tog han den medicinske doktorgrad på en afhandling over emnet "benzolforgiftning og dens forhold til ulykkestilfældet." I 1923 tog han dansk embedslægeeksamen og tiltrådte en stilling som reservelæge ved Silkeborg Sanatorium. Derefter var han et par år læge ved Sønderborg Statshospitals medicinske afdeling og samtidig reservelæge i Hærens Lægekorps. I sidste halvdel af 1920'erne var han en tid lang ansat på Frederiksberg Hospital og ved Enghavevejs Tuberkulosestation i København.

Lorenzen specialiserede sig i lungesygdomme og blev i 1933 udnævnt til overlæge på Spangsbjerg Sanatorium ved Esbjerg, hvor han skulle få sin livsstilling. Efter 1945 var han dog en overgang knyttet til den store flygtningelejr i Oksbøl som tuberkuloselæge for de ca. 40.000 tyske flygtninge. Han blev pensioneret i 1962 og flyttede tilbage til sin fødeby Tønder, hvor han boede i Popsensgade sammen med sin hustru, Alwine (f. Plewka). På sine ældre dage skrev han en række lokalhistoriske artikler, bl.a. til *Sønderjysk Månedsskrift*. John Nis Lorenzen døde den 14. september 1971.

John Nis Lorenzen sammen med fru Klein, der var 1. reservelæge på Spangsbjerg Sanatorium 1952-1960. Lorenzen blev pensioneret i 1962. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Gl. Tønder Kommune.

Zusammenfassung

Im ersten Weltkrieg war John Nils Lorenzen aus Tondern deutscher Feltchirurg. Bevor der Krieg anfang, hatte er sein Medizinstudium zur Hälfte durchgeführt, und fing deshalb als Sanitäter an, arbeitete sich hoch und war im Herbst 1918 dann Batallionsarzt. Seine Erlebnisse als Feltchirurg wurden erstmals 1934 in der Zeitschrift „Militärlægen“ herausgegeben. Die Erinnerungen gehen auf einen Vortrag zurück, die er im gleichen Jahr in der dänischen Vereinigung der Feltchirurgen abhielt.

Sans for sønderjysk historie

– Historisk Samfund for Sønderjylland 1922-2022

AF LARS N. HENNINGSEN OG HANS SCHULTZ HANSEN

Den 19. december 2022 er der 100 års fødselsdag i Historisk Samfund for Sønderjylland. Datoen ligger tæt op ad jul, og derfor blev det valgt at markere jubilæet noget forud på Folkehjem i Aabenraa den 12. november med foredrag og festligt samvær. Samtidig udkom bogen "Sans for sønderjysk historie. Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år". I artiklen her trækker de to forfattere nogle sammenfattende streger til et billede af foreningen gennem de mange år.

Navnet "Historisk Samfund for Sønderjylland" virker sikkert lidt antikveret i 2022, og det er naturligt, for forklaringen på navnet skal søges mere end 100 år tilbage. Fra 1902 og fremefter blev der ud over hele Danmark oprettet "amtshistoriske samfund" med det formål at "vække og nære den historiske sans". Dansk Historisk Fællesforening (DHF) blev oprettet som koordinerende organ for amtssamfundene, og på knap en snes år kom hele Danmark med i den amtshistoriske bevægelse. Ved Genforeningen i 1920 var det således kun Sønderjylland, som ikke havde fået et historisk amtssamfund. På de følgende sider skal det nærmere fortælles, hvordan der blev rettet op på dette med grundlæggelsen af Historisk Samfund for Sønderjylland, og nogle vigtige sider af foreningens virke frem til nutiden vil blive ridset op. For en dyberegående behandling med kildehenvisninger henvises til ovennævnte jubilæumsbog.

Et sønderjysk historisk amtssamfund

Straks i juni 1920 fremkom der forslag i DHF om at oprette amtshistoriske samfund også syd for Kongeåen. DHF tog kontakt til sønderjydernes førstemand, H. P. Hanssen, som fra 1889 til 1914 havde været hovedredaktør af det dansk-sønderjysk-historiske tidsskrift *Sønderjyske Årbøger*. Det gamle tidsskrift havde ingen forening bag sig og var udkommet i frit salg støttet af ekspertise og tilskud fra venner i kongeriget. I Kolding blev tanken bakket op af sønderjyden redaktør P. Eliassen, som var aktiv i blandt andet Historisk Samfund for Vejle amt.

De mange tilskyndelser førte til, at H.P. Hanssen, frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev og P. Eliassen indbød til et møde på Folkehjem den 19. december 1922. De sendte en indbydelse til ca. 120 udvalgte historisk interesserede mænd til at mødes for at drøfte oprettelse af en forening, som de foreløbig kaldte "Historisk Samfund for de sønderjyske Landsdele". Foreningens opgave skulle være at "vække og nære den historiske sans", især ved at genoplive *Sønderjyske Årbøger*. Dermed lå det klart fra begyndelsen, at den nye forening skulle favne over hele den sønderjyske landsdel, og ikke kun over et enkelt amt.

På mødedagen stiftede de fremmødte foreningen med det mere mundrette navn "Historisk Samfund for Sønderjylland". I vedtægterne blev foreningens formål beskrevet som:

- Udgivelse af Sønderjyske Årbøger
- Indsamling af kilder til Sønderjyllands historie
- Afholdelse af foredrag, om muligt også udgivelse af historiske fremstillinger.

De fremmødte og flere, som havde måttet melde afbud – i alt 66 – tegnede sig straks som medlemmer, og Thade Petersen, som var valgt til foreningens sekretær, skrev et manende opråb til offentligheden om at slutte sig til foreningen. Opråbets første to sætninger var: "Det land, vi bor i, er vort. Vore fædre har levet her før vi, i tusinder af år." Disse sætninger og resten af opråbet kunne tolkes såvel i et nationalpolitisk som i et hjemstavnsperspektiv. Enhver kunne lægge sit i ordene. Opråbet udelukkede således heller ikke tysksindede fra at blive medlemmer. Foreningen lagde dog ikke skjul på sit danske perspektiv: "Men Sønderjyllands historie er ikke bare for os, der bor på Sønderjyllands jord. Den er hele Danmarks historie." Derfor appellerede opråbet også til danskere nord for Kongeåen.

Opråbet gav resultat, og foreningen kom i gang. Da der den 15. juli 1923 var årsmøde for første gang, på Sønderjyllands gamle tingsted Urnehoved, kunne Thade Petersen oplyse, at der nu var tegnet 379 medlemmer. Samtidig lå første hæfte af tidsskriftet *Sønderjyske Årbøger II. Række* færdig til medlemmerne.

Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift

Det nye historiske arbejde tog afsæt i traditionen fra de tidligere *Sønderjyske Årbøger*. Alligevel var meget nu anderledes end i de gamle

årbøgers tid. Fremover havde arbejdet basis i en forening med et medlemskrift båret af et årskontingent fra medlemmerne, og virksomheden havde hjemme i selve Sønderjylland.

De nye *Sønderjyske Årbøger* bragte ligesom forgængeren solide og ofte lange historiske artikler om Sønderjyllands historie, mens den ældre rækkes aktuelle, nationalpolitiske artikler med tiden udgik. Man kunne gøre regning på, at der blandt læserne ville være mange historikere eller folk fra højskolen eller kulturlivet som ved de første årbøger. Deri lå imidlertid en begrænsning, for den nye forening kunne kun overleve, hvis det lykkedes at fange tilstrækkeligt med medlemmer, og det forudsatte tilslutning fra de "almindelige" sønderjyder, som søgte en folkelig og gerne livligt fortalt sønderjysk lokalhistorie.

Det fik den nye forenings to bestyrelsesmedlemmer fra Tønder, amtslæge H. Lausten-Thomsen og seminarielærer Claus Eskildsen, til straks ved oprettelsen i 1922 at foreslå at supplere de "tunge" *Sønderjyske Årbøger* med et mere folkeligt tidsskrift. Forslaget blev til virkelighed, da de to herrer med bestyrelsens godkendelse fra 1. juli 1924 indledte udgivelsen af *Sønderjysk Månedsskrift*. Historisk Samfund for Sønderjylland stod som udgiver, men månedsskriftet udkom i frit abonnement uafhængigt af medlemskab af foreningen. Sådan fortsatte det helt frem til 1987, hvor et kombineret medlemskab-abonnement blev indført som en valgmulighed, og fra 2009 blev der indført et obligatorisk enhedsmedlemskab både med årbog og månedsskrift for nye medlemmer.

De to tidsskrifter var forskellige. Medlemskriftet *Sønderjyske Årbøger* blev først og fremmest det faghistoriske organ, månedsskriftet bragte de kortere og lettere og mere lokalhistoriske artikler. Opdelingen viste, at foreningen både tog sig af Sønderjyllands overordnede regionale historie på et videnskabeligt grundlag og af landsdelens lokal- og kulturhistorie.

Denne arbejdsdeling har vist sig langtidsholdbar. Inden for den har de to tidsskrifter hver især udviklet deres profil. Årbogen bringer nu som tidligere artikler, erindringer, boganmeldelser og årsberetninger fra landsdelens arkiver, museer og forskningsinstitutioner – samt selvfølgelig fra Historisk Samfund. Der har ved enkelte lejligheder som f.eks. genforeningsjubilæerne i 1995 og 2020 været tale om en tematisk koncentration, men normalt bringer årbogen de artikler, som indkommer af sig selv, eventuelt efter tilskyndelse fra redaktionen.

Månedsskriftet har indholdsmæssigt forandret sig mere. I begyndelsen spillede optegnelsen af folkeminder en betydelig rolle, den er siden

nærmest gledet helt ud. En overgang fyldte historiepolitiske diskussioner meget, det var i Inger Bjørn Svenssons tid som redaktør, hvor hendes mand, Bjørn Svensson, var leveringsdygtig i skarpe anmeldelser og debatindlæg. I 1970'erne og 1980'erne bragte månedsskriftet en aktuel "grænselandsdagbog", som optegnede store og små begivenheder nord og syd for grænsen. Den blev siden erstattet af en kvartalsvis grænselandskronik, hvor skiftende forfattere, aktuelt Poul-Erik Thomsen, har forsøgt at udskille det væsentligste i grænselandets aktuelle udvikling.

I det ydre har begge tidsskrifter søgt at følge tidens grafiske standard. Årbøgerne gik i 1972 over til kun at udkomme én gang om året i stedet for i to halvårslige hæfter, til gengæld fast indbundet og med billede på smudsomslaget. Fra 1992 kom der farvebillede på det faste bind. Månedsskriftet fik i 1958 et farvet omslag og fra 1988 billeder på forsiden med tilhørende historie på bagsiden; ved samme lejlighed blev formatet reduceret til det billigere A5. Forud for månedsskriftets 100-årsjubilæum i 2024 overvejes format og grafisk udformning på ny.

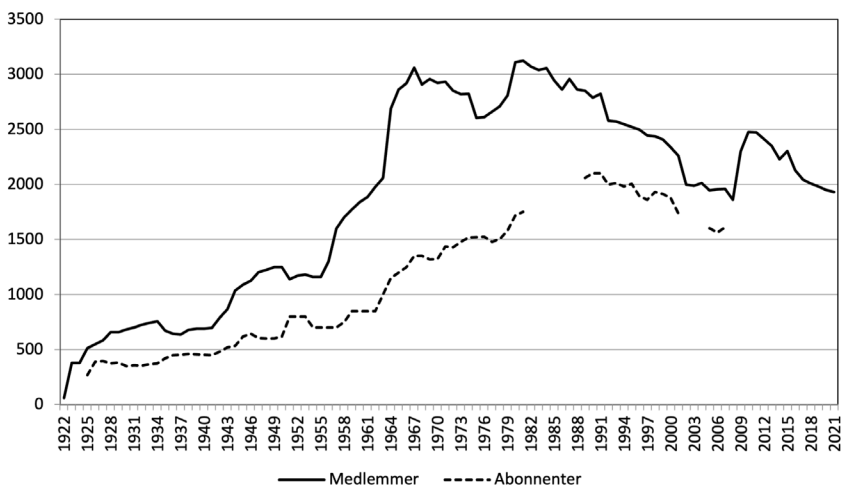
Udflugterne trak mange deltagere. Det gjaldt amtskredsens mindre lokale udflugter, de "historiske søndage" og de "store egnsvandringer". I 1958 var ca. 300 deltagere på tur til voldsteder i Haderslev Amt. På Tovskov lyttede de i græsset til museumsinspektørerne Hans Neumann fra Haderslev og magister H. Stiesdahl fra Nationalmuseet. Foto: Morten Kamphövener. Museum Sønderjylland Mediearkiv.

Medlemmer

Den nye forening voksede længe langsomt. Først i 1944 nåede den op over 1.000 medlemmer. Fra anden halvdel af 1950'erne og i 1960'erne gik det stærkt, og medlemstallet nåede op over 3.000. På dette niveau holdt det sig indtil midten af 1980'erne. Derefter satte en nedgang ind indtil 2008, hvorefter medlemstallet sprang op til 2.500. Her holdt det sig i nogle år, hvorefter nedgangstendensen vendte tilbage. Den første udprægede fremgangsperiode havde flere årsager: stigende velstand i samfundet, en forbedret organisation, øget aktivitet, et medlemsgenererende produkt i form af tre bind *Sønderjylland Historisk Billedbog*. Den seneste skyldtes mere entydigt *Sønderjyllands historie 1-2* og *Sønderjylland A-Å*. Nedgangstendensen havde formentlig flere årsager, ikke mindst den generelle modvind for store dele af foreningslivet.

Antallet af abonnenter på månedsskriftet har fulgt den samme overordnede tendens, men med mindre udsving. Tal mangler for anden halvdel af 1980'erne. I 2008 indgik abonnementet på månedsskriftet i det nye enhedsmedlemskab og tælles derfor ikke længere særskilt.

**Medlemmer i Historisk Samfund og abonnenter på
Sønderjysk Månedsskrift**

Organisation

Gennem de 100 år undergik foreningen mange ændringer i organisation og arbejdsmåde, i forhold til omgivelserne, i formidlingsformer og økonomisk henseende.

Resumé af organisation

Love 1923. Bestyrelse på ni medlemmer, hvoraf mindst 6 skal være bosiddende i Sønderjylland, valgt på ordinært årsmøde for tre år. Bestyrelsen vælger selv sin formand.

Love 1946. Styrelse på mindst ni medlemmer, kun tre må være bosiddende uden for Sønderjylland, valgt på ordinært årsmøde for tre år. Styrelsen vælger selv sin formand.

Love 1955 og vedtægter for amtskredse 1955. Inden for amtsråds kredsene Aabenraa, Haderslev, Sønderborg og Tønder samt Sydslesvig oprettes amtsudvalg, som sammen med styrelsen tilrettelægger og leder det lokalhistoriske arbejde i kredsene. Amtsudvalgenes formænd er selvskrevne medlemmer af styrelsen. Styrelse bestående af forretningsudvalg (formand, sekretær og kasserer), redaktionsudvalgene for *Sønderjyske Årbøger*, *Sønderjysk Månedsskrift* og skriftrækken samt de fem amtsudvalgsformænd og mindst seks valgt på årsmødet, alle valgt for tre år. Højst tre må være bosiddende uden for Sønderjylland.

Love 1992 og vedtægter for amtskredse 1992. Styrelse på 17 medlemmer, hvoraf 12 vælges på årsmødet for tre år ad gangen, mens de fem amtskredsudvalgsformænd er selvskrevne medlemmer. Styrelsen konstituerer sig selv. Forretningsudvalg af formand, næstformand, kasserer, sekretær og en for hvert af redaktionsudvalgene for *Sønderjyske Årbøger*, *Sønderjysk Månedsskrift* og skriftrækken.

2020 vedtægtsændring af formel karakter for at overholde hvidvaskeregler: Indførelse af bestyrelse af formand, næstformand, kasserer og sekretær.¹

Ved oprettelsen blev dannet en bestyrelse på ni medlemmer, som blev valgt på årsmøderne. I 1946 ændrede den navn fra "bestyrelse" til "styrelse", da formanden, H. Lausten-Thomsen, ville udrydde sproglige germanismer. Den første bestyrelse konstituerede sig med H.P. Hansen som formand, en sekretær, en kasserer og et redaktionsudvalg for *Sønderjyske Årbøger*. Så enkel var organisationen stort set de næste 30 år. Udgivelsen af årbog og månedsskrift, foredrag, udflugter og udgivelser udgik fra (be)styrelsen. Foreningen var i denne periode den absolut dominerende aktør på historiens arbejdsmark i Sønderjylland.

Styrelsens sammensætning ændrede sig over årene. Ved oprettelsen fyldte historikerne ikke så meget. Kun ét medlem var faguddannet historiker, og måske var det grunden til, at de første årgange af *Sønderjyske Årbøger* knap levede op til forgængeren. I alt fald kom der kritik fra historikere ved Københavns Universitet. I 1927 mente professor Aage Friis, at *Sønderjyske Årbøger* var for ringe og ikke dannede det modstykke til tyske tidsskrifter, som der var brug for i en tid med bekymrende aktivitet fra tysk side. Foreningen reagerede ved i 1927 og 1928 at indvælge to historikere, højskoleforstander Hans Lund, Rødding og arkivar Frode Gribsvad, Aabenraa i bestyrelsen, og de fik følgeskab af stadig flere. Med årene blev historikere og andre akademikere et flertal i styrelsen. Fra 1990'erne var museumsinspektørerne særlig stærkt repræsenteret. Fagfolkene dannede en rygrad, som sikrede, at foreningen blev kendt for publikationer på bedste faglige niveau.

Af stor betydning blev også på langt sigt, at flere og flere styrelsesmedlemmer med årene havde historikerjobs, hvor en indsats for Historisk Samfund i større eller mindre grad kunne kombineres med deres lønarbejde. Særlig vigtig blev alliancen med Landsarkivet i Aabenraa. Uafbrudt siden 1928 har en eller flere arkivarer ved landsarkivet i Aabenraa, i dag Rigsarkivet Aabenraa, været aktive i Historisk Samfund og med til at bære foreningen. Det var særlig tydeligt fra 1946 til 1979, da arkivar, senere landsarkivar Peter Kr. Iversen var foreningens dynamiske forkæmper. Mange arbejdstimer blev lagt for foreningen. Iversen så arkiv og forening som to sider af samme sag og havde rigsarkivar Johan Hvidtfeldts opbakning til at bruge arbejdstimer på Historisk Samfund.

Iversen var således initiativtageren til den gennemgribende omorganisering, som foreningen gennemgik i 1955. *Sønderjyske Årbøger*, *Sønderjysk Månedsskrift* og skrifterne fik hver for sig egen redaktion valgt af styrelsen, og der blev også oprettet et stående udvalg for egnsvan-

dringerne. Desuden blev der oprettet fem amtskredse – Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder og Sydslesvig – som særlig skulle varetage de lokale udflugts- og foredragsaktiviteter og kontakten til det lokalhistoriske arbejde. Et forretningsudvalg af formand, sekretær og kasserer skulle samle trådene. Denne struktur er stadig gældende for Historisk Samfund, dog fik amtskredsene navneforandring til kredse, da amterne faldt væk som begreb med strukturreformen i 2007.

År for år voksede aktiviteterne. Der blev stadig flere bogudgivelser at sælge, og der blev stadig flere praktisk-økonomiske opgaver, som skulle administreres. Gennem mange år sørgede styrelsens medlemmer for, at alt dette blev udført, frivilligt og uden løn. Kun i den tidlige periode var der honorarer til sekretær, kasserer og årbogsredaktion og årbogsforfattere. Frem til omkring 1960 var det sekretæren og især kassererne, som tog sig af medlemskartotek og ekspedition, og meget foregik fra deres hjemadresser.

Grænsen blev nået omkring 1960, og da lykkedes det at få kontor på landsarkivet, som herefter blev foreningens faste central. Her blev ekspeditionerne samlet, og fra 1960'erne kom der offentlige tilskud, så der kunne ansættes en kontorist, som varetog de daglige opgaver. Sådan fortsatte det til 2000'erne, hvor det lykkedes at få styrelsen styrket med medlemmer, som havde kompetencer i markedsføring og kommunikation og desuden flair for det praktiske arbejde ved salg af foreningens stadig flere produkter og kontoropgaverne – og villighed til at yde denne indsats på frivillig, ulønnet basis. I jubilæumsåret danner frivilligt, ulønnet arbejde fortsat ryggraden i foreningen, som det har gjort siden 1922.

Udgivelsesvirksomheden

”For så vidt samfundets midler tillader det, kan der udgives eller gives understøttelse til udgivelse af særlige fremstillinger af historisk interesse for Sønderjylland.” Sådan stod der i de første love fra 1923, og det blev gentaget i alle følgende love frem til de nyeste fra 2020, hver gang i mere udtrykkelig form.

I 1939 udkom den første bog i serien *Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland*. Man lagde beskedent ud med et par erindringsbøger, men 1943/44 udkom som det første større værk *Tønder gennem Tiderne* i to halvbind. Derefter fulgte M.H. Nielsens afhandling om slesvigsk fattigvæsens historie, vejledninger i studiet af Sønderjyllands historie og sønderjysk slægts- og lokalhistorie, og kort efter den første kildeudgivelse *Aktstykker*

50 års-jubilæet den 19. december 1972 blev markeret på Aabenraa Museum med en reception og udstilling om foreningens historie. Den var indtil da mest præget af mænd – Inger Bjørn Svensson var den første kvinde i styrelsen i 1963, Dorrit Andersen blev den næste i 1972. Det er også mest værdige ældre mænd, som lytter til formand Peter Kr. Iversens jubilæumstale. Foto: Erik Smedegaard. Museum Sønderjylland Mediearkiv.

vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse. Fra begyndelsen spændte skriftrækken således vidt: fagligt over lokalhistorie, personalhistorie, nationalpolitisk og socialhistorie, genremæssigt over enkeltmandsafhandlinger og antologier og over vejledninger og kildeudgivelser. Denne bredde har holdt sig og er blevet yderligere styrket bl.a. med videnskabelige afhandlinger i form af disputatser og ph.d.-afhandlinger. Udgivelsesaktiviteten har også været stigende. Nr. 25 i skriftrækken udkom i 1961, nr. 50 i 1979, nr. 75 i 1996, nr. 100 i 2008 og nr. 121 i 2021.

Blandt de større udgivelser var H.V. Gregersens udgivelse af Laurids Skaus brevvæksling med politiske venner i København og Sønderjylland, Bert Kelms seks bind om Rømøns historie og ejendoms historie, det sønderjyske landbrugs historie i fire bind og den sønderjyske søfartshistorie i to. De to sidste værker afspejlede et ønske i Historisk Samfund om selv at iværksætte og udføre grundforskning i væsentlige sider af landsdelens økonomiske og sociale historie.

Ønsket om at tilvejebringe overskuelige bøger om andre væsentlige emner, beregnet for en stor læserkreds, resulterede i 2000'erne i de så-

kaldte "foredragsbøger". De udsprang af en række velbesøgte foredragsrækker i foreningens regi, hvor foredragsholderne bagefter blev bedt om at levere deres foredragsmanuskripter i en mere eller mindre bearbejdet form til bøger. Det førte til udgivelser om myter i Sønderjyllands historie, Sønderjylland under besættelsen, de slesvigske hertuger, sønderjyderne og Den store Krig, Sønderjylland i 1933 og skurke og helte i landsdelens historie. Gennemgående opnåede disse bøger rigtig pæne salgstal.

Oplagsmæssigt toppede listen imidlertid af bøger udgivet uden for skriftrækken. "Billedværket" fra 1960'erne og 1970'erne indtager en suveræn førsteplads med *Sønderjylland historisk billedbog. Tiden indtil 1864* (25.000 stk.) og *1864-1920 samt Nordslesvig 1920-70 historisk billedbog* (15.000 stk.). Værket var ikke alene en kommerciel succes, det genererede i hundredvis af nye medlemmer og satte en ny standard for historiske billedbøger i Danmark. Høje oplagstal opnåede også foreningens anden store satsning, *Sønderjyllands historie 1-2* og *Sønderjylland A-Å* fra årene 2008-11. Tobindsfremstillingen kom i et samlet oplag på 5.200 stk. og leksikonnet på 7.600 stk. Det samlede værk høstede mange roser som både en faglig og en formidlingsmæssig præstation.

Historisk Samfund udgav desuden i årene 1984-92 serien *Studier udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland*. Her publiceredes fagligt vigtige afhandlinger med et tematisk eller lokalt begrænset salgspotentiale i en billig trykkeproces. Der nåede at udkomme otte numre, før trykkeprisernes fald gjorde fremgangsmåden overflødig.

Længere levetid fik serien *Sønderjyske Levnedsløb* med erindringer og biografier. I begyndelsen drejede det sig om små og korte bøger, hvorfor serien også benævntes "den lille serie", men siden gik den over til et større format. Første nummer var Marie Boesens bog om maleren Agnes Schmidt fra Lundsmark, der udkom i 1955, og den seneste – nr. 38 – er Henrik Becker-Christensens erindringsbog om hans tid som generalkonsul i Flensborg, der udkom i 2020.

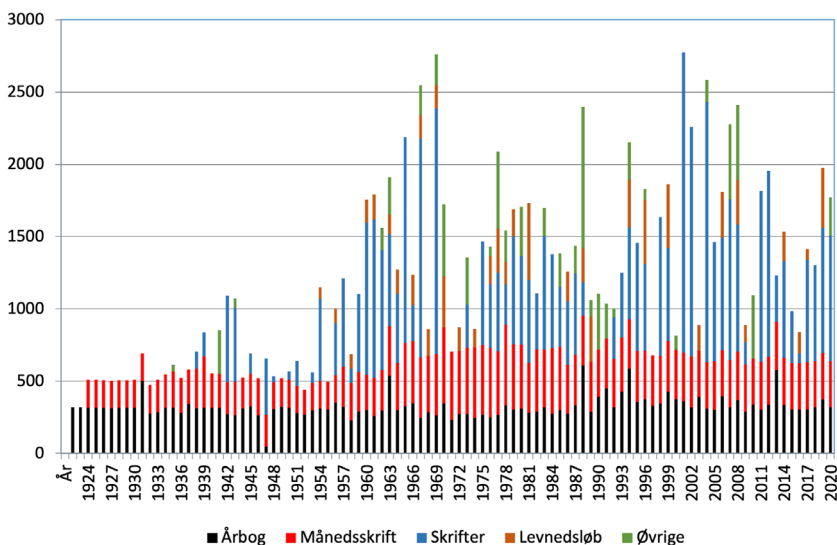
Endelig udgav foreningen i samarbejde med Institut for sønderjysk Lokalhistorie serien *Sønderjyske billeder*, der begyndte i 1988 med Henrik Fangels hæfte om H.P. Hanssen og sluttede i 2001 med Ingvert Møller Terkildsens om de sønderjyske domænegårde. I alt udkom der syv hæfter i serien, heriblandt Inge Adriansens og Immo Doeges hæfte om afstemningsplakaterne og den nationale agitation, som indbragte forfatterne Sønderjyllands Amts kulturpris for 1992.

Udgivelserne blev med tiden så mange, at forlagsvirksomheden tog hovedparten af foreningens kræfter. Som diagrammet viser, udkom år-

bogen i et nogenlunde fast omfang, bortset fra enkelte "store årgange": 1932 med Festskrift til H.P. Hanssen, 75-årsårgangen (regnet fra 1889) i 1964, 100-årsårgangen 1989, genforeningsjubilæumsårbogen i 1995 og 125-årsårgangen i 2014 – ligesom i 1964 sammenfaldende med rundt jubilæum for 1864. Månedsskriftets omfang var derimod markant voksende fra midten af 1960'erne frem til slutningen af 1980'erne. En del af forklaringen herpå var, at månedsskriftet i årene 1974-86 bragte artiklerne fra de sønderjyske museers årbog.

De største udsving viser skriftrækken. Indtil midten af 1950'erne var det ikke hvert år, der udkom numre her, men derefter voksede udgivelsestakten stærkt op gennem 1960'erne. Derefter indtrådte et lavpunkt i begyndelsen af 1970'erne fulgt af ny vækst i 1980'erne, igen et lavpunkt i begyndelsen af 1990'erne og derefter atter betydelig aktivitet. I 2002 blev der således udgivet over 2.000 sider. Sidetalsmæssigt vejer levnedsløbene ikke så tungt, og deres udgivelsestakt er ikke så hyppig, men de udgør dog en vigtig del af publiceringsvirksomheden som dennes folkelige del – sammen med månedsskriftet. Udgivelser under øvrige er studieserien og billedserien, men især billedværket og de tre bøger fra Sønderjyllandsprojektet. Samlet har Historisk Samfund gennem de 100 år i alt udgivet 120.000 bogsider om sønderjysk historie.

Sider udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland

Regionalhistorie – lokalhistorie – græsrodde

Fra første færd søgte foreningen at følge flere spor, både regionalhistorien og lokalhistorien. Med organisationsændringen i 1955 ønskede styrelsen i første række at styrke det folkelige arbejde og give lokalhistorien øget opmærksomhed. Der skete som nævnt ved at oprette amtskredse, hvor medlemmerne valgte en egen amtskredsbestyrelse. Amtskredsene organiserede foredrag og udflugter, og amtskredsformændene blev fødte medlemmer af Historisk Samfunds hovedstyrelse. Amtskredsene skulle sørge for øget historisk arbejde i deres eget område og tillige udpege og støtte foreningens tillidsmænd rundt omkring i sognene. 1955-reformen gav således foreningen større bredde og mere fast forankring ude i hele landsdelen.

Projektet blev en succes, som viste sig ved stor aktivitet ikke mindst på udflugtsfronten, hvor kredsene på skift arrangerede Historiske Søndage, der trak hundredvis af deltagere til kørselv-rundture til historiske seværdigheder. Fra midt i 1970'erne opstod der imidlertid overalt nye lokalhistoriske foreninger og arkiver, og Historisk Samfund stod ikke længere alene på scenen som før. Der blev brug for samarbejde mellem den gamle aktør og alle de nye. Det stillede den gamle forening over for alvorlige spørgsmål: Kan vi og bør vi lede den nye lokalhistoriske bevægelse, og kan vi opnå, at den giver fremdrift også til den gamle forening? Hvordan skal vi sikre et samvirke mellem den gamle regionale forening og de nye lokale foreninger? Hvem skal føre ordet? Det var alvorlige spørgsmål, som kom til debat sidst i 1980'erne og først i 1990'erne.

Nøgetrunt udtrykt blev udfaldet, at hver fandt sin styrke. Det nye og tætte netværk af foreninger og arkiver uden for Historisk Samfund blomstrede og nød opbakning med medlemstal langt over de 10.000. Inden for Historisk Samfund for Sønderjylland blev kredsene og den lokalhistoriske dimension bevaret, og kredsens bestyrelser fortsatte deres arbejde med at arrangere foredrag og udflugter og samarbejde med de nye foreninger og arkiver typisk ved at afholde årlige fællesmøder med kredsens lokalhistoriske foreninger. Derimod gjorde de lokalhistoriske foreninger tillidsmændene overflødige, og ordningen blev afviklet.

I dag et halvt århundrede senere har det historiske arbejde i landsdelen en mangfoldighed som aldrig før, og de forskellige aktører har hver deres styrke. I de lokalhistoriske foreninger og arkiver blomster den lokale historie, Historisk Samfund fastholder sin gamle bredde og

har sin særlige profil gennem de mange publikationer på historiefagligt niveau, *Sønderjyske Årbøger*, *Sønderjysk Månedsskrift* og de mange selvstændige skrifter. Hovedforeningens arbejde har imidlertid også en folkelig side. Siden 1950'erne har den arrangeret udflugter inden og uden for landsdelen. Fra 1991 tilbydes tilmed årligt ture over flere dage. Siden 2000'erne arrangeres der foredragsrækker, og der arbejdes tæt sammen med Folkeuniversitet og Idrætshøjskolen i Sønderborg om at formidle den sønderjyske historie.

Fra 1991 var der årligt flerdagesrejser, som ofte gik til det nordtyske område. De blev altid tilløbsstykker. På turen til Braunschweig-Wolfenbüttel i 2010 fortalte Carsten Porskrog Rasmussen i Braunschweig ved domkirken og paladset, mens hans kolleger i udflugtsudvalget, Lars N. Henningsen og Mikkel Leth Jespersen, lyttede blandt de 45 deltagere. Foto: Palle Schrøder.

Historisk Samfund mellem Slesvig-Holsten og Danmark

Så længe der bestod et modsætningsforhold mellem dansk og tysk i landsdelen, var der også et konkurrenceforhold mellem dansk og tysk historieforskning og historieformidling. Således råbte Historisk Samfunds to første formænd vagt i gevær, når historikerne i Kiel så ud til at overgå historikerne i København og Aarhus i udforskning og undervisning inden for den sønderjyske historie, H.P. Hanssen i 1927 og H. Lausten-Thomsen i 1953. Også den tredje formand, Peter Kr. Iver-

sen, så et nationalt formål med Historisk Samfund og opnåede at få foreningen repræsenteret i De nationale foreningers Samarbejdsudvalg, hvor han blev sekretær. Blandt udvalgets opgaver var genforeningsfesten i 1970, hvor Historisk Samfund fik en fremtrædende rolle. Samarbejdet med Sprogforeningen og Skoleforeningen og andre nationale foreninger om markering af historiske mindedage er siden blevet fortsat, senest 2018-20.

I 1960'erne bredte det synspunkt sig, at grænsekampen var afløst af et fredeligt kulturelt kappestræb, og her havde Historisk Samfund øjensynlig sin plads. Da forhenværende generalsekretær for Sydslesvigsk Forening (SSF) Frants Thygesen i 1969 foretog en afvejning af danske og tyske styrkepositioner i grænselandet og nåede frem til arkivområdet, skrev han i hvert fald: "Landsarkivet på Gottorp opvejes dog fuldt ud af Aabenraa landsarkiv med vort dygtige Historisk Samfund."

I de følgende årtier mistede grænsekampen helt sin aktualitet, om end historien endnu en rum tid fortsatte med at skille vandene, især når det drejede sig om historiske mindedage og monumenter. Fra 1990'erne ændrede det sig. Ved genforeningsjubilæet i 1995 var Historisk Samfund blandt fortalere for, at det tyske mindretal blev indbudt til at tale ved genforeningsfesten i Dybbøl Skanser, og foreningen udgav bogen *Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling 1918-20*, der var skrevet af Inge Adriansen fra Museet på Sønderborg Slot og Broder Schwensen fra byarkivet i Flensborg. Den udkom, ligesom førnævnte bog af Inge Adriansen og Immo Doege, tillige i en tysk udgave i samarbejde med Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte.

Tilsvarende udkom bogen om de slesvigske hertuger i en udvidet tysk udgave, der blev udgivet af vor søsterforening Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte i anledning af dennes 175-års jubilæum i 2008. Forud gik et nært samarbejde om oversættelse og redigering.

Det må imidlertid erkendes, at den sproglige barriere er en hæmsko for det grænseoverskridende samarbejde også på det historiske plan. Mens adskillige sønderjyske historikere kan begå sig så nogenlunde på tysk til møder og foredrag syd for grænsen, er det kun enkelte slesvig-holstenske historikere, som behersker dansk.

Den sproglige barriere betød ikke så meget i forhold til det tyske mindretal. Medlemmer af mindretallet dukkede op til foredragsrækker – ikke mindst den om besættelsestiden – og ved disse lejligheder meldte flere sig ind. I 2007 tog Historisk Samfund sammen med Bund deutscher Nord-schleswiger (BdN) fat om en varm kartoffel, retsopgøret efter 1945, som

blev emnet for et velbesøgt diskussionsmøde på Sønderborg Slot. Siden støttede BdN udgivelsen af Henrik Skov Kristensens disputats *Gerningsmænd eller ofre?* om det tyske mindretals forvaltning af sin problematiske historie i naziårene. BdN er ligeledes ofte en partner ved forskellige foredragsarrangementer i kredsene – på samme måde som Sydslesvig kreds samarbejder med flertallets organisationer syd for grænsen.

Mens forholdet til de tyske foreninger nord og syd for grænsen op gennem Historisk Samfunds historie er blevet stadig bedre, var der i forhold til rigsdanske historiske foreninger og institutioner en tid tale om en frigørelsesproces. Gennem mange år var der intens kontakt til de landsdækkende danske historiske foreninger og også til flere af amtssamfundene. Disse kontakter er blevet mindre tydelige i de senere årtier. I takt med, at de sønderjyske arkiver og museer voksede sig store og fik videnskabelige medarbejdere, og vigtige institutioner som Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg og Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa/Sønderborg kom til, blev det regionale grundlag for Historisk Samfunds virke stærkt nok til, at foreningen fagligt set kunne stå på egne ben.

Samtidig svandt interessen for grænselandets forhold ikke mindst i hovedstaden stærkt ind i forhold til tidligere tiders stærke engagement. Historisk Samfund har derfor en vigtig opgave med at fastholde den sønderjyske historie som en del af dansk rigshistorie og med at kæmpe imod, at dansk historie standser ved Kongeåen. Da en dansk landbrugshistorie i fire bind i anledning af 200-året for stavnsbåndets ophævelse blev udgivet i 1988, var sønderjysk stof kun i meget begrænset omfang tilgodeset. Foreningens svar blev her udgivelsen af en sønderjysk landbrugshistorie i fire bind, som rummede den grundforskning, som kongerigske landbrugshistorikere ville have haft svært ved at gennemføre inden for det danske jubilæumsskrifts ramme. Når det gælder den interesserede offentlighed nord for Kongeåen, kan det undertiden være svært at trænge igennem med forståelsen af hertugdømmet Slesvig som en selvstændig historisk enhed mellem dansk og tysk. Der ligger en opgave i at udfordre den nationalhistorisk rød-hvide tolkning af grænselandets historie, som synes særlig sejlivet nord for Kongeåen.

I forhold til udøverne af lokalhistorien nord for Kongeåen må Historisk Samfund samtidig med skam at melde indrømme et mindsket engagement. I 1960'erne og 1970'erne bestod der tætte bånd til Dansk Historisk Fællesforening og Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger, som foreningen i de senere årtier ikke har haft overskud til at pleje.

I de senere år er der søgt nye veje i markedsføring og salgsarbejde. Foreningen deltog i bogmesser i Forum og senere i Historiske Dage i Øksnehallerne i København sammen med Museum Sønderjylland og sønderjyske arkiver og forskningsinstitutioner. Standen havde hver gang mange bøger og mange brochurer at tilbyde. Her giver "salgsdirektør" Finn Bach råd til Niels Henriksen, som var en af de frivillige hjælpere, mens museumsinspektør Lennart S. Madsen er i gang ved det andet bord. Foto: Kristian Pallesen 2022.

Økonomi

Historisk Samfund for Sønderjyllands mange aktiviteter kan ikke finansieres alene med de løbende indtægter fra medlemskontingent og bogsalg. Foreningen er afhængig af velvilje såvel hos offentlige myndigheder som private sponsorer. Mens årbogen de fleste år har kunnet betales af kontingentet, har månedsskriftet nydt godt af årlige tilskud fra de fire sønderjyske kommuners kultursamarbejde, Kulturministeriets tidsskriftspulje, Dansk Kultursamfund af 1910, Alving-Fonden og Traugott Møllers Fond.

Bøgerne er i samme situation som månedsskriftet. Kun ved tilskud udefra kan trykkeomkostningerne og de andre direkte fremstillings-

omkostninger dækkes, hvorimod omkostninger til redaktion, lagerstyring, markedsføring og distribution i reglen dækkes af salgsindtægterne. Her vil det føre for vidt at opregne samtlige sponsorer, men særlig trofaste bidragydere har været H.P. Hanssens Mindefond, Dansk Kultursamfund af 1910, Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow's, født Kihlstrøm, Fond, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat, P.J. Schmidt Fonden, Sydbanks Fonde. De største enkelttilskud er indløbet fra A.P. Møllers Fond og BHJ-Fonden, begge til foreningens store Sønderjyllandsprojekt 2008-11. Foreningens økonomi har ligget i hænderne på de skiftende kasserere, gerne folk fra bankverdenen eller det private erhvervsliv, som professionelt har med penge at gøre. De har gennem tiden haft assistance fra ansatte og på det seneste frivillige bogholdere. Foreningen har gennem årene kunnet glæde sig over et stort engagement både fra kasserere og bogholdere og har tilsvarende altid kunnet rose sig ved anmærkningsfrie regnskabsgodkendelser fra såvel den kritiske revisor som fra det benyttede revisionselskab, som begge vælges på årsmødet. Takket være den sikre økonomistyring har foreningen kunnet opbygge en formue, som kan præstere en pæn egenfinansiering af større udgivelsesprojekter, noget som sponsorerne utvivlsomt tager som et tegn på seriøsitet.

Historisk Samfunds DNA

Gennem 100 år har Historisk Samfund for Sønderjylland formået at fortsætte udgivelsen af *Sønderjyske Årbøger*, og allerede to år inde i sin livsbane kunne foreningen grundlægge *Sønderjysk Månedsskrift*, som den også siden har kunnet fortsætte udgivelsen af. Foreningen har tillige siden kunnet grundlægge to langtidsholdbare skriftserier, én for faghistoriske afhandlinger og én for erindringer og biografier, og den har ydermere kunnet sætte en dagsorden for forskningen i den sønderjyske historie ved at stå for flere by- og lokalhistoriske værker og gennemføre store grundforskningsprojekter om landbrugets og søfartens historie – samt ved at samle og formidle eksisterende viden i *Sønderjyllands historie 1-2* og *Sønderjylland A-Å*.

Foreningen stod fra starten for at arrangere foredrag og udflugter. Det er aktiviteter, som er blevet væsentlig udvidet, især på det lokale plan med oprettelsen af de fem kredse, men hovedforeningen har også arrangeret foredragsrækker og organiseret egnsvandring, i de senere årtier tilmed i form af flerdagesudflugter uden for landsdelen.

Medlemmernes interesse og bidrag samt offentlige og private sponso-
rers tilskud er en forudsætning for disse aktiviteter, men fundamentet
er den indsats, der udføres af faghistorikere og historisk interesserede
frivillige gennem hele Historisk Samfunds værdikæde. I et 100 års til-
bageblik fremstår samarbejdet mellem faghistorikere og historisk in-
teresserede i og uden for Sønderjylland – og den frugtbare spænding,
som det giver at have begge grupper forenet i én organisation – som Hi-
storisk Samfunds DNA. Siden 1992 beskriver vedtægterne foreningens
formål i ordene ”at fremme interessen og forståelsen for Sønderjyllands
historie”. Da foreningen blev oprettet, lød ordene lidt anderledes - ”at
vække og nære sansen for sønderjysk historie”. Men i bund og grund
har formålet været uændret gennem alle årene. Denne kontinuitet er vi
os bevidst.

Zusammenfassung

Der Verein "Historisk Samfund" wurde im Dezember 1922 gestiftet. Der Artikel behandelt die hundertjährige Geschichte des Vereins und geht auf das Buch „Sans for sønderjysk historie. Historisk Samfund for Sønderjylland gennem 100 år" zurück. Der Artikel beschreibt die Aktivitäten des Vereins durch die Jahre, die Zeitschriften *Sønderjyske Årbøger* und *Sønderjysk Månedsskrift*, die Verlagsgeschäfte des Vereins und die verschiedenen Aktivitäten wie Vortragsreihen, Wanderungen und Geschichtsreisen.

På vej til magten

– Sydslesvigsk Vælgerforening og landdagsvalget i 2005

AF ANKE SPOORENDONK

Set i historiens lys fik det slesvig-holstenske delstatsvalg i 2005 skelsættende betydning for Sydslesvigsk Vælgerforenings "SSW" udvikling som moderne mindretalsparti. I 2005 blev SSW for første gang i partiets historie parlamentarisk støtteparti til en mindretalsregering, hvilket på længere sigt banede vejen for, at SSW i 2012 blev regeringsparti i Slesvig-Holsten. Vi valgte at søge politisk indflydelse og slog på, at vi havde et fuldgyldigt politisk mandat på lige fod med alle andre partier i parlamentet. Lakmusprøven blev SSW'S fritagelse fra 5 %-spærregrænsen i tysk politik og i mindretalspolitisk forstand spørgsmålet om Bonn-København Erklæringernes status. At vi i 2005 markerede 50 året for disse to mindretalserklæringer, var en ekstra krølle på valgets efterdønninger. Hovedformålet med denne artikel er dog at sætte ord på de beslutninger, SSW var involveret i ved valget i 2005.

Indledning

Sydslesvigsk Vælgerforening (SSW) har i sin historie oplevet mange skelsættende valg, som vi i dag kalder historiske: SSW som tungen på vægtskålen i forbindelsen med Barschel-affæren i 1987-88,¹ SSW's regeringsdeltagelse i 2012, SSW's første forbundsmandat ved valget i 2021 eller landdagsvalget i 2022, hvor SSW for første gang siden efterkrigstiden opnåede at komme over 5 %-spærregrænsen. Ikke mindst landdagsvalget i 2005 var både skelsættende og turbulent, og det har fået langtrækkende betydning for SSW's videre historie. Det er dette valg, som er omdrejningspunktet for denne artikel.

De største og mest fremtrædende hændelser i partiets historie er som regel knyttet til bestemte valg. Dermed være ikke sagt, at partiet ikke har opnået håndfaste politiske resultater mellem valgene. Dem er der faktisk mange af – også virkeligt imponerende af slagsen, så som vedtagelsen af lovforslag på forskellige områder eller grundlæggende rettigheder til mindretallene. Men det er de magtpolitiske spørgsmål, som får den største opmærksomhed, og her har det længe handlet om, hvorvidt SSW er "tungen på vægtskålen". I dag er det snarere en sjælden rolle,

fordi mangfoldigheden er vokset, og de traditionelle politiske blokke i tysk politik er gået i opløsning. Men tidligere, for eksempel i 1987, blev det virkelighed, fordi ingen af blokkene havde flertal, og SSW's Karl Otto Meyer sad med den afgørende stemme for at støtte eller forhindre en CDU-FDP-regering oven på CDU's Barschel-affære. I sidste ende opnåede Karl Otto med sin klare holdning, at der blev afholdt nyvalg i 1988. Og også ved landdagsvalget i 2005 fik SSW en afgørende rolle, denne gang som tungen på vægtskålen mellem blokkene CDU-FDP og SPD-Grønne. Set i historiens lys fik netop landdagsvalget i 2005 skelsættende betydning for SSW. Ikke blot, fordi partiet for første gang besluttede sig for at lægge stemmer til at støtte en regering, men også, fordi valget i 2005 med dets forudsætninger og konsekvenser blev afgørende for, hvilket parti SSW er i dag, samt dets aktuelle valgsucceser.

Min første valgperiode

I 1996 blev jeg valgt som partiets spidskandidat og den legendariske Karl Otto Meyers efterfølger i den slesvigske-holstenske landdag, delstatens parlament. For et parti som SSW var det ikke nogen let øvelse at få et generationsskifte på plads efter 25 år med Meyer som "vores mand i Kiel". Derfor var det væsentligt for mig straks fra starten at slå fast, at jeg gik ind for kontinuitet i SSW's politiske arbejde og dermed fulgte den linje, som ved valgene i 1988 og 1992 havde givet os fremgang og gode valgresultater.

Med 38.000 stemmer og to mandater opnåede SSW ved landdagsvalget i marts 1996 det bedste valgresultat siden 1958. Det betød, at Peter Gerckens fra Husum, nummer to på SSW's liste, og jeg dagen efter valget blev præsenteret som partiets nye landdagsgruppe. Rammerne var på plads og tegnede godt for de næste års politiske arbejde i Kiel. Valgperioden som helhed blev dog overskygget af intern SSW-uro omkring Peter Gerckens' arbejde som landdagsmedlem. Gerckens og jeg nåede meget snart det punkt, hvor vi ikke mere var enige om, hvordan landdagsarbejdet skulle organiseres. Jeg insisterede på, at arbejdet i Kiel kom først, men Gerckens var meget lidt til sinds at opgive sine gøremål som amtsrådsmedlem i Nordfrisland. Striden med Gerckens fandt ingen mindelig afslutning. Men da han ikke var nærværende i landdagsarbejdet og heller ikke ellers bidrog med noget, stod han heller ikke i vejen for noget. For mig betød det til gengæld, at jeg kom til at arbejde med hele det politiske spektrum, hvilket jeg senere havde

stor gavn af som gruppeformand og minister, hvor det handlede om i kabinettet at tage stilling til alle regeringens planer.²

SSW's fremtidige muligheder blev i disse år ikke mindst præget af, at den slesvig-holstenske landdag inden landdagsvalget i år 2000 besluttede en valglovsændring, som i lighed med valgloven på forbundsplan gav hver vælger to stemmer. Mens første-stemmen fremover afgjorde, hvilken valgkredskandidat der vandt valgkredsen, var anden-stemmen, partistemmen, en stemme på de opstillingsberettigede partiers lister. Det betød, at SSW med den nye valglov ville være valgbar i hele Slesvig-Holsten – dog kun med anden-stemmen, da partiet fortsat ikke opstillede kandidater i de holstenske valgkredse. Valglovsændringen affødte en del politiske diskussioner i landdagen, og det var tydeligt, at der ikke skulle meget til, før der blev sat spørgsmålstegn ved SSW's fritagelse fra 5 %-spærregrænsen. Så længe alt var ved det gamle, blev fritagelsen accepteret, men ikke så snart den kunne bidrage til at rykke den politiske magtbalance, blev der åbnet for en debat om SSW's politiske mandat. For at modvirke en sådan diskussion, som let ville gøre SSW til taber, stemte vi imod den pågældende ændring. Vi var altså forsigtige og henviste til, at landdagen ikke burde laste SSW for, at valglovsændringen blev vedtaget og, at vi i lighed med andre mindre partier ville nyde godt af vælgerne anden-stemme.³

Landdagsvalget den 27. februar 2000 blev som følge deraf det første pejlemærke for valglovens ændrede rammebetingelser. Den nye landdagsgruppe kom til at bestå af Lars Harms fra Husum, Silke Hinrichsen fra Flensborg med mig som gruppeformand, hvilket sagt på en anden måde bekræftede, at SSW nu havde afsluttet det generationsskifte, valget i 1996 lagde op til. Med 4,1 % af stemmerne og 60.367 anden-stemmer fik vi et historisk flot valgresultat.

Nødvendig moderniseringsproces

Valgperioden fra 2000-2005 var kendetegnet ved en nødvendig moderniseringsproces, både hvad angik landdagsarbejdet og SSW som helhed. Starten lå før valget i år 2000 og handlede om noget i dag så profant som anskaffelsen af pc'er, om landdagsgruppens offentlighedsarbejde og om ansættelsen af medarbejdere. Jytte Nickelsen og Lars Erik Bethge var som landdagsgruppens videnskabelige medarbejdere blevet ansat af Karl Otto Meyer, og jeg havde med glæde overtaget dem. Men jeg var bevidst om, at det krævede en aktiv indsats at få dækket landdags-

gruppens fremtidige behov for medarbejdere. Derfor var det en god nyhed, at Martin Lorenzen i efteråret 1996 sagde farvel til en stilling i Aarhus for at flytte til Flensborg som Lars Erik Bethges efterfølger. Lars ønskede at afslutte sit sociologistudium i Bielefeld og var i denne periode udelukkende tilknyttet landdagsgruppen i forbindelse med de månedlige landdagsmøder. Et års tid senere kom Jan Ehrenreich til som videnskabelig medarbejder med speciale i natur-, landbrugs- og miljøspørgsmål. Da Jytte Nickelsen forlod vores team i 1999 for at blive forretningsfører for Dansk Kirke i Sydslesvig, vendte Bethge tilbage som fuldtidsmedarbejder.

Jeg nævner dette, fordi det er vigtigt at gøre sig bevidst, at et lille parti med få landdagsmedlemmer er afhængig af kvalificerede medarbejdere, som kan overtage en vægtig del af det indholdsmæssige arbejde. Derfor har væksten i medarbejderstaben, der jo er fortsat op til i dag, været en væsentlig forudsætning for, at SSW i stigende grad har kunnet

Partireform 2002

Landsstyrelsens forslag til en

Handlingsplan 2000-2002

**til opfølgning af valganalysen til
landdagsvalget 2000**

*SSW's "Partireform 2002".
Startskuddet til partiets moder-
niseringsproces 2000-2005. Kil-
de: ADCB, I20-189-5.*

tage kvalificeret stilling til alle samfundspolitiske spørgsmål og ikke mindst til at indgå i et samarbejde med andre grupper og partier.⁴

Moderniseringsarbejdet i landdagsgruppen blev matchet i partiet, hvor SSW's landsstyrelse i efteråret 2000 besluttede at udarbejde en tiltrængt handlingsplan for en partireform under overskriften "Partireform 2002". Titlen illustrerer den proces, vi ønskede at sætte i gang, nu hvor vi – for første gang i SSW's historie – havde overskud til et dyberegående analysearbejde. Tidspunktet var tilmed godt valgt, i og med at perioden fra 2000-2005 både indeholdt et kommunalvalg i 2003 og et landdagsvalg i starten af 2005. De centrale emner i vores "Partireform 2002" var en styrkelse af medlemsdemokratiet i SSW, hvilket også omfattede stikord som "medlemshvervning og medlemspleje". Det handlede om vores interne og eksterne kommunikation og også om en modernisering af vores arbejde. For mig var processen langt vigtigere end spørgsmålet, om alle punkter i partireformens handlingsplan blev omsat her og nu. Min erfaring er, at der findes problemstillinger, som ganske enkelt skal vendes flere gange, inden der kommer et resultat. Vi ville dog slet ikke have været klar til situationen efter landdagsvalget i 2005, hvis ikke vi havde arbejdet med en sådan handlingsplan.⁵

Konflikten om SSW's fritagelse fra 5 %-spærregrænsen

SSW's valgresultat ved landdagsvalget i år 2000 bekræftede vores formodning om, at konsekvensen af den nye slesvig-holstenske valglov kunne være en fornyet diskussion om SSW's status. Der forelå en række indsigelser mod SSW's fritagelse fra 5 %-spærregrænsen, som i første omgang blev behandlet i landdagens indenrigs- og retsudvalg, men siden endte hos domstolene. Anklagen lød, at SSW med anden-stemmen kunne vælges af alle, også af vælgere uden tilknytning til det danske mindretal. Partiets fritagelse fra spærregrænsen stod derfor i modstrid til den tyske grundlovs krav om partiers chancelighed ved politiske valg, blev det postuleret.

Spørgsmålet om SSW's fritagelse fra 5 %-spærregrænsen efter landdagsvalget i år 2000 handlede reelt om tre konfliktpunkter, nemlig: Er det i overensstemmelse med den tyske forfatning at opretholde SSW's fritagelse fra spærregrænsen samtidig med, at SSW er valgbar i hele Slesvig-Holsten? Kan SSW i så fald blive ved med at være det danske mindretals og de nationale friseres parti? Og sidst men ikke mindst: Har SSW et fuldgældigt politisk mandat?⁶

Det efterfølgende forløb viste, hvor kompleks sagen var – eller rettere: Hvor meget politik der var i den, idet den i første omgang kørte fra 2000 til 2005 og i sidste ende blev afgjort af den slesvig-holstenske forfatningsdomstol efter landdagsvalget i 2012. I 2000 startede sagen, efter at landdagens indenrigs- og retsudvalg havde anerkendt valget. To af de vælgere, som efter valget var kommet med indsigelser mod vores valgresultat, besluttede derefter at gå videre til overforvaltningsretten i Slesvig. Da Slesvig-Holsten først fik en egen forfatningsdomstol i 2008, lå udlægningen af delstatens nye valglov på dette tidspunkt inden for den tyske forbundsforfatningsdomstols ansvarsområde. Det burde initiativtagerne have vidst, så forklaringen kan efter min mening være, at man regnede med snarere at få ret ved en slesvig-holstensk domstol fremfor ved forfatningsdommerne i Karlsruhe. Dommerne i Slesvig besluttede i september 2002 at indhente forfatningsdomstolens votum, selvom sagen ikke formelt var blevet skubbet videre i retssystemet. Samtidig slog de fast, at SSW's fritagelse fra 5 %-spærregrænsen efter deres mening var forfatningsstridig. I november 2004 forelå så forfatningsdomstolens reaktion, som i al korthed gik ud på, at sagen ikke kunne afgøres og derfor blev sendt tilbage til overforvaltningsretten i Slesvig. Begrundelsen var, at retten ikke på tilstrækkelig vis havde klarlagt, hvorfor den slesvig-holstenske valglovsændring fra 1997 var et juridisk problem, og SSW efter overforvaltningsrettens logik kun burde være valgbar i Sydslesvig.

I starten af januar 2005 sendte retten en ny skrivelse til forfatningsdomstolen med samme begrundelse som første gang. Det betød, at sagen på ny lå på forfatningsdomstolens bord. Svaret herfra var dog klart og ikke til at misforstå: Overforvaltningsrettens fremgangsmåde var stadig i strid med gældende lov. Hvis der skulle en ændring af den slesvig-holstenske valglov til som foreslået af overforvaltningsretten, ville det indebære, at der blev opstillet særskilte partilister for landsdelene Slesvig og Holsten. Man ville altså få landsdelslister og ikke landslister, og det var forfatningsstridigt. Forbundets forfatningsdomstol kom med sin afgørelse den 16. februar 2005. Det var en lykke for os, at afgørelsen blev truffet i Karlsruhe og ikke af overforvaltningsretten i Slesvig, hvorved jeg slet ikke tør tænke på, hvor vi ville stå, hvis dommen var gået os imod. Nu gav denne afgørelse os i stedet rygvind fire dage før landdagsvalget den 20. februar.⁷

Landdagsvalget i 2005 – en milepæl

Valget i 2005 var en milepæl i SSW's politiske historie. En væsentlig brik i fundamentet var den nævnte "Partireform 2002", som også resulterede i, at landsforbundet og landdagsgruppen i efteråret 2003 fik ansat en fælles pressetalsmand for SSW og udarbejdet en egentlig kommunikationsstrategi for den kommende landdagsvalgkamp. Vi var enige om, at der ikke skulle gives køb på SSWs værdier eller politiske holdninger, men at en mere målrettet markedsføring forudsatte, at vores mærkesager skulle være vigtige for SSW's vælgere og reduceres til få kernebudskaber. De skulle give partiet en klar profil, så vi adskilte os fra andre partier, og de skulle passe til SSW's hidtidige personer og politik og – sidst men ikke mindst – være til at overkomme med de forhåndenværende ressourcer.

*Valgplakat fra 2005 med partiets spidskandidat, Anke Spoorendonk.
Kilde: ADCB, P210.
SSW-valgplakat fra 2005.*

Det er min erfaring, at enhver valgkamp udvikler sin egen dynamik. Dertil hører ikke blot arbejdet med at udforme partiets valgprogram, udvikle valgplakater og anskaffe "giveaways" til valgboderne. Det vigtigste har efter min mening altid været at få partiets bagland begejstret for valgkampens udfordringer – lykkes det ikke, vil megen ulejlighed være spildt.

Officielt blev SSW's valgkamp til landdagsvalget skudt i gang på partiets ekstraordinære landsmøde den 25. april 2004. SSW var et af de første partier, som nominerede kandidater til det forestående valg, hvilket i vores optik var en fordel. Listens første pladser gik til landdagsgruppens medlemmer – med mig på førstepladsen, Lars Harms på anden og Silke Hinrichsen på tredjepladsen. På plads fire kom Gerda Eichhorn, vores landsformand, mens alle andre kandidater repræsenterede den regionale bredde i SSW. Listen bestod af i alt 15 kandidater, hvoraf syv var kvinder.⁸

De tyske delstaters landdagsvalg kan aldrig betragtes isoleret, selv om det kan diskuteres, om forbundspolitikken er afgørende for et valgresultat. I Berlin regerede i 2005 en SPD-Grønne regering med Gerhard Schröder som kansler og den grønne Joschka Fischer som udenrigsminister og vicekansler. Mens valget i Slesvig-Holsten set med forbundspolitiske briller kun havde begrænset betydning, blev der kigget meget nøje på udviklingen i Nordrhein-Westfalen, det største tyske forbundsland, hvor der skulle være landdagsvalg den 22. maj. Da der i begge delstater var rød-grønne regeringer – de eneste SPD-Grønne delstatsregeringer, der var tilbage – ville et tab af regeringsmagten om ikke andet føre til ændrede flertalsforhold i Forbundsrådet, Tysklands 2. kammer og delstaternes repræsentation på forbundsplan.

Det kom til at spille en rolle efter valget, men i selve valgkampen dominerede andre emner. Et af de store spørgsmål drejede sig om den slesvig-holstenske skolepolitik, som allerede før valgkampen var et tilbagevendende konflikt punkt. Fremherskende var på det tidspunkt stadig det delte skolesystem med en hoved- eller folkeskole, en realskole og et gymnasium. For SSW var disse skoleforhold en anakronisme, som vi i mange landdagsdebatter igennem årene harcelerede over og stillede ændringsforslag til. Vores forbillede var og er den danske folkeskolemodel, som langt bedre end et tredelt skolevæsen er i stand til at reagere på tidens udfordringer og sikre alle børn en fair chance i livet. Mens De Grønne i disse år valfartede til Finland for der at blive klogere på fremtidens skolepolitik, henviste vi glad og gerne til udviklingen i de danske skoler i Sydslesvig, hvor Jes Kruse Skolen i Egern-

førde havde været "fællesskole" siden 1996, og Dansk Skoleforening for Sydslesvig var i gang med en omstillingsproces, som blev afsluttet i 2008. Kravet om en ændring af skolestrukturen fyldte som nævnt rigtig meget, samtidig var det et af de politikområder, som SSW ifølge vores kommunikationsstrategi havde gennemslagskraft til at påvirke offentligheden med. Jeg deltog da også i mange paneldiskussioner, hvor resultatet dog jævnligt var givet på forhånd, alt efter hvilken organisation der havde inviteret. Da skolepolitikken i Tyskland ligger indenfor delstatsparlamenternes lovgivningskompetence, er der næsten tradition for konfliktladede skoledebatter til landdagsvalg, men der er ingen tvivl om, at tonen i 2005 var særlig aggressiv.⁹

Det siger sig selv, at valgkampen ikke udelukkende var koncentreret om konkrete politiske emner. Personer spiller en rolle, meningsmålinger gør i hvert fald, og andre strategiske overvejelser gør det også. Som det fremgår af en af de mange meningsmålinger, der kom før valget, var der især to emner, der havde vælgerens bevågenhed, nemlig kampen mod den store arbejdsløshed og skolepolitikken i Slesvig-Holsten. Men efterhånden som valget nærmede sig, drejede det sig mest af alt om, hvem der kom til at danne regering og ikke mindst, hvem der i givet fald ville blive ministerpræsident.

At SPD opstillede ministerpræsident Heide Simonis som spidskandidat, var der intet overraskende i. Hun havde i mange år stor succes som ministerpræsident, men virkede efterhånden også lidt slidt. Og dog var hun stadig meget populær. Af en meningsmåling i januar 2005 fremgår, at 60 % af de adspurgte ville vælge hende, hvis ministerpræsidenten kunne vælges direkte – det var et plus på 5 %-point i forhold til en tidligere måling. Hendes modkandidat, CDU's landsformand og spidskandidat til valget, Peter Harry Carstensen, kom på 30 %, hvilket på det tidspunkt var en nedgang på 1 %-point. Mens CDU langt hen ad vejen havde vanskeligt ved at trænge igennem med sine politiske budskaber, kørte SPD en valgkamp, som var helt skåret til efter Heide Simonis. Hun var budskabet, og det omfattede blandt andet, at hun (dengang) var den første og eneste kvindelige ministerpræsident i Tyskland.

I de sidste måneder inden landdagsvalget blev det stadig tydeligere, at det meget vel kunne ende som dødt løb mellem SPD og CDU. I august 2004 meldte meningsmålingerne endnu ud med en overvældende sejr til Carstensen, men en række fodfejl i valgkampen førte til, at dette forspring skrumpede, og Simonis igen tog føringen. Den beholdt hun valgkampen ud, selvom partierne efterhånden nærmede sig hinanden.

Meningsmålingerne taget i betragtning havde vi i SSW allerede på vores ordinære landsmøde i september 2004 udtalt, at vi ville støtte en mindretalsregering, hvis vores stemmer blev udslagsgivende for, at der efter valget kunne dannes en regering i Slesvig-Holsten. Det var ikke nogen ny holdning, den var vi kommet med også ved tidligere valg. Det nye var, at vi besluttede at gøre en sådan "tolereringsmodel" til en del af vores valgkamp. Kampagnen blev organiseret af vores pressetalsmand, Lars Erik Bethge, og førte til, at vi både internt, men også i forhold til medierne kom med en helt ny vinkel på den noget fastlåste valgkamp. At vi i den forbindelse fremhævede de danske erfaringer og påpegede, at de sidste mange års regeringer i Danmark langt overvejende havde været mindretalsregeringer, siger sig selv. Vi ønskede at oversætte den danske model til slesvig-holstenske forhold og slog på, at langt de fleste samfundsreformer nord for grænsen var kommet i stand med en mindretalsregering ved roret.¹⁰

Vi gik ud i offentligheden med vores tolereringskampagne i starten af december 2004, men den fyldte også indadtil i SSW. Derfor holdt landdagsgruppen og dens medarbejdere i starten af januar 2005 et weekendmøde på Jaruplund Højskole sammen med SSW's landssekretariat og landsstyrelsens formandskab, hvor vi med udgangspunkt i en såkaldt "Drejbog" gennemgik mulige politiske scenarier. Konklusionen var, at blev SSW efter valget "tungen på vægtskålen", ville der være to muligheder for os: Vi kunne melde os ud af det politiske magtspil i landdagen og billedligt talt gøre os usynlige, når styrkeforholdet mellem opposition og regering skulle defineres. Modsat kunne vi gå videre med tankegangen om at være parlamentarisk støtteparti til en mindretalsregering. Jeg behøver næppe at gå ind på, at den første option ikke var acceptabel for os. Ville vi følge sådanne overvejelser, ville det betyde, at SSW ville kastrere sig selv og i sidste ende gå bag om ryggen på de vælgere, der havde stemt på os. For spørgsmålet var jo, hvorfor vi ville have stemmer ved et valg, hvis ikke vi var indstillet på at bruge dem. Derfor holdt vi fast i tolereringsmodellen. At blive regeringsparti var vi ikke parate til dengang. Kendsgerningen er, at et sådant skridt ikke blot ville kræve ekstra ressourcer, men også en helt anden form for valgkamp.

Drejbogen virkede ret kontant. Det var selvfølgelig også nødvendigt, da formålet var at være så godt forberedt som muligt på et scenarium med en mindretalsregering. Pointen var også, at SSW ikke på forhånd lagde sig fast på, hvilket parti forhandlingerne om en mindretalsregering skulle føres med, men ser man på SSW's politiske krav, var

der adskillige, som CDU's Peter Harry Carstensen ville have svært ved at gå ind for, for eksempel vores krav om indførelsen af en udelt skole. Dertil kom, at vi i SSW krævede en tydelig forbedring af de nationale mindretals vilkår i Slesvig-Holsten. Det drejede sig om Sinti- og Roma-mindretallet, det drejede sig om at fremme frisiskundervisningen og at sikre den økonomiske ligestilling mellem de offentlige og mindretallets skoler.

Alle vores punkter havde på dette tidspunkt været genstand for talrige politiske initiativer. Ikke mindst spørgsmålet om de danske skolers ligestilling har en lang historie bag sig – men desværre også en historie, som er kendetegnet ved kun langsomt at bevæge sig ud af stedet. Målet var altså via en mulig tolereringsaftale at få omsat så meget SSW-politik som muligt. Ved siden af en liste med vores krav udarbejdede vi i samme åndedrag en slags "negativliste" over politiske krav, hvor en mindretalsregering ville være tvunget til at søge andre flertal, da vi ikke gik ind for dem. Det drejede sig for eksempel om oprettelsen af en "Nordstat", et forbundsland bestående af Slesvig-Holsten og Hamborg – et emne, der i disse år jævnligt poppede op. Men ikke mindst, hvis en regering ønskede at gennemføre en kommunalreform, som afveg meget fra vores forslag om at få større kommuner.¹¹

Valgdagen den 20. februar 2005

Da valgdagen kom, lignede den i første omgang de andre valgdage, jeg havde oplevet som spidskandidat for SSW: Jeg tog hen for at stemme, hvilket var en del af den "performance", der blev forventet af mig. SSW havde derfor på forhånd sendt en pressemeddelelse ud om tidspunktet, og – som jeg husker det – var både fjernsynet og lokale aviser mødt op for at tage billeder og få en sidste kommentar. Om eftermiddagen brød min mand John og jeg så op for at tage til landdagen i Kiel, hvor jeg havde lovet at tilbringe aftenen sammen med Lars Harms og landdagsgruppens medarbejdere. Silke Hinrichsen holdt skansen på Flensborghus for at besvare spørgsmål og følge slagets gang som vores lokale flensborgkandidat.

Landdagen var i dagens anledning omdannet til et stort mediecenter med mange hundrede journalister ikke kun fra Slesvig-Holsten men også fra andre forbundslande og fra udlandet – også danske medier var repræsenteret. Samtidig havde hvert parti inviteret egne gæster. Vores gæster opholdt sig primært i SSW's lokaler på tredje sal i landdagsbyg-

Valgaftenen den 20.februar 2005. En lille pause på SSW's kontor. Fotograf: Lars Salomonsen.

ningen. Men billedet var det samme alle steder: Der var stor trængsel, og det summede af spænding.

For mig indebar valgaftenen et tæt pakket program af medieaftaler – startende med fjernsynet umiddelbart efter kl. 18.00. Da det var helt umuligt at holde styr på alle disse aftaler, blev jeg fulgt rundt af en af landdagsgruppens medarbejdere, som sørgede for, at jeg både kom det rigtige sted hen og blev lodset forbi mængden af mennesker. I de sidste meningsmålinger inden landdagsvalget tydede alt på et yderst knapt resultat til fordel for den siddende rød-grønne regering. Da valget samtidig blev set som et fingerpeg om, hvorledes valget i Nordrhein-Westfalen ville udvikle sig, var mediernes interesse allerede givet på forhånd. Dertil kom, at begge disse valg ville få konsekvenser på forbundsplan. Tabte de siddende regeringer i Slesvig-Holsten og Nordrhein-Westfalen regeringsmagten, ville flertallet i Forbundsrådet skifte fra SPD til CDU.¹²

Mens alle ventede spændt på den første meningsmåling, fik jeg af SPD's landsformand Claus Möller fortroligt et praj om, at valgresulta-

tet ikke levede op til de forventninger, tidligere meldinger havde forudsagt. Jeg vidste også, at SSW formentlig ikke ville kunne holde sine tre mandater. Vi endte på 3,6 % af stemmerne mod 4,1 % ved landdagsvalget i 2000. Det betød, at Lars Harms og jeg var blevet valgt, mens vi måtte sige farvel til Silke Hinrichsen som vores landdagskollega. Det er altid bittert, at måtte acceptere et dårligt valgresultat. En nedgang på 0,5 %-point af stemmerne lyder på den baggrund ikke af så stort et tab, men netop fordi SSW måtte give afkald på sit tredje mandat, tog det hårdt på os alle. Dertil kom, at den første uge efter valget var så hektisk, at Silke ikke fik den støtte og den værdsættelse, hun burde have haft. Det havde jeg det dårligt med.

Da de første prognoser blev vist kl. 18.00, så det dog også ud til, at Heide Simonis' regering ville klare skærene og ydermere, at SSW kunne gå hen og blive "tungen på vægtskålen". Men tallene holdt ikke længe. Midt på aftenen syntes det klart, at Slesvig-Holsten ville få en CDU-FDP-regering med det hidtidige forbundsmedlem Peter Harry Carstensen som ministerpræsident. Meget var dog fortsat usikkert. Derfor var det stadig interessant for medierne at forsøge at nagle SSW fast på, hvordan vi ville forholde os, hvis vi alligevel blev tungen på vægtskålen. I en sådan situation er der intet andet at gøre end at holde hovedet koldt og ikke lade sig føre på glati i de kommentarer, medierne pressede på for at få. Her kom vores drejebog virkelig til sin ret. Vores politiske krav fyldte meget i de forskellige presseartikler fra valgaftenen i Kiel, for eksempel også i *Kieler Nachrichten*, som i samme artikel endte med at slå fast, at valgprognoserne tydede på et regeringskifte, og at SSW dermed ikke ville få rollen som tungen på vægtskålen. At min mand så af journalisten fik tildelt det sidste ord med en sætning om, at aftenen ville blive lang, og løbet for SSW slet ikke var kørt endnu, viser blot endnu engang, at intet ved dette landdagsvalg var givet på forhånd.¹³

Kort efter midnat forelå det officielle valgresultat, som endte med, at CDU fik 30 mandater og SPD 29, med henholdsvis 40,2 % og 38,7 % af de afgivne stemmer. For SPD's vedkommende var der tale om en nedgang på over 4 %-point, mens CDU vandt 5 %-point i forhold til valget i 2000. FDP fik 6,6 % mod 7,6 % i år 2000, og De Grønne stod uforandret til 6,2 % – begge partier endte med fire mandater. SSW gik som sagt tilbage fra 4,2 % til 3,6 % og fik to mandater i den nye landdag. Lægges tallene sammen, fremgår det, at den siddende rød-grønne regering stod til 33 mandater og CDU-FDP, som allerede havde tilkendegivet at

ville danne regering sammen, kom op på 34 mandater. Med andre ord endte landdagsvalget med, at SSW's to stemmer ville blive afgørende for, hvilken regering Slesvig-Holsten fik.¹⁴

Politiske forhandlinger og mediestorm

Det var i 2005 ikke målet for SSW at blive tungen på vægtskålen. Vi var dog hele tiden forberedte på, at det kunne ske, og vi var parate til at tage ansvaret på os. Desuden var vi efter erfaringerne med valglovsændringen med det samme klar over, at der nu – kun få dage efter forbundsforfatningsdomstolens kendelse – atter ville blive stillet spørgsmålstegn ved SSW's fuldgældige politiske mandat. At få slået dette princip fast, var i sidste ende, hvad det nu i høj grad drejede sig om for os.

I første omgang handlede det dog om at få samtalerne om SSW's støtte til en mindretalsregering på plads. At SPD allerede på valgaftenen var parat til at tale med os, kan ikke undre nogen. "Tårer blev til konfetti" lød avisoverskriften i *Hamburger Abendblatt* om stemningen hos SPD, da det endelige valgresultat forelå ved midnatstid. Men afslørende nok citerede artiklen en ledende socialdemokrat med ordene: "35 pladser til rød-grøn, 34 til CDU-FDP", og videre siges der i artiklen: "SSW blev ikke nævnt med et ord". Journalistens iagttagelse viser, hvad vi var oppe imod, selv i samtalerne med SPD. Det var med andre ord politisk nødvendigt for os at kridte SSW's banehalvdel op – dels, fordi vi havde en række kernekrav, vi ville have opfyldt, og dels for ikke at fremstå som det, der i dansk politik er blevet kaldt en "dikkende lammehale".¹⁵

Frem til det afgørende landdagsmøde den 17. marts blev alle de argumenter, vi genfandt i medierne, vendt og drejet på talrige måder. Det politiske spil om regeringsmagten blev altså ledsaget af et spil i medierne om, hvem der var bedst til at fortolke den aktuelle situation. Det havde selvklart også indflydelse på de førte samtaler. Det første møde mellem SPD og SSW fandt sted den 22. februar, altså to dage efter valget, mens mødet med CDU kom i stand den 24. februar. Dagen efter blev SSW's delegerede indkaldt til et hovedudvalgsmøde, hvor der blandt andet skulle træffes beslutning om, hvilken vej forhandlingerne om en mindretalsregering skulle gå.

Som politiker har jeg aldrig været typen på at skrive dagbog eller gemme lange notater om mine politiske aktiviteter. Mine indtryk fra disse forhandlingsrunder bygger derfor på mine beretninger til SSW

og mindretallets organisationer, lidt spredte optegnelser og diverse presseartikler. Men meget har også brændt sig fast i min hukommelse, for det var jo alt andet end en hverdagssituation, vi befandt os i. Vores forhandlingsdelegation til mødet med SPD bestod af SSW's landsformand Gerda Eichhorn, Lars Harms og mig, mens vi på SPD's side blev budt velkommen af Heide Simonis, SPD's landsformand Claus Möller og SPD's gruppeformand i landdagen, Lothar Hay. De var gamle kendinge og samarbejdspartnere fra tidligere valgperioder, så mødet blev holdt i en hjertelig tone. Så hjertelig, så jeg hen ad vejen tænkte, at vi var nødt til at markere vores selvstændighed som parti for ikke at blive kvalt i hjertelige omfavnelser. "Vi har haft en åben og god samtale omkring nogle politiske hovedområder. Men det var en første samtale", citeres jeg i *Flensburg Avis* for at have sagt efter mødet.¹⁶ Vi aftalte til sidst, at vi ville mødes igen, denne gang sammen med De Grønne. Mødet med CDU forløb ikke helt så hjerteligt, også dette en konsekvens af forholdene i de tilbageliggende landdagsperioder, men det var bestemt et venligt møde. Peter Harry Carstensen optrådte med stor selvbevidsthed og udstrålede med hele sit væsen, at CDU var valgets sejrherre, og han nærmest per definition skulle have regeringsmagten. SSW burde derfor i Carstensens optik støtte CDU og også vælge ham til ministerpræsident. Men det var ikke hans manglende vilje til at tage SSW alvorligt, der slog os mest. Det var, at han klart ytrede en forventning om, at SSW helt burde undlade at stemme eller stemme blankt, hvis ikke vi kunne støtte hans CDU-flertal. Vi burde lade ham komme til det, han med sine CDU- og FDP-mandater mente at have krav på. Og det gjaldt ikke kun for valget til ministerpræsident, men for alle de beslutninger i den kommende valgperiode, vi ikke kunne stemme for. Så var vi velkomne til at afholde os fra at stemme, lød budskabet.

Forslaget kom ærlig talt ikke som den helt store overraskelse for os, men det var selvfølgelig fuldstændig uspiseligt for et politisk parti og en uforskammet nedvurdering af SSW's politiske rolle i Slesvig-Holsten. Så internt afviste vi det med det samme. Formelt skete det på SSW's hovedudvalgsmøde den 25. februar, hvor deltagerne efter en orientering diskuterede og til sidst med overvældende flertal stemte for, at SSW gik i gang med de konkrete forhandlinger om en tolereringsaftale med SPD og De Grønne. Ikke alle var dog glade for denne beslutning. I debatten var der enkelte, som mente, at en tolerering ville være det forkerte skridt. Flere henviste til, at de menneskelige omkostninger kunne gå hen og blive for store, da SSW allerede nu var udsat

for chikane. Men i sidste ende udtalte et stort flertal sig for at fortsætte forhandlingerne med SPD og De Grønne.

Det siger sig selv, at dagene frem til den 17. marts var en ren mødemaraton. Vi oplevede samtidig fra dag ét en mediestorm fra tidlig morgen til sen aften, som bare tog til, efterhånden som offentligheden forstod, at SSW holdt fast i sit løfte om at støtte en mindretalsregering. Bolden lå dog hele tiden hos CDU og SPD, for det var de to partier, der med Peter Harry Carstensen og Heide Simonis lagde billet ind på posten som ministerpræsident. Efter hovedudvalgsrådet bekendtgjorde CDU i pressen, at man så bort fra flere møder med SSW.¹⁷

Selvom vi i valgkampen havde været omkring alle mulige scenarier, var jeg ikke forberedt på den mediestorm, som nu truede med at blæse os omkuld. Vi blev enige om, at alle kontakter skulle gå via vores pressetalsmand, Lars Erik Bethge. Det var nødvendigt med en sådan enstrengt kommunikationsvej, da vi hurtigt opdagede, at medierne hellere end gerne ville fange SSW's ledende folk i at tale med flere tun-

**Ihr dummen
Speck-„DÄNEN“
Örxen und
Pölserfresser
Ihr Vaterlands-
Verräter.
Gebt den deutschen
Personalausweis
ab und siedelt um
in euer gelobtes
Land!**

En af de hademails og -breve SSW blev udsat for efter landdagsvalget i 2005. Kilde: ADCB, I20-196-6: Anonymt brev sendt til SSW i forlængelse af landdagsvalget i 2005.

ger og modsige hinanden, for eksempel om Lars Harms og jeg så ens på, hvilken mindretalsregering vi ville støtte.

Det slesvig-holstenske valg var i disse dage en forbundspolitisk mediebegivenhed. Telefonerne kimede uafbrudt, der var artikler og interviews i alle store tyske aviser, og ikke mindst havde vi diverse tv-hold som konstante gæster hos os i Flensborg. Nyheden var for længst trængt ud i verden, og det påkaldte sig international interesse, at et dansk parti af alle havde fået en afgørende rolle i Slesvig-Holsten med dets særlige historie. Opmærksomheden i Tyskland smittede af på det, man kunne kalde den offentlige mening. Der blev dog primært fyret op under den, fordi CDU på forbundsplan pustede til ilden. Ligesom i Karl Otto Meyers tid, hvor den bayerske ministerpræsident, Franz Josef Strauß, efter landdagsvalget i 1987 tordnede, at det ikke kunne være rigtigt, at en dansker bestemte over tysk politik, fandt man det store skyts frem. Det var, hvad man kunne forvente. Men én ting var indblandingen fra forbundspolitikere, som egentlig var ligeglade med valget i Slesvig-Holsten, og for hvem det kun kom an på mere magt til CDU. En anden ting var de angreb, vi måtte lægge ryg til fra landdagskolleger og kommunalpolitikere og andre regionale aktører, som mange i SSW kendte godt og havde et venskabeligt forhold til.

Det, der virkelig ramte, var en "personlig erklæring", en "appel fra Berlin", som overskriften lød, fra CDU's forbundsdagsmedlem Wolfgang Börnsen, valgt i Slesvig-Flensborg amt, og – troede vi i mindretallet – en af vores politiske venner. Hovedlinjen var, at SSW i og med, at partiet er fritaget fra 5 %-spærregrænsen ifølge Börnsen burde holde sig neutral, når politiske flertal skulle organiseres. Han mente, at mindretallet påtvang det tyske flertal bestemte politiske holdninger, for eksempel i skolepolitikken, hvor det burde være tilstrækkeligt for os, at mindretallet har egne skoler, som det helt selv må råde over. Der var især ét argument i Wolfgang Börnsens fremstilling, som var afslørende. Det var tankegangen om, at vi i det danske mindretal egentlig ikke er en del af det samfund, vi lever i, betaler skat til og er statsborgere i. Set i dét perspektiv står Bonn-København Erklæringerne som udtryk for en moderne mindretalspolitik. At disse to mindretalserklæringer den 29. marts 2005 stod til at fejre deres 50-års fødselsdag, gør Börnsens pseudovidenskabelige udredning endnu mere grotesk.¹⁸

Wolfgang Börnsens artikel kom ikke til at stå alene. Der var også min CDU-landdagskollega Frauke Tengler, som jeg havde kendt i mange år, da vi begge var valgt i Slesvig-Flensborg amt. Hun følte sig nu kaldet

til at afsløre, at jeg lå "knaldhårdt til venstre" og var magtgal. På den baggrund var det som at slå vand på en gås, når andre CDU-politikere i Slesvig-Holsten efterhånden manede til mere tilbageholdenhed i ordvalget overfor SSW. Reelt kan jeg kun huske én borgerlig politiker, som distancerede sig fra disse udgydelser, og det var CDU's næstformand i parlamentet og senere landdagspræsident, Klaus Schlie, som ellers var kendt som en politisk hardliner. Han talte sit partis flertal imod og holdt på sin personlige redelighed. Men ellers var det sørgeligt at se, at politiske venskaber i værste fald kun holdt til det næste valg.

Næsten morsomt var det på den baggrund, at den store slesvig-holstenske avis *Landeszeitung* samme dag, den 23. februar, bragte en længere artikel om, hvorledes danske politikere reagerede på situationen i Slesvig-Holsten – underforstået, om de var parate til at fordømme SSW's udspil. Det var de ikke, erklærede samtlige politikere uafhængigt af deres partifarve. Helge Adam Møller fra de konservative fik i den forbindelse mest spaltepads. Han citeres for at sige, at han som borgerlig politiker gerne havde set en borgerlig regering i Kiel: "Men jeg er mere demokrat end konservativ – og da SSW's politikere er demokratisk valgt, kan deres adfærd ikke kritiseres." Og han tilføjede, at der også i det danske Folketing findes eksempler på, at folketingsmedlemmer med en særlig status har haft indflydelse på valget af en statsminister. Det var for eksempel tilfældet i 1998, hvor socialdemokraten Poul Nyrup Rasmussen dannede regering fremfor Uffe Ellemann-Jensen fra Venstre, fordi et folketingsmedlem fra Færøerne støttede Nyrup.¹⁹

Jeg ved, at svarene vakte opmærksomhed, men de flyttede ikke noget. Det gjorde historikeren Michael Salewski, professor emeritus fra Kiels Universitet, heller ikke, da han under overskriften "Hver stemme tæller – dette begivenhedsforløb er et lykketræf for demokratiet" offentliggjorde en kronik, hvor hovedtesen var, at Bonn-København Erklæringernes "mødre og fædre" vidste, at mindretalspolitik ikke kun er lavet til solskinsvejr. Derfor sammenfattede han, at valgresultatet, sådan som det forelå, var godt for demokratiet.²⁰

De reaktioner, SSW fik i dagene efter valget, var ikke alle negative. Man kan groft inddele dem i tilkendegivelser, som viste interesse og indeholdt kritiske spørgsmål; andre, som gav udtryk for sympati og så en gruppe, som ville af med så megen gylle som muligt. Og med tiden kom der også positive budskaber, som bare bad os om at stå fast. Jo længere det stod på, desto tydeligere blev det, at alt dette ikke kun

handlede om spontane reaktioner, men at der også var tale om kampanjer organiseret af partiernes baglande. Mest tydeligt blev det, da CDU's ungdomsorganisation, Junge Union, opfordrede til at udnytte postvæsenets aktuelle særtilbud om gratis pakkeforsendelser og bombardere SSW med "ballast-pakker". Hvad disse pakker så skulle indeholde, kunne vi kun gætte på. Der var formentlig tale om affald af enhver art. Aktionen blev heldigvis aflyst, efter at SSW havde henvendt sig til postvæsenet for at få stoppet alle pakker adresseret til SSW.²¹

SSW havde som sagt allerede tidligere oplevet politisk stormvejr, især oven på Barschel-affæren i 1987. Men én ting var anderledes nu, og det havde med internettet at gøre. Vi fik tilsendt e-mails, som i løbet af få dage fyldte tykke ringbind. Og selvom vi i 2005 slet ikke var der, hvor vi er i dag, når politikere og andre udsættes for en "shitstorm" på de sociale medier, så var det voldsomt nok. Dertil kom, at ikke kun jeg selv og Lars Harms blev ofre for denne "shitstorm", det gik også ud over SSW's kommunalpolitikere og mindretallet som helhed. Reelt var der ikke meget andet at gøre end at se tiden an, men forargelsen i vores rækker var stor. Den grove behandling, vi fik, røvede foreløbig alle illusioner om, hvor tykt fundamentet for den dansk-tyske mindretalspolitik var i hverdagen.

Politibeskyttelse

Situationen toppede, da det blev kendt på SSW's hovedudvalgsmøde, at jeg havde fået politibeskyttelse, fordi jeg havde modtaget mordtrusler. Dagen forinden havde jeg på kontoret i Flensborg åbnet et brev samtidig med, at et fjernsynshold fra NDR var til stede for netop at lave et indslag om de e-mails og breve, vi blev bombarderet med. Uden at tænke nærmere over det læste jeg indholdet af brevet højt og kommenterede det irriteret med ordene om, hvilke idioter vi havde med at gøre – formentlig dog i mere urbane vendinger. Næste morgen blev vi kontaktet af politiet, som havde set tv-indslaget og gerne ville se det pågældende brev. Vi viste politiet de mange henvendelser, vi fik, som til dels var usædvanligt grove, men for de flestes vedkommende ikke direkte truende. Men der var dog det ene brev, som blev taget meget alvorligt, og med tiden kom der enkelte flere til. Dertil hørte en "venlig advarsel" fra en angivelig nazistisk gruppe fra Nordtyskland, som påstod at mene det godt med os, men angav at være bekymrede for, at "kammerater" fra andre dele af Tyskland ville slå os ihjel.

Politibeskyttelse på SSW's hovedudvalgsmøde på Dansk Centralbibliotek den 25. februar 2005. Fotograf: Flensburg Avis.

Selvom jeg havde svært ved at tage mordtruslerne alvorligt, insisterede politiet på at reagere, hvilket fik til følge, at jeg fra den 25. februar og frem til landdagsmødet den 17. marts måtte leve med politibeskyttelse, i hvert fald, når jeg optrådte offentligt. Det var meget lidt morsomt og en voldsom indskrænkning af min personlige frihed at have politikfolk i hælene hele tiden, selv når man gik på indkøb eller opsøgte et offentligt toilet. De unge betjente fra "Landeskriminalamt" var ualmindeligt flinke, men alligevel: Jeg havde det meget svært med det, ligesom det var ulideligt, at nogle af trusselsbrevene senere også inddrog min mand, John. Og det vedrørte ikke kun min familie. Lars Harms fik at vide, at politiet i Nordfriesland var blevet adviseret og for en sikkerheds skyld sendte en patruljevogn forbi, hvor Lars boede. Alt i alt var det en erfaring, jeg godt kunne have været foruden.

Ikke mindst truslerne førte så til, at jeg ugen efter hovedudvalgsmødet fik en invitation til at deltage i NDR's populære talkshow "3nach9", som sendes hver fredag netop tre minutter over ni om aftenen. Her fik jeg med udsagnet "vi bor da ikke i en bananrepublik" om ikke andet, så luft for min indignation over, at det i et retssamfund som det tyske føltes nødvendigt at give personbeskyttelse til politikere. For er der noget,

man efter min mening bør vide med sig selv, så er det, at det ikke kræver megen civilcourage at være politiker i vores del af verden. Hvorved jeg er klar over, at tiderne skifter, og vi i de senere år har set eksempler på det modsatte.²²

Mindretalsregeringen på plads

Efterhånden som der tegnede sig et billede af, at SPD og De Grønne ville gå i gang med deres koalitionsforhandlinger, stod SSW ikke længere helt så meget i mediernes rampelys. Den offentlige diskussion handlede nu om indholdet af en kommende koalitionsaftale mellem disse to. Samtidig blev kravet om at bane vej for en "stor koalition" bestående af CDU og SPD fremført med fornyet styrke, ikke mindst af erhvervslivet og landbrugsorganisationerne. Dertil kom, at Bernd Rohwer, erhvervsminister i den siddende SPD-Grønne regering, erklærede, at han trådte tilbage og ikke stod til rådighed for en ny regering. Det var en åben hemmelighed, at han var stærkt utilfreds med Heide Simonis og planen om en mindretalsregering.²³

Disse udmeldinger satte derudover skub i oprettelsen af et til lejligheden dannet borgerinitiativ, som organiserede demonstrationer og samlede underskrifter for at få væltet en mulig mindretalsregering. Disse bestræbelser bekræftede os dog bare i, at vi havde valgt det rigtige projekt. Vores holdning var dengang som nu, at en "stor koalition" snarere cementerer status quo og dermed bidrager til at udhule det politiske demokrati, da den jo – det ligger i ordet – indgår mellem de to største partier i parlamentet. SSW's tolereringsmodel var altså også et opgør med fastlåstheden i tysk politik og den gængse opfattelse af, at en "stor koalition" er løsningen på alle vanskelige valgresultater.²⁴

I forbindelse med koalitionsforhandlingerne erklærede vi os villige til at indgå en formel tolereringsaftale med SPD og De Grønne, da ikke mindst Heide Simonis ønskede en sådan aftale. I modsætning til andre i SPD havde hun kun begrænset sympati for en mindretalsregering og en tolereringsmodel, der lagde op til skiftende flertal. Hun foretrak at have et så forudsigeligt grundlag som muligt. Vi besluttede, at Lars Harms og jeg den 3. marts 2005 skulle mødes med SPD og De Grønne, og at vi den 7. marts skulle mødes i en større runde for at drøfte SSW's krav. Men inden det var så vidt, var der stadig en række forhandlingsknaster tilbage. De slesvig-holstenske aviser berettede med en vis skadefryd, at koalitionspartierne godt nok var enige om behovet

for reformer, men langt fra havde samme løsningsforslag. Et af hovedemnerne var spørgsmålet om den fremtidige skolestruktur. Reelt var der blandt fagfolk bred enighed om, at det tredelte skolesystem havde spillet fallit. Hovedskolen var en skole for de utilpassede og socialt svage i samfundet, og tilgangen til gymnasiet var sammenlignet med andre forbundslande stadig for lav. Resultatet blev et kompromis, som slog fast, at vejen frem var en "fælleskole", som lokalt kunne få en gymnasieoverbygning, hvilket var et vigtigt punkt for De Grønne og et opgør med gymnasiets særstilling. Det måtte vi leve med, selvom det stadig var SSW's mål at få indført en folkeskole-model i Slesvig-Holsten.²⁵

Størst offentlig opmærksomhed fik dog koalitionspartiernes forslag om en strukturreform. I SSW havde vi i årevis kæmpet for at få større og dermed færre kommuner i Slesvig-Holsten. Vores forbillede var også her den danske model, selvom det var helt urealistisk at få så store kommuner, som man fik i Danmark efter kommunalreformen i 2007. Men taget i betragtning, at et land som Slesvig-Holsten med rundt regnet 2,5 millioner indbyggere havde 1.100 kommuner, var de kommunale strukturer fuldstændig utidssvarende. Mens De Grønne fulgte vores linje, var SPD en stor modstander af kommunale sammenlægninger. Det samme gjaldt for den sags skyld for CDU, hvilket selvfølgelig hænger sammen med, at de to partier stiller hovedparten af alle borgmestre i Slesvig-Holsten. Det, SPD og De Grønne så kunne blive enige om, var indførelsen af forvaltningsregioner og dermed en nedskæring af antallet af amter i Slesvig-Holsten. For SSW var denne beslutning lidt af en kamel at sluge. Vi fik dog indført en passus i tolereringsaftalen om, at der endnu i 2005 skulle nedsættes en ekspertkommission, som havde til opgave at udarbejde modeller for, hvorledes en fremtidig kommunal og forvaltningsstruktur burde se ud.²⁶

Da tolereringsaftalen indholdsmæssigt var på plads,²⁷ var det nødvendigt at takle et helt andet spørgsmål, som ikke først dukkede op sidst i forløbet, men hele tiden havde været til stede, også i medierne. Det var spørgsmålet om SSW's stemmeret i landdagens udvalg. Efter den gældende forretningsorden kunne SSW deltage aktivt i møderne og også indgive beslutningsforslag, men vi havde ingen stemmeret. Det har jeg aldrig oplevet som et problem, da alle beslutninger alligevel skulle vedtages i landdagens plenum. Men som støtteparti til en kommende regering havde vi det akutte problem, at CDU og FDP ville have flertal i udvalgene, medmindre forretningsordenen blev ændret. Det gik SSW efter nogen tøven med til, fordi det for mig overordnet set kom

an på, at vi ikke fik privilegier, som gjorde os angribelige. Den formelle beslutning blev truffet på landdagsmødet den 17. marts. Vi fik tilkendt et såkaldt grundmandat på lige fod med FDP og De Grønne. Og selv om ophidselsen i den borgerlige lejr var stor, betød ændringen kun, at den fritagelse fra 5 % spærregrænsen, som gælder for os i plenum, nu også skulle gælde i udvalgene.²⁸

Lige siden valget den 20. februar havde SSW holdt tæt kontakt til mindretallets organisationer, både via Samrådet, de forskellige hovedstyrelser og Skoleforeningens Fællesråd. Det var ikke blot en selvfølge, men også en nødvendighed for os. Samspillet med Dansk Skoleforening for Sydslesvig var særlig vigtig, da de danske skolars økonomiske ligestilling med de offentlige skoler som bekendt var et af vore kernekrav til en mindretalsregering. Set i bakspejlet er jeg overbevist om, at denne form for ligeværdig kommunikation var udslagsgivende for, at mindretallets organisationer så sig i stand til aktivt at bakke SSW's tolereringsmodel op. Det var ikke blot positivt, men også en ny form for samarbejde, som jeg i al min tid som SSW-politiker havde ønsket mig meget mere af.

Tolereringsaftalen blev besluttet med massivt flertal på SSW's landsmøde den 12. marts. Mødet blev indrammet af talrige gæster, mediefolk og heldigvis også af mange menige SSW-medlemmer, som alle var kommet til Flensborg for at overvære det afgørende landsmøde. Her sagde 96 af 106 delegerede så ja til partiets nye rolle som parlamentarisk støtteparti til en rød-grøn mindretalsregering. Der var en enkelt nejstemme og syv afholdelser, budskabet var altså klart for alle. Samlet set indeholdt SSW's tolereringsaftale en række regionalpolitiske tiltag, for eksempel udbygningen af Husum havn som servicehavn for vindkraftindustrien og en styrkelse af det dansk-tyske samarbejde. Den banede vej for en kommunalreform i Slesvig-Holsten, og den sikrede den økonomiske ligestilling af mindretallets skoler med de offentlige skoler.²⁹

Skal jeg beskrive stemningen, som jeg husker den, var ingen i tvivl om, at landsmødet denne gang havde en særlig betydning. Stemningen var intens, men også med stort fokus på det væsentlige, nemlig afstemningen om tolereringsaftalen, som jo – også det var alle bevidste om – markerede en ny fase i SSW's politiske liv. Forud for afstemningen var gået fire timers debat, hvor tolereringsaftalen blev forklaret, og alle tilstedeværende kunne komme til orde med spørgsmål og kommentarer. Det slog mig, husker jeg også, at de delegerede virkelig kom med det, de havde på hjerte – stort og småt, og selvfølgelig også med en ad-

varsel til os i landdagsgruppen om ikke at sælge ud af de sydslesvigske amters særlige betydning for mindretallet, når de nye forvaltningsregioner tog form.

Tilskudsproblematikken havde Karl Otto Meyer overordnet set fået forhandlet på plads med ministerpræsident Uwe Barschel (CDU) i 1980'erne.³⁰ Men det blev nødvendigt at tage emnet op igen, i og med at Heide Simonis' regering i 1997 under indtryk af delstatens økonomiske situation havde besluttet en nedskæring i tilskuddene til det danske skolevæsen i Sydslesvig. Efter en stor demonstration foran landdagsbygningen i Kiel, hvor omkring 5.000 deltagere var mødt op for at give deres utilfredshed til kende over et kompromis og en fastfrysning af tilskuddene i årene 1998-2001, kom der i slutningen af 2004 bevægelse i sagen. I over to år havde en arbejdsgruppe i undervisningsministeriet i Kiel sammen med Dansk Skoleforening for Sydslesvig arbejdet på et papir, der skulle bane vej for vore skolars økonomiske ligestilling.³¹

Resultatet forelå nu, og med tolereringsaftalen var vi i stand til at få aftalen strammet så meget op, at vi nu havde en beslutning om at omsætte kravet om økonomisk ligestilling i 2006. Samtidig skulle der skabes lovgrundlag for finansieringen af skolebuskørslen til de danske skoler, hvilket var et andet akut problem for Skoleforeningen. At skabe lige muligheder for mindretalsbefolkningen i Slesvig-Holsten går som en rød tråd gennem SSW's historie. Det handler om accepten af, at Slesvig-Holsten er et samfund med tre kulturer: den tyske, den danske og den frisiske. Og det handler om, at de danske skoler er offentlige skoler for den danske befolkningsdel og ikke kan affærdiges med at være kulturelle tilbud. Det var ikke småting. Og samtidig var det første gang overhovedet, at vi fik en samlet plan for den økonomiske ligestilling af mindretallets skoler.

Selve koalitionsaftalen vedtog SPD og De Grønne hver især på deres landsmøder den 15. marts – så godt som enstemmigt begge steder. Alt var med andre ord parat til landdagsmødet den 17. marts, hvor Heide Simonis skulle vælges til ministerpræsident.³² Om dette valg er der efterfølgende blevet sagt og skrevet så meget, at det er fristende helt kort at slå fast, at Simonis måtte ud i fire valgomgange uden at blive valgt. Hun fik 34 stemmer og burde have haft 35. Hver gang var der én, der undlod at stemme på hende, og da personvalg er skriftlige, ved ingen den dag i dag, hvem den skyldige var.

Men sådan en nøgtern sammenfatning gengiver selvfølgelig ikke, hvordan dagen forløb. Den siger intet om, hvordan Simonis klarede

dagen, eller hvordan Lars Harms og jeg havde det, da der efter tredje valgomgang blev lavet en pause, og SPD i sit gruppeværelse gennemførte en hemmelig afstemning med det resultat, at alle bakkede Simonis op. Sammen med De Grønnes gruppeformand Karl Martin Henschel og deres minister Anne Lütkes deltog Lars og jeg i den sidste del af gruppemødet, hvor diskussionen gik på, om Simonis skulle stille sig til rådighed en fjerde gang. Jeg kan huske, at jeg syntes, det var helt umenneskeligt, og at jeg i det hele taget var så sur, at jeg måtte have luft for min vrede. Jeg følte med ét, at de sidste ugers angreb på SSW bare blev slået hen som det rene ingenting. Men resultatet af fjerde valgrunde blev igen, at der ikke var flertal for Simonis som ministerpræsident.

For SSW endte dagen derfor med en erklæring om, at vi ikke mere stod til rådighed for nogen form for flertalsdannelse. Nu måtte andre tage over, sagde vi. SSW er ikke en tilfældig brik, man kan flytte rundt med efter forgodtbefindende. Vi måtte erkende, at Tyskland og Slesvig-Holsten på dette tidspunkt ikke var klar til en mindretalsregering.³³

Valgdagen i Kiel vil blive husket som det, den var: en menneskelig tragedie for Simonis og en politisk katastrofe for det parlamentariske demokrati i Slesvig-Holsten, hvorved der hverken for mig eller andre

Postkort fra mindretallets kampagne for de danske skolars ligestilling med de offentlige skoler før landdagsvalget den 6. maj 2012. Kilde: ADCB, P282.

herskede tvivl om, at der var tale om et SPD-problem. Måske var forklaringen, at nogen havde et personligt mellemværende med Simonis, men det kunne lige så vel være, at enkelte medlemmer af SPD's landdagsgruppe havde spillet med fordækte kort. Ved en genlæsning af medieberetningerne fra 2005 slog det mig i hvert fald, at der havde været mere kontakt mellem SPD og CDU, end jeg havde registreret dengang. Desuden var der hele tiden SPD-politikere, der blev citeret for at sige, at de hellere så en stor koalition end en mindretalsregering støttet af SSW.

I efterbehandlingen af dette politiske mareridt blev der også spekuleret over, hvorfor Heide Simonis ikke bare stoppede efter den tredje afstemningsrunde. I avisen "Bild" blev det fremstillet som, at hun var klistret til sin taburet. Baggrunden var, at hun på tv – adspurgt om der måske havde været et andet flertal, hvis SPD skiftede sin ministerpræsidentkandidat ud – havde svaret: "Hvad bliver der så af mig?" Dette billede af "Pattex-Heide" fængede og hænger ved hende den dag i dag. En anden forklaring lyder, at der kunne være en sammenhæng mellem forløbet i landdagen og den kendsgerning, at forbundsregeringen samtidig præsenterede et stort arbejdsmarkedsfremstød i Berlin. Onde tunger hævdede, at Gerhard Schröder – hvis sympati for hende kunne ligge på et forholdsvis lille sted – lagde hårdt pres på Simonis for at få hende til at trække tiden ud, så valgkatastrofen i Slesvig-Holsten ikke kom til at stjæle mediernes opmærksomhed fra overskrifterne i Berlin. Hvis det er korrekt, hvilket jeg personligt tvivler på, så gik regningen i hvert fald ikke op.³⁴

Lange linjer

I Slesvig-Holsten oplevede vi, hvor hurtigt den politiske vind kan slå om. Aldrig så snart var Heide Simonis' valgnederlag en kendsgerning, før den politiske scene skiftede, og CDU gjorde krav på førertrøjen i de forhandlinger med SPD, som mange nu mente, måtte komme. Og heller ikke SPD tøvede længe, kontakten til de hidtidige forhandlingspartnere stoppede brat, og man kastede sig i armene på CDU. Det var partiets eneste mulighed for at blive ved magten – selv om det med vore dages øjne virker pudsigt, at en "stor koalition" dengang gjaldt som eneste mulighed for et samarbejde på tværs af blokkene.

CDU-SPD-forhandlingerne startede den 4. april og blev formelt afsluttet den 23. april. Samme dag sagde CDU og SPD på deres landsmøder god for den foreliggende koalitionsaftale. Der var med andre

ord fart på. Fire dage senere blev Peter Harry Carstensen valgt som ministerpræsident med ni modstemmer – deriblandt SSW's to stemmer – og endnu flere afholdelser.

Så snart den nye koalitionsaftale forelå, så alle i mindretallet, at aftalen kun var en svag afløser af det, vi havde opnået med vores tolereringsaftale. Det gik primært ud over de danske skoler i Sydslesvig, idet finansieringen af skolebuskørslen var taget fuldstændig ud af aftalen, og tilsagnet om vores skolars økonomiske ligestilling var blevet udskudt fra 2006 til 2008. På det første landdagsmøde med en "stor koalition" fik vi også igen frataget vores stemmeret i udvalgene. Det var selvfølgelig småligt og lugtede af hævn fra CDU's side.³⁵

Mens CDU-SPD-regeringen havde 59 mandater bag sig, mønstrede oppositionen med FDP, De Grønne og SSW 10 mandater, så skævvridningen af det parlamentariske demokrati i Slesvig-Holsten var til at føle på. Det betød på den anden side, at SSW også efter valget kunne holde på sin synlighed, og at oppositionspartierne fik et ligeværdigt forhold til hinanden. Det var medvirkende til, at vi efter valget i 2009

*"SSW hædret for standhaftighed" (Flensborg Avis den 30. september 2005). Landdagens presseloge uddelte årets "and" til Anke Spoorendonk (se også note 35).
Fotograf: Flensborg Avis.*

fandt sammen med De Grønne om en klage ved den nyoprettede slesvig-holstenske forfatningsdomstol i Slesvig. Der var tale om en indsigelse mod landets valglov foranlediget af, at CDU og FDP i 2005 havde fået tilkendt et flertal af mandaterne i Landdagen, selvom de tilsammen havde færre stemmer end de andre partier i parlamentet. Sammen med advokaten Wilhelm Mecklenburg, der har understøttet SSW ved flere lejligheder, tog vi teten i denne proces og opnåede, at forfatningsdomstolen i 2010 erklærede valgloven for forfatningsstridig og ordinerede nyvalg i 2012.³⁶

100 % værd

Den manglende ligestilling på skoleområdet fyldte stadig mere i SSW's politiske arbejde i årene efter 2005. Det skyldtes Skoleforeningens økonomi, men også, at Carstensen som ministerpræsident ikke formåede at åbne for en politisk udvej. Tværtimod kom der nye nedskæringer til, da den store koalition i 2009 blev afløst af en CDU-FDP-regering, som i forsommeren 2010 bekendtgjorde, at den ville ændre elevtilskuddet til mindretallets skoler fra 100 % til 85 %, hvilket ville betyde en nedskæring af det årlige tilskud på 4,7 mio. euro. Dermed udløstes den "skolekonflikt", som i de næste to år eskalerede voldsomt og gav genlyd ikke kun i hele Slesvig-Holsten, men også i den danske regering og Forbundsdagen i Berlin. Det vil føre for vidt at komme med en udførlig redegørelse her, dertil er sagen for kompleks.³⁷ Men det er værd at hæfte sig ved, at mindretallets kampagne med titlen "Vi er også 100 % værd", der blev udviklet af SSW's presseafdeling, fængede langt udover mindretallets rækker. Den førte blandt andet til, at vi et par uger før landdagsvalget den 6. maj 2012 kunne samle en demonstration i Flensborg med over 10.000 deltagere. Det var aldrig set før og var uden tvivl medvirkende til, at SSW fik så flot et valg, som tilfældet var, og tre mandater i landdagen.³⁸

Sammenlignet med valget i 2005, stod vi i 2012 på ny i den situation, at SSW's stemmer var afgørende for dannelsen af en regering i Slesvig-Holsten. Forskellene er dog vigtige at tænke med: CDU-FDP kunne ikke danne regering alene, mens SPD, De Grønne og SSW havde et flertal, som kunne mobiliseres uden særlige krumspring. "Skolesagen" og den tidligere CDU-FDP-regerings nedskæringer på mindretalsområdet var endvidere for SSW afgørende for, at vi satsede på SPD og De Grønne og i løbet af valgkampen meldte ud med, at vi i givet fald ville være

parate til at gå ind i en regering. Det ville være langt mere forpligtende end en tolerering, men vi havde jo i 2005 smerteligt erfaret, at det i tysk politik ikke er muligt at få et så tillidsfuldt samarbejde op at stå, som tolereringen af en mindretalsregering kræver.

Regeringskoalitioner er en del af den politiske kultur i Tyskland. Da ved man, hvad man har med at gøre, selvom der – som i Slesvig-Holsten – ville være tale om en regering med én stemmes flertal. I 2012 blev SSW regeringsparti og dermed en del af den udøvende magt. Torsten Albig fra SPD blev ministerpræsident, mens Robert Habeck fra De Grønne blev viceministerpræsident og landbrugs- og miljøminister. Jeg selv blev minister for områderne justits, kultur og Europa. Desuden var det, som det store dagblad "Welt" fremhævede, en yderligere succes for SSW, at partiet fik mulighed for at stille den anden af de to regerings-talsmænd, som blandt andet deltager i statssekretærernes forberedelse af regeringsarbejdet og sidder med ved kabinetsbordet.

Årstallet 2012 har derfor også en plads i SSW's række af historiske årstal. Og ser man på de resultater, vi opnåede i vores regeringstid, så illustrerer de den banale kendsgerning, at politiske mål omsættes bedst, når der er politisk magt bag. Mindretalspolitikken blev løftet ud af den nichetilværelse, den var blevet placeret i af den tidligere regering. Den økonomiske ligestilling på skoleområdet kom på plads – både hvad angår elevtilskuddet og skolebuskørslen; tilskuddet til mindretallets kulturarbejde fik et tydeligt løft, og sidst, men ikke mindst, blev det slået fast, at Slesvig-Holsten med dansk, frisisk og nedertysk har en flersprogethed, som i en handlingsplan fik nye perspektiver. Fra SSW's side anførte vi, at det i så fald ville være første gang, en tysk delstat forpligtede sig til at fremme sine regional- og mindretalssprog med en handlingsplan.³⁹

I 2012 stod det fast, at SSW har et fuldgyldigt politisk mandat. Det er ikke siden blevet draget i tvivl, hverken i forbindelse med en valgkamp eller på anden måde. CDU gjorde et sidste forsøg i 2012, hvor man med Daniel Günther som generalsekretær forsøgte sig på en kampagne mod en "dansker-koalition" ("Dänen-Ampel"), men den blev hurtigt opgivet. Og som Carstensens efterfølger, både som landsformand for CDU og som ministerpræsident, har den tyve år yngre Günther også for længst forstået tidens tegn.

Mindretalspolitik forstået som en legitim tilgang til spørgsmål om demokratiets samfundsmæssige tilstand er ikke opfundet af SSW. Historisk set har vi først måttet lære at arbejde med denne tankegang.

SSW er oprettet i 1948 som "Sydslesvigsk Vælgerforening", det hedder vi stadig, og det skal der heller ikke laves om på. For navnet viser blandt andet, at partiet ligesom "Nordslesvigsk Vælgerforening" fra før 1920 har rødder i grænselandet. Da SSW blev til, var mindretalspolitik et spørgsmål om grænselandspolitik, det er det ikke mere. I dag er mindretalspolitik lig med samfundspolitik og i bred forstand også fredspolitik. Det er den udvikling, SSW står for, men det ville vi ikke gøre, hvis ikke Bonn-København Erklæringerne fra 1955 havde lært os, hvad det indebærer. Derfor var det et udtryk for skæbnens ironi, at 50 året for Bonn-København Erklæringerne den 29. marts 2005 blev markeret 12 dage efter Simonis' valgnederlag og afslutningen på de uger, hvor SSW's politiske mandat blev draget i tvivl – ikke mindst af det parti, som nu med Carstensen skulle levere en søndagstale om disse mindretalserklæringers betydning.⁴⁰ Derfor kan jeg kun bifalde, hvad Sydslesvigsk Forenings formand, Dieter Küssner, sagde i sin tale i anledning af jubilæet:

Det er måske ikke uden gevinst for fremtiden, at vi netop i 50 året for erklæringerne oplever et midlertidigt tilbageslag. Det har efter mit skøn revitaliseret behovet for redelig oplysning om kernen i disse aftaler. Både flertal og mindretal har de samme rettigheder i statsborgerlige anliggender. Først når vi mødes ligeværdigt og i øjenhøjde, er det muligt at fremme fællesskabet i fredelig Kooperation til gavn for grænselandets mennesker og til nytte for det af alle ønskede venskabelige forhold mellem Danmark og Tyskland.⁴¹

KILDER

De fleste kilder, som er nævnt i noterne findes i Sydslesvigsk Vælgerforenings (SSW) arkiv I20 i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

LITTERATUR

Becker-Christensen, Henrik: *Diplomat i grænselandet. Erindringer og baggrund 1998-2017*. Aabenraa 2022.

Harms, Lars: "Første gang i regering – og hvad så?" *Sydslesvigsk Årbog* 2012, s. 106-113.

Henningsen, Lars N., Martin Klatt og Jørgen Kühl: *SSW Dansksindet politik i Sydslesvig 1945-1998*, Flensborg 1998.

Meyer, Karl Otto: *Frihed, lighed og grænseland - Erindringer II*, Gråsten 2003.

Spoorendonk, Anke: "Det bedste valgresultat i 40 år". *Sydslesvigsk Årbog* 1995-96, s. 50-53.

Spoorendonk, Anke: "Valgkampen var på mange måder anderledes end tidligere". *Sydslesvigsk Årbog* 2000, s. 114-117.

Spoorendonk, Anke: „Situation des SSW nach der Landtagswahl vom Februar 2005". *Grensfriedenshefte* 2005 (a), s. 141-154.

Spoorendonk, Anke: "Før og efter landdagsvalget den 20. februar 2005". *Sydslesvigsk Årbog* 2005 (b), s. 91-98.

Spoorendonk, Anke: "Emner og problemstillinger frem for kronologi". *Sydslesvigsk Årbog* 2010, s. 141-151.

NOTER

- 1 Vedr. Barschel-affæren: Henningsen, Klatt og Kühl 1998, s. 366-371; Meyer 2003, s. 236-247. Vedr. ny spidskandidat og generationsskifte: Henningsen, Klatt og Kühl 1998, s. 418-423 og Flensborg Avis 1.5.1995.
- 2 Set i bakspejlet burde alle nok have lyttet til, at Gerckens allerede før opstillingsmødet i 1995 havde tilkendegivet, at det kommunalpolitiske arbejde i Nordfrieslands amtsråd for ham havde første prioritet, og at han i sidste ende kun havde kandideret til landdagen, fordi han var overbevist om, at SSW ikke ville opnå mere end et mandat. Konflikten eskalerede og blev yderligere sat på spidsen, da Gerckens i januar 1997 kom ud for en trafikulykke, som førte til en diagnose

på piskesmæld og sygemelding. Han deltog kun sporadisk i landdagsmøderne og holdt i løbet af 1999 helt op med at komme til Kiel. Da konflikten med Gerckens eskalerede, blev den fulgt tæt i Flensborg Avis, og de tyske medier kom på banen, da det blev kendt, at Gerckens havde hævet kørselsgodtgørelse uden at deltage i landdagsarbejdet. Se fx pressemeddelelse af landdagspræsident Heinz -Werner Ahrens, Pressespiegel SH Landtag 236/17.12.1999; Kieler Nachrichten, 17.12.1999; Flensborg Avis, 17.12.1999 med krav fra SSWs landsstyrelse om tilbagebetaling af denne godtgørelse.

- 3 SSW Pressemeddelelse 27.8.1997 om den nye valglov i Slesvig-Holsten og Flensborg Avis, 28.8.1997. SSWs fri-

- tagelse fra 5 %-spærregrensen ved landdags- og forbundsdagsvalg går tilbage til Bonn - København Erklæringerne fra 1955. Derved fik partiet en lille skammel at stå på, så det har en ligeværdig chance for at markere sig i parlamentet. SSW har et fuldgyldigt politisk mandat, når stemmetallet efter et valg bliver til mandater, for her gælder ingen særregler.
- 4 Spoorendonk 2000, s. 114-117.
 - 5 Partireform 2002: SSW-arbejdspapir og oplæg til landsmødet SSWs landsstyrelse: Bilag til landsmødet 2002.
 - 6 Bericht und Beschlussempfehlung des Innen- und Rechtsausschusses über die Gültigkeit der Landtagswahl vom 27.2.2000. Der Landeswahlleiter des Landes Schleswig-Holstein. Landtagswahl am 27.2.2000 Wahlprüfung. Pressemitteilung des Schleswig-Holsteinischen Oberverwaltungsgerichts, 25.9.2002: Verfassungsmäßigkeit der Befreiung des SSW von der 5 %-Sperrklausel. Pressemitteilung fra SSW, 26.9.2002: Bundesverfassungsgericht soll prüfen ob landesweite Befreiung des SSW von der 5 %-Klausel zu weitgehend ist. SSW: Minderheitenrechte nicht auf ein Minimum beschränken! SSW-stillingtagen til brug for generalkonsul Henrik Becker-Christensen: En foreløbig vurdering af konsekvenserne af dommen fra retten i Slesvig. Stillingtagen fra landdagens videnskabelige tjeneste, 11.3.2003 ved Dr. Hans-Jochen Waack om: Richtervorlage des Oberverwaltungsgerichts Schleswig an das Bundesverfassungsgericht betr. 3§ Landeswahlgesetz (Befreiung des SSW von der 5 %-Klausel)".
 - 7 Pressemitteilung SSW, 22.11.2004: Bundesverfassungsgericht lehnt Überprüfung der SSW-Befreiung ab. Dertil som bilag: Overforvaltningsrettens kendelse afvises af Forbundets forfatningsdomstol med beslutning fra den 17.11.2004. Pressemitteilung des Schleswig-Holsteinischen Oberverwaltungsgerichts, 5.1.2005: OVG hält Befreiung des SSW von 5§-Klausel weiterhin für verfassungswidrig. Stillingtagen fra landdagens videnskabelige tjeneste, 11.1.2005 ved Dr. Johannes Caspar. Bundesverfassungsgericht: Pressemitteilung Nr. 16/2005 vom 16. 2.2005 zum Beschluss vom 14.2. 2005 2BvL 1/05. Vorlage des OVG zur Befreiung des SSW von der 5v.H.-Sperrklausel erneut unzulässig. Til perspektivering: SSWs pressemeddelelse 1.3.2013: Lars Harms tale i den slesvig-holstenske landdag den 1.3.2013: Befreiung von der Sperrklausel macht die Wahl sogar etwas gleicher
 - 8 SSWs ekstraordinære Landsmøde 24.4.2004; Flensburg Avis med en udførlig beretning 26.4.2004. Pressemeddelelse SSW, 11.9.2004. Minderheitsregierungen sind besser. Resolution fra SSW's ordinære Landsmøde 11.9.2004: SSW macht das Land nicht unregierbar.
 - 9 SSW Valgprogram: Forderungen und Ziele für die Wahlperiode 2005-2010. Kernforderungen zur Landtagswahl 2005 Wir sind das Original. Valgflyer på dansk: Vi gør en forskel. Da valgmaterialiet skal ud i den tyske offentlighed er det normalt på tysk.
 - 10 SSWs tolereringskampagne Für eine neue demokratische Kultur in Schleswig-Holstein. SSW Für uns im Norden. SSWs tolereringsmodel betød med andre ord, at partiet i valgkampen besluttede at gå i offensiven med forslaget om at stille sig til rådighed som parlamentarisk støtteparti til en mindretalsregering, hvis SSW blev tungen på vægtskålen. Vi kaldte det en tolereringsmodel, da mindretalsregeringer hverken dengang eller i dag opleves som en naturlig del af den politiske kultur i Tyskland.
 - 11 Internt udkast til en „Drejebog“ for SSW's strategi efter landdagsvalget. Internt papir: En kommunikationsstrategi til landdagsvalget 2005. Workshop for SSW- landsstyrelsens formandskab og landdagsgruppen, 9.-

- 10.1.2004. Internt papir: Evaluering af kommunikationsstrategien for årene 2004-2005. Gennemgået på landsstyrelsens og landdagsgruppens workshop 13.-14.1.2006.
- 12 Kieler Nachrichten, 19.2.2005, „Stimmungstest für die Wahl in Nordrhein-Westfalen“. SH Landeszeitung, 21.2.2005 „CDU-Überraschungssieg, aber keine eigene Mehrheit“.
- 13 Kieler Nachrichten, 21.2. 2005, „SSW: Wackelpartie beim dritten Mandat“. Lübecker Nachrichten, 21.2.2005, „SSW Königsmacher aus dem Norden“.
- 14 Kieler Nachrichten, 21.2.2005, „CDU gewinnt die Wahl“.
- 15 Hamburger Abendblatt, 22.2.2005: „Aus Tränen wurde Konfetti“.
- 16 Flensburg Avis, 23.3.2005.
- 17 Süddeutsche Zeitung, 28.2.2005: „CDU bricht Gespräche mit dem SSW ab“. Yahoo, 22.2.2005: „Ringens um die Macht im Norden SPD und SSW kommen sich bei Tolerierungsfragen näher. Auch Carstensen will Regierung“. Kieler Nachrichten, 26.2.2005: „SSW will Rot-Grün dulden“.
- 18 SH Landeszeitung, 23.2.2005: „Kommentar Wolfgang Börnens: SSW strapazier das Demokratieverständnis“. I samme avis en reaktion fra Albert v. Mutius, prof. i statsret ved Kiels Universitet: „Die SSW-Mandate sind in keiner Weise beschränkt“. I Spoorendonk 2005 (a) tager jeg udførligt til genmæle mod Wolfgang Börnens synspunkter.
- 19 SH Landeszeitung, 23.2.2005: „Dänische Politiker: Stimme ist Stimme“. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 24.2.2005: „Ärger, Frust und Sorge“.
- 20 SH Landeszeitung, 24.2.2005: Prof. Michael Salewski, Prof. em. Kiels Universitet: „Jede Stimme zählt Dieses Ergebnis ist ein Glücksfall für die Demokratie“.
- 21 Flensburg Avis, 26.2.2005: „Ballastpakete“ gegen SSW“. Flensburg Avis, 26.2.2005: „Mordtrussel mod Anke Spoorendonk“. SH Landeszeitung, 26.2.2005: „Morddrohung gegen SSW-Frau Spoorendonk“. Lübecker Nachrichten, 26.2.2005: „Polizeischutz für die SSW-Chefin“. Lübecker Nachrichten, 27.2.2005: „Ich stehe den Druck durch - SSW-Spitzenfrau Anke Spoorendonk im LN-Interview“.
- 22 Flensburg Avis, 28.2.2005: „SSW lader sig ikke true. SSW Hovedudvalg Mordtrusler og opbakning til landdagsgruppens linje“. Hamburger Abendblatt, 26.2. 2005: „SSW gibt Rot-Grün den Vorzug“. Alle e-mails og breve har SSW overgivet til mindretallets arkiv på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og ligger i SSWs arkiv 120-196.
- 23 Kieler Nachrichten, 1.3.2005: „Simonis probiert es mit dem SSW“. SH Landeszeitung, 1.3.2005: „Rot-Grün: Minister steigt aus. Wirtschaftsminister Bernd Rohwer: Er tritt zurück“. SH Landeszeitung, 1.3.2005: „Warum die Großen nicht zusammen können“.
- 24 Lübecker Nachrichten, 1.3.2005: „Große Koalition ist vom Tisch. Rot-Grün plant Fortsetzung mit dem SSW“. Kieler Nachrichten, 7.3.2005: „Große Koalition jetzt: Knapp 2000 Menschen demonstrieren in Kiel gegen Heide Simonis.“
- 25 Hamburger Abendblatt, 1.3.2005: „Regieren in Kiel Frauensache Die Knackpunkte bei den Verhandlungen von SPD, Grünen und SSW“.
- 26 Lübecker Nachrichten, 4.3.2005: „Simonis will neue Jobs im öffentlichen Dienst. Rot-Grün im Norden einig über Kehrtwende am Arbeitsmarkt. SSW setzt aus für Nordstaat durch“. Kieler Nachrichten, 4.3.2005: „Bildung der Teufel steckt im Detail og Die Kommunen setzen auf Widerstand Heftige Kritik an rot-grünen Plänen zur Verwaltungsreform“.
- 27 SSWs kernekrav til en tolereringsaftale, internt arbejdsrapport. Gennemgang af det afsluttende forhandlingsmøde den 7.3.2005 (internt arbejdsrapport).

- 28 Flensburg Avis, 10.3. 2005: "Kabalen om udvalg i Kiel". Antrag zur Änderung der Geschäftsordnung des Schleswig-Holsteinischen Landtages (udkast til landdagsmødet den 17.3.2005). SH Landeszeitung, 17.3.2005: "Partei der dänischen Minderheit erhält Grundmandat in allen Ausschüssen. Dort hat Rot-Grün bisher keine Mehrheit".
- 29 Flensburg Avis, 17.3.2005: "Tre partier skrev under på aftalen. Tolerierungsvereinbarung über die Grundlagen einer Minderheitsregierung in Schleswig-Holstein"; Kiel, den 16.März 2005. Arbeit, Bildung und Zukunftsfähigkeit- Koalitionsvertrag zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/ Die Grünen für 16. Wahlperiode des Schleswig-Holsteinischen Landtages 2005-2010".
- 30 Meyer 2003, s. 233.
- 31 Becker-Christensen 2022, s. 234.
- 32 Lübecker Nachrichten, 17.3.2005: "Heute zählt hier jede Stimme".
- 33 SH Landeszeitung, 18.3.2005: "Vier Wahlgänge und eine gedemütigte Heide Simonis: Wer ist der Abweichler im rot-grünen lager"? og Spoorendonk: "Jetzt sind andere gefragt". Flensburg Avis, 18.3.2005: "Heide Simonis vrages i Kiel U-båd: SPD skød Simonis i sænk".
- 34 Die Welt, 18.3.2005: "Kiel holt den Kanzler ein".
- 35 Flensburg Avis, 6.4. 2005: "SSWs Hovedudvalgsmøde: Modvind styrker sammenhold". Flensburg Avis, 30.9.2006. I en pressemeddelelse fra den 28.9.2005 takkede SSW landdagens presseloge for, at jeg på pressens efterårsfest fik overrakt journalisternes and. Den gives til politikere eller journalister, som har gjort sig særligt bemærket det være sig i positiv eller negativ forstand. Jeg modtog en trøste-and for mit engagement i ugerne efter landdagsvalget. Desværre kunne jeg ikke personligt modtage anden, da Dansk Skoleforening for Sydslesvig af økonomiske grunde havde besluttet at lukke et antal skoler og børneinstitutioner og den 27.9. havde indkaldt til krisemøde, som for mig havde første prioritet.
- 36 Spoorendonk 2010.
- 37 Becker-Christensen 2022, s. 241ff.
- 38 Flensburg Avis, 23.4.2012: "10.000 kræver ligestilling nu".
- 39 Flensburg Avis, 7.5.2012: "SSW er tæt på ny regering"; 4.6.2012: "Regeringsaftale på plads"; 11.6.2012: "Tre gange ja til ny regering"; 13.6.2012: "Vejen banet for ny regering". Harms 2012.
- 40 Flensburg Avis, 30.3.2005: "Pæne ord om erklæringerne" og "Formanende ord i festakt".

Zusammenfassung

Im Lichte der Geschichte erhielt die Landtagswahl in Schleswig-Holstein 2005 wegweisende Bedeutung für den Südschleswigschen Wählerverband als moderne Minderheitenpartei. In 2005 sprach sich der SSW erstmals in seiner Geschichte für die Tolerierung einer Minderheitsregierung aus. Das wiederum war eine wichtige Voraussetzung dafür, dass der SSW 2012 Regierungspartei in Schleswig-Holstein werden konnte. Wir suchten den politischen Einfluss und pochten darauf, dass der SSW wie alle anderen Parteien im Parlament ein vollgültiges Mandat besitzt. Der Lackmusest war vor diesem Hintergrund die Be-

freierung des SSW von der 5 % Hürde und damit in minderheitenpolitischer Hinsicht auch der Status der Bonn - Kopenhagener Erklärungen. Dass wir 2005 den 50. Jahrestag dieser beiden Minderheiten-Erklärungen begingen, war ein zusätzlicher Aspekt der Nachwehen dieser Landtagswahl. Das Hauptanliegen dieses Artikels besteht jedoch darin, die Entscheidungen, an denen der SSW 2005 beteiligt war, in Worte zu fassen.

Anmeldelser

Andersen, Dan H.: Store Nordiske Krig, bind 1 og 2.

Politikens forlag, 2021, 1.112 sider.

”Store Nordiske Krig” fra 1700 til 1721 betegner et begivenhedsforløb i historien, som ikke er til at komme uden om. Den langvarige krig gjorde en ende på Sveriges rolle som dominerende magt i Østersøområdet, og i stedet fik Rusland status som europæisk stormagt med adgang til Østersøen, fra Viborg i nord til Riga i sydvest. Det var en magtforøgelse, som Rusland aldrig siden har glemt, og som vi mærker så tydeligt endnu i 2022. Danmark-Norge var med i krigen, og den er behandlet i mange ældre danske historiske værker, ikke mindst et gigantisk 10-bindsværk udgivet af Generalstabens i årene 1899-1934. Dan Andersens nye tobindsværk er ikke mindre gigantisk – på 1.112 sider. Det er et væsentligt værk ikke blot i rigsdansk perspektiv, men i særlig grad i et sønderjysk eller slesvigsk perspektiv. Set fra dansk side var krigen nemlig ikke i første række et opgør med arvefjenden Sverige for at genvinde Skånelandene. Danmarks hovedmål var at eliminere truslen fra de gottorpske hertuger ved sydgrænsen. Det lykkedes. Ved krigens slutning kunne kongen indlemme de gottorpske dele af Slesvig i kronen. Det gav ro og fred og muliggjorde velstand i hertugdømmerne i næsten et århundrede derefter.

Værket opruller krigsforløbet i alle detaljer. I 1699 indgik Sachsen-Polen-Danmark-Rusland en alliance mod Sverige. Kong Frederik IV gik ind i krigen i 1700 ved at invadere den svenske lydstat Gottorp og bombardere dens stærke fæstning Tønning. Men Gottorps venner sendte straks en vældig flådestyrke mod København, og svenskekongen Karl XII gik i land ved Humlebæk. Danmark måtte kapitulere og trække sig ud, og de øvrige parter fortsatte herefter krigen alene de næste otte år, mens Gottorp fandt en position som neutral. Først da Karl XII i 1709 led et knusende nederlag ved Poltava i det nuværende Ukraine og søgte tilflugt i det tyrkisk-osmanniske rige, vovede Frederik IV at træde ind i krigen igen. En dansk landgang i Skåne endte i fiasko og evakuering fra Helsingborg, og danske angreb på de svenske besiddelser i Nordtyskland blev heller ingen succes. Nu marcherede den svenske feltmarskal, Magnus Stenbock, mod vest og sejrede stort ved Gadebusch i Mecklenburg og afbrændte derefter det danske Altona. Han opnåede adgang til

den stærke gottorpske fæstning Tønning, og Frederik IV og zar Peter svarede straks ved at indlede en belejring, indtil Stenbock måtte give op i 1714. Det blev første skridt på vejen til senere dansk erhvervelse af hele det slesvigske Gottorp. Da Karl XII vendte hjem fra Tyrkiet i 1714, fulgte danske angreb på svensk Pommern, og Karl XII forsøgte at invadere Norge. Den dræbende kugle mod ham ved fæstningen Frederiksten den 30. november 1718 blev enden på opgøret. Der blev straks indledt fredsforhandlinger, og ved freden i 1720 kunne Danmark med garanti fra England-Frankrig indkassere den gottorpske del af Slesvig som sin hovedgevinst fra krigen.

Forfatteren får det hele med inklusiv alle mellemregninger. Vi læser om slag med mange detaljer, om vederstyggelige oprydninger efter blodige kampe, om uendelige og komplicerede diplomatiske forhandlinger. Fyrster, hærførere og statsmænd og deres elskerinder iklædes kød og blod og optræder ved forhandlinger og på slagmarken og ved utallige spisninger og overdådige drukorgier med "fri bar". I den anden side af billedet får vi soldaterlivets barske virkelighed med sygdomme, brutal nedslagtning af mennesker og dyr og barbariske straffe. Forfatteren kan virkelig fortælle en historie, og overalt bygger han på omhyggelige studier af litteratur og arkiver med gode kildehenvisninger. Fyrsterne Frederik IV, zar Peter, August den Stærke, Karl XII, feltmarskal Magnus Stenbock og hans kolleger portrætteres indgående, og forfatteren går ikke så sjældent ud af tangenten. Der er givet plads til mange gode historier uden for hovedvejen. Zar Peters besøg i Slesvig og ophold i København er godt stof. Frederik IV's månedlange rejse til Venedig i mellemkrigsårene får ikke for lidt. Alt er velfortalt med utallige kulturhistoriske detaljer, og det er ganske vist interessant, men anmelderen undrer sig alligevel over, at Politikens Forlag har accepteret, at værket kom til at svulme så meget.

Dets målgruppe er ikke den travle, som vil have et hurtigt overblik, men læseren med en dyb lænestol og god tid. For ham er der beredt en vidtspændt historie, som er velstruktureret, hvis han evner at bevare overblikket, og der er personregistre til hjælp. Der ligger mange års arbejde bag, og det er svært at sætte en kritisk pegefinger på omme punkter. Skulle det være, kunne man ønske, at der var givet en lige så bred præsentation af den gottorpske regerings ledende mand, Georg Otto Heinrich von Görtz, som af mange af hans med- og modspillere. Görtz spillede en vigtig rolle for udformningen af den gottorpske politik og var fra 1716 Karl XII's ledende minister i udenrigs- og inden-

rigspolitikken. Alligevel står han temmelig svagt beskrevet, og et klart indtryk af hans virksomhed internt i Gottorp og i Sverige får man ikke. Tilsvarende får vi en detaljeret beskrivelse af de danske konvojer til beskyttelse af danske handelsskibe mod svenske angreb (bind 2, s. 72-84), men der fortælles ikke om de gottorpske skibe, som samtidig med, at danske skibe var offer for de svenske kapere, oplevede gyldne tider beskyttet af Gottorps neutralitet.

Men det er småting. Storværket er i høj grad læseværdigt og solidt, og det dokumenterer klart, at erhvervelsen af det gottorpske Slesvig var hovedsagen for Danmark i Store Nordiske Krig. På det punkt var lykken med kong Frederik IV.

Lars N. Henningsen

Augustin, Hermann; Weitling, Günter: "Kirche muss Kirche bleiben!"
Matthiesen Verlag, 2021, 160 sider.

"National og nationalsocialistisk indflydelse på det tyske mindretals kirkeliv i Nordslesvig" lyder bogens undertitel, og den har en tilføjelse, som giver bogens konklusion: "Efter en ny begyndelse er det danske flertal og det tyske mindretal på vej sammen i grænselandet Nordslesvigs kirkelige arbejde".

Bogen tager fat på varme spørgsmål. Forfatteren Hermann Augustin, født 1932, er tysk teolog og virkede 1963-72 i Nordschleswigsche Gemeinde, de tyske frimenigheders Felsted pastorat, derefter i den tyske landskirke i Holsten-Lübeck. I 2015-17 deltog han i seminarer i Breklum om kursændringen i den tyske kirke efter 1945. Det gav inspiration til at studere udviklingen mellem dansk og tysk kirke i Sønderjylland, vejledt af tidligere kritiske undersøgelser af tysk kirkeliv i Sønderjylland af den erfarne kirkehistoriker Günter Weitling, især i bogen *Deutsches Kirchenleben in Nordschleswig seit der Volksabstimmung 1920* (2007). Resultatet er nu udgivet i denne bog med støtte af Nordschleswigsche Gemeinde. Især skildres opdelingen af tysk kirkeliv i Sønderjylland efter 1920 på henholdsvis folkekirkens tyske sognepræster i købstæderne og Nordschleswigsche Gemeindes frimenigheder på landet. Entydigt præsenteres, hvordan NS-ideologien trængte igennem fra 1930'erne og prægede Nordschleswigsche Gemeinde. Det kulminerede i 1943, da der blev søgt oprettet et centralt Kirchenamt styret af NS-partiet. Der er klare ord om Johannes Schmidt-Wodders position, og det dokumenteres, hvordan de nationalsocialistiske ideer gennemsyrede den tyske

kirkestruktur i Sønderjylland. Den danske folkekirkes tyske præster i købstæderne markerede en anden variant af tysk kirke. De oplæste biskop Fuglsang-Damgaards hyrdebrev om jøderne 1943, mens frimenighedens præster tav. Følgen blev et iskoldt klima mellem dansk og tysk kirke på begge sider af grænsen. Efter 1945 blev de tyske frimenighedspræster derfor udvist og præstegårdene beslaglagt. Kun folkekirkens tyske købstadspræster kunne fortsætte.

Fra 1947 begyndte en vanskelig genopbygning. Kunne Nordschleswigsche Gemeinde fortsat benytte folk, som havde været i aktivitet før 1945? Sydfra stillede den tyske biskop Reinhold Wester kravet "Kirche muss Kirche bleiben!" – diktaturårenes tyske alliance mellem "folk" og kirke måtte ophøre. I 1962 havde Nordschleswigsche Gemeinde igen syv præster. Langsomt blev klimaet forbedret mellem de tyske frimenigheder og de tyske folkekirkepræster og også i forhold til de danske præster. Roen kom også til Sydslesvig, hvor biskop Westers krav "Kirche muss Kirche bleiben!" i de første år efter 1945 havde skabt modsætninger til de danske menigheder. Hen over grænsen opstod der dansk-tyske kirkekontakter, som ikke fandtes før.

Bogen er ikke et forskningsarbejde. Den trækker lange linjer, og der er fejl og uklarheder. Det hjælper, at der er et supplerende og delvis korrigerende afsnit af Günter Weitling. Her er vi mere på forskerniveau.

Bogen slutter med fotos om livet i de tyske frimenigheder i årene 1963-73. De gør ikke et flot væsen af sig, men giver alligevel indblik i et arbejde, som ellers ikke har efterladt sig tydelige spor. Alt i alt en interessant bog trods mangler – ikke mindst fordi den atter en gang dokumenterer de seneste års ændringer i grænselandet. I dag vedkender Nordschleswigsche Gemeinde sig en ubehagelig historie og går foran i fredsarbejdet.

Lars N. Henningsen

Danker, Uwe (red.): Geteilte Verstrickung. Elitekontinuitäten in Schleswig-Holstein.

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2021, 1. 174 sider.

For godt en generation siden var det om ikke tabu så i det mindste kildent at spørge til, hvem og hvor embedsmændene, generalerne og dommerne i den tidlige Forbundsrepublik havde tjent tidligere i deres karriere. DDR, Sovjetunionen og Venstrefløjen i Vesteuropa havde let spil ved at udstille Adenauer-tidens funktionselite som en broget flok

af gamle fascister. Tiderne skifter imidlertid, og i dag er det god samfundsmæssig tone, at tyske myndigheder lader deres efterkrigstidshistorie undersøge af historikere. Studiet af Udenrigsministeriet, *Das Amt und Die Vergangenheit*, fra 2010 satte en standard, og Justitsministerium, Kanslerministerium, Efterretningstjenesterne, med flere fulgte trop.

Også Danmarks naboer i Slesvig-Holsten besluttede sig fra 2014 til 2016 for at kigge den brune fortid efter i sømmene. Det førte i 2017 til et omfattende studie af 342 medlemmer af Landdagen i Kiel. I kølvandet følger nu "den farlige to'er", en undersøgelse af dele af embedsmandskorpset og kommunalpolitikken i Tysklands nordligste delstat. Slesvig-Holsten var allerede tidligt kendt som "en brun rede" (s. 14), så der er ikke overraskende en hel del at tage fat på. Til trods for, at der er flydt meget vand i åen siden, og emnet burde være modent for åben diskussion, er det tydeligt, at historikere stadig skal passe frygteligt på, når de sætter kritisk lys på de gamle nazister. Hovedudgiveren, Uwe Danker, går således både med livrem og seler, når han "behjertet beder alle læserinder og læsere at omgås vore resultater og udsagn påpasseligt, og i særdeleshed ikke konkludere forsimplet eller skarpt, eller at opstille lignende [skarpe] påstande" (s. 17). Forfatterens bøn antyder, at han og hans kolleger dårligt tør slippe deres resultater løs til fri afbenyttelse.

Samme nervøsitet for, hvad offentligheden dog kan finde på at gøre ved forskningsresultaterne, er tydeligt ved valget af publikationsformat. Det er meget ordentligt, blottet for billeder, dog rigeligt forsynet med statistik, der allerede prydede forgængerstudiet. Værket er periodvis også meget langt og taler med sine næsten tolvhundrede tætpakkede sider næppe til andre end en snæver kreds af særligt interesserede. Den alment interesserede offentlighed må derfor ønske, at der følger flere tilgængelige spinoff-projekter. Eftersom projektet hovedsageligt er gennemført af et yngre forskningsteam ved det forskningscenter ved Europa-Universitetet i Flensborg, som hedder *Forschungsstelle für Regionale Zeitgeschichte und Public History* (FRZPH) og altså har historiefremstilling på fanerne, burde læsevenlige bøger og artikler allerede være i pipelinen.

Fundamentet for undersøgelsen var den metode til gruppebiografi, der allerede blev udviklet til Landdagsundersøgelsen. 482 biografier fra højere embedsmænd og dommere fra socialministeriet og justitsministeriet, bosættelseseksperter, politiofficerer samt kommunalpolitikere fra Ditmarsken og Flensborg, alle født før 1928 og aktive i 1950'erne og 1960'erne, er sammenfattet i en database. Den leverer råmaterialet til en

omfattende kvantitativ undersøgelse. Den viser ikke overraskende, at tilstedeværelsen af tidligere nazister i embedsmandskorpset var massiv: I justitsministeriet var det 80,2 %, socialministeriet 63,9 % og politiet 58,3 %, mens andelen af tidligere forfulgte personer nærmest var symbolsk med henholdsvis 4,4 %, 7,5 % og 4,2 % (s. 95). Den såkaldte afnazifiseringsproces i Slesvig-Holsten var i bedste fald rent teater. Her skulle 406.317 personer inddeles i fem kategorier: I. Hovedskyldige, II. Skyldige, III. (Mindre) belastede, IV. Medløbere, V. Ubelastede. Hvor absurd denne proces forløb i delstaten, kan ses deraf at: "Ingen, som i helt ingen, ikke engang eksempelvis den tidligere NSDAP Gauleiter og Oberpræsident Hinrich Lohse, faldt i kategori I eller II" (s. 107). Foruden Lohses kedelige meritter i Slesvig-Holsten havde han også været Rigskommissær for "Ostland", altså Baltikum og Belarus, så der burde ellers have været nok at grave frem.

Selvom det måske ikke er så læsevenligt, er undersøgelsens statistik bestemt værd at studere nærmere. Her skal blot eksemplarisk nævnes enkelte data. Således havde godt hver tredje højere embedsmand på justitsministeriets område allerede i Weimar været antidemokratisk højreorienteret, mens det i Flensborgs lokalpolitik "kun" var hver tiende, der havde rødder i antidemokratiske højrebevægelser.

Et særligt problemområde var politiet, hvor hver anden ledende medarbejder i efterkrigstiden var tidligere SS-mand. Om en politimand forlød: "Hvis jeg skal være helt ærlig, så var Sonderkommandoen kun indsat i Rusland for at udrydde jøder. Vi havde dårligt andre opgaver" (s. 250). Blandt de 120 politifolk, som undersøgelsen opfatter har det været muligt at sætte 46 i forbindelse med såkaldte "nationalsocialistiske voldsforbrydelser" (s. 258).

Hvordan kontinuiteten så ud på individniveau, fremgår af værkets utallige levnedssresumeer. Et eksempel var Polizeirat Erwin Japp, der i årtier efter krigen arbejdede i Kiel og Slesvig. Han var oprindeligt startet i politiet i Hamborg 1931 og var under krigen blandt andet adjudant for Ordnungspolizei på Krim, kommandør for gendarmeriet i Kattowitz, chef for politiet i Grækenland og 2. Politiregiment i Kroatien (s. 262). Efter krigen fik han stemplet Kategori IV "mindre belastet" og kunne derefter genstarte karrieren efter endt krigsfangenskab. Selvom de kortfattede biografiske data ofte ikke kunne efterprøves i dybden, så sidder læsere, der kender de værste og mest forbryderiske indsatsområder i det tysk-besatte Europa, tilbage med en fornemmelse af uhygge. Medlemmer af dybt kompromitterede politi-, sær- og mordkomman-

doer kommer tilbage som ledende "ordenshåndhævere" med stempellerne "mindre belastet" eller endog "ikke belastet".

Blandt værkets kommunalpolitiske studier fra Ditmarsken og Flensborg fremstår sidste særligt interessant. Mens såkaldt "eksponerede nationalsocialister" i Ditmarsken fandt vej til lokalpolitikken, var dette ikke tilfældet i grænsebyen. Her gjorde de grupper, som forskerne bag værket kalder "ekskluderede og oppositionelle" og "tilpassede ambivalente", sig gældende. Det skyldes ikke mindst de dansksindedes parti SSW og det uafhængige regionale Socialdemokratiske parti, der blev udstødt af det tyske moderparti, fordi flensborgerne plæderede for en grænseændring.

Efter en gennemgang af hovedtendenserne i den kvantitative undersøgelse skifter værket karakter og minder mestendels om en antologi. I denne anden halvdel kommer både de unge medlemmer samt inviterede senior- og emeritusforskere til orde. Med projektets database som fællesnævner dykker disse artikler dybere ned i de nævnte hovedgrupper. I denne sammenhæng bør særligt Sebastian Lotto-Kusche og Leah Zeidlers artikel om Flensborg samt Ann-Kathrin Hoffmann, Marlen Charlotte Lommer, Marie-Theres Marx, Melanie Oertel og Leah Zeidlers artikel om undersøgte kvinder fremhæves. I sidstnævnte sætter forfatterne kritisk lys på det, de kaldte "en af det mest hårdnakkede myter", nemlig "et helt køns uskyld" (s. 822).

Undersøgelsen rejser naturligvis spørgsmålet, hvorvidt de mange NS-belastede dannede netværker, der påvirkede den unge forbundsrepublik. Det besvares ret overbevisende, at formelle netværker ikke var nødvendige, for "når de biografiske erfaringsmønstre var så overensstemmende som i de undersøgte eliter, så kan vi gå ud fra en fælles forståelse som en selvfølgelighed, også uden bevidste netværker" (s. 959).

Gruppen ved centeret FRZPH har med studiet forelagt et vigtigt stykke grundforskning, der vil blive brugt som opslagsværk og referencepunkt for yderligere forskning. Vi er derfor et skridt tættere på at kunne sætte samtidshistorien fri, også til en bredere offentlighed.

Thomas Wegener Friis

Danker, Uwe; Schliesky, Utz (red.): Die Landesgründung Schleswig-Holsteins im Jahr 1946. Verfassungsrechtliche und historische Aspekte eines demokratischen Experiments.

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 2021, 152 sider.

I 2021 fyldte Slesvig-Holsten 75 år – som tysk delstat. Denne bog dokumenterer udbyttet af en konference afholdt den 23. august i Kiel og er suppleret med en række relevante fotografier, hovedsagelig fra 1945 og 1946. Titlen, Slesvig-Holsten – et demokratisk eksperiment, undrer lidt. Det er taget fra Utz Schlieskys bidrag "Verfassungsgebung als Weg zur Demokratie?", mere herom senere. Uwe Danker er tidligere direktør for *Institut für schleswig-holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte* og kendt for sine excellente studier om, hvordan nazistiske netværk hjalp mange tidligere nazister med at få fodfæste igen efter 2. verdenskrig. Hans bidrag kan i det væsentlige sammenfattes således: Mens briterne forsøgte at rense forvaltningen og staten for nazistiske embedsmænd, blev dette rullet tilbage efter regeringsskiftet i 1950. Forbundsrepublikken vedtog en lov, der sikrede alle tjenestemænd, der havde mistet deres stilling under og efter krigen, fuld løn og pension – hvilket medførte planmæssig genansættelse, således at den nazistiske funktionselite genvandt sin tidligere stilling i den vesttyske forvaltning og politi. Dankers vurdering er blevet mere nøgtern end tidligere, fordi disse tjenestemænd faktisk stillede sig i demokratiets tjeneste og var med til at opbygge det vesttyske demokrati.

Andreas von Arnaulds bidrag, "Der völkerrechtliche Rahmen der Landesgründung", diskuterer bredt den folkeretlige situation efter Tysklands kapitulation i maj 1945. Kun til sidst beskriver han kursorisk Slesvig-Holsten og de sydslesvigske bestræbelser på en grænseflytning. Hovedparten behandler spørgsmålet om, hvorvidt Tyskland fortsatte med at eksistere som folkeretsligt subjekt, og hvad det indebar for de allieredes "grundlæggende forandring af den tyske stats- og samfundsorden, der som projekt var helt uden historisk fortilfælde". Denne dramatisering undrer lidt, fordi man jo lige så godt kan tolke demokratiseringsprocessen, i hvert fald i de vestallieredes besættelseszoner, som en tilbagevenden til en demokratisk, føderal struktur, som den Tyskland havde kendt under Weimarrepublikken og stræbt mod i 1848, og som også var de demokratiske partiers mål under Kejserriget.

Utz Schlieskys bidrag, "Verfassungsgebung als Weg zur Demokratie? Verfassungspolitik in der schleswig-holsteinischen "Stunde Null"",

starter faktisk ikke i Stunde Null, hvormed der menes 8. Maj 1945, men i 1460. Stunde Null er jo i forvejen et meget problematisk begreb, der insinuerer en tysk nystart. Det var jo ikke det, der skete, og det har de to forrige bidragsydere allerede gjort opmærksom på. Lige så lidt var den foreløbige slesvig-holstenske forfatning af 1946 en nystart. Den byggede på administrative beslutninger om at opbygge en delstatsforvaltning (24. oktober og 1. december 1945) og udnævnelsen af en landdag i februar 1946, baseret på Weimarrepublikkens sidste valgresultater i provinsen Slesvig-Holsten. Schliesky dramatiserer ligeledes ved at citere Alexander Scharffs diktum af Slesvig-Holstens unikke historie, der "adskiller sig fra samtlige øvrige tyske delstater" og ved at bruge eksperiment-begrebet, der har ledt en befolkning "fra et diktatorisk præg, militært besejret og på mange måder eksistentielt udslettet, sultende folk, der forholdt sig skeptisk til politikere og system", til - gennem en stringent forfatningspolitik - et "folk i en demokratisk retsstat". Forfatningen blev ikke dikteret, men udarbejdet af slesvig-holstenske personligheder som delstatens første Oberpræsident Theodor Steltzer.

Fjerde bidrag er skrevet af Michael Ruck, tidligere professor i statskundskab ved universitetet i Flensburg. Han har tidligere gjort sig bemærket med en kritisk tilgang til delstaten Slesvig-Holsten ved at beskrive de alternativer, især tyske politikere i efterkrigstiden drøftede om den tyske nyordning, især føderaliseringen. Den vesttyske del af Preußen blev som bekendt delt i tre delstater: Nordrhein-Westfalen, Niedersachsen og Schleswig-Holstein, plus at Hamburg og Bremen fik fristadsstatus (igen). Der var langt fra konsensus. Især slesvig-holstenske politikere klagede over den nye delstats manglende levedygtighed, fordi der ikke var væsentlig industri og storbyer, ligesom den var overbelagt med flygtninge og fordrevne fra de tidligere tyske østprovinser. Den dag i dag er de fleste eksperter inden for regionaløkonomi og regionaludvikling enige om, at småstatsstrukturen i Nordtyskland svækker regionen i forhold til de tre stærke sydtyske delstater Bayern, Baden-Württemberg (hvor tre små delstater blev lagt sammen i 1952) og Hessen. Norddelstatsspøgelset dukker også op med jævne mellemrum, men indtil videre uden, at det er kommet til alvorlige politiske drøftelser om en sammenlægning af de fire nordtyske delstater eller Hamborg-Slesvig-Holsten. Bogen bliver afrundet med en illustrationsrække fra efterkrigstiden, kommenteret af Eva Beute og Sebastian Lotto-Kusche.

Udgivelsen bærer præg af at være et conferencebind og videnskabelig grundighed, selvom de enkelte kapitler ikke bidrager med reel

ny viden. Jubilæumsaspektet har medført en tendens til at fremhæve det unikke ved Slesvig-Holstens efterkrigshistorie, som ved nærmere øjekast vel ikke var så unik endda. Lignede problemstillinger fandtes i hele efterkrigstidens Tyskland.

Martin Klatt

Etting, Vivian: Margrete 1. En regent & hendes samtid.
Gyldendal, 2021, 368 sider.

Margrethe I (1353-1412) hører ubetinget til blandt de mest kendte skikkelser i Danmarks og Nordens middelalderhistorie. Hun fascinerede allerede sin samtid i kraft af sin klogskab og realpolitik samt ved at samle de nordiske riger i Kalmarunionen. Det kan ikke undre, at den store dronning har været genstand for vedvarende interesse og nutildags oplever en renæssance. Forfatteren til den foreliggende bog har beskæftiget sig med dronning Margrethe og hendes samtid gennem en menneskealder og offentliggjorde i 1986 en velskrevet biografi om hende. Bogen foreligger nu i en fjerde stærkt udvidet udgave med inddragelse ikke blot af skriftlige kilder til Margrethes historie, men tillige af meget arkæologisk materiale. Dette må hilses velkommen, eftersom mange studier hovedsagelig har betonet de politiske aspekter af dronningens virke.

Den foreliggende nyudgave er opdelt i 26 kapitler, som behandler de væsentligste sider af Margrethe I's virke samt en række centrale aspekter af hendes samtids sociale, politiske, økonomiske og kirkelige virkelighed. Det er her ikke muligt at gå nærmere ind på alle de behandlede emner, generelt kombinerer bogen den brede kronologisk-tematiske fremstillingsform med mere dybtgående undersøgelser.

Bogen tager udgangspunkt i Valdemar Atterdags kongetid, hvor kampen om Skåne, erobringen af Gotland 1361, de to krige med hansestæderne samt freden i Stralsund 1370 udgjorde hovedproblemerne. Gerne havde anmelderen set Stralsundfreden anskuet som et kompromis og ikke som hidtil et decideret dansk nederlag til de forenede hansestæder. Margrethe ægtede 1363 kong Håkon af Norge, søn af den svenske konge Magnus Eriksson (Folkunga). Et bevaret brev fra den unge dronning fra 1370 vidner om den økonomisk vanskelige situation ved tiden for sønnen Olufs fødsel. Efter Valdemar Atterdags død i 1375 tog magtkampen om Danmarks krone fart mellem Margrethe og Oluf på den ene side og Mecklenburgerne (Margrethes ældre søster var gift med hertugen af Mecklenburg) på den anden. Historien er velkendt, Margrethe vandt bi-

sperne og stormændene på sin side (Margrethes "kup"), og Oluf blev efterfølgende valgt til konge mod udstedelse af en håndfæstning.

Det stænderdelte danske samfund er skildret tilligemed lensmændene og de store centrale borganlæg, byernes voksende betydning, de vigtigste rigsembeder samt de omgivende magter, herunder den Tydske Orden. Kampen om Skåne og kaperkrigen mod hansestæderne er behandlet udførligt, tilligemed sildefangsten ved Skanør og Falsterbo med fremhævelse af Motbogens handelsregulerende bestemmelser.

Margrethe I fortsatte sin faders politik om at sikre kronens interesser i Slesvig, men måtte anerkende de holstenske grevers magtposition. På Danehoffet 1386 i Nyborg forlenede Margrethe og Oluf den nyligt afdøde grev Henriks søn Gerhard med hertugdømmet og forsonedes samtidig med grev Claus. De tilstedeværendes vidnesbyrd var tilstrækkeligt for at gøre forleningen gyldig; savnet af forleningsbreve var ikke nødvendigvis tilsigtet fra dronningens side (E. Albrechtsen).

Kampen om Sverige dominerede disse års politik. Kong Oluf døde uventet i 1387, hvilket førte til Margrethes anerkendelse som "fuldmægtig frue og husbond og til hele danmark's formynder i alle henseender..." og efterfølgende antagelse af Erik af Pommern som kommende regent. Med Dalaborg-aftalen og den efterfølgende sejr over kong Albrekts styrker 1389 var Sverige i realiteten vundet, og dette befæstedes med freden i Lindholm 1395. Slutpunktet blev dannelsen af Kalmarunionen i 1397 og kroningen af Erik af Pommern som konge over de tre nordiske riger. Etting diskuterer velgørende centrale forskningssynspunkter på Unionsbrevet, men går ikke ind på, at dokumentets ufuldstændighed kunne være begrundet i, at det var ment som optegnelser fra det første unionelle rigsrådsmøde med repræsentanter fra de tre riger.

De følgende kapitler behandler striden om Gotland, som først fandt sin afslutning i 1407, den endelige udlevering af Stockholm samt historien om den falske Oluf. Erik af Pommerns bryllup med Philippa af England er behandlet indgående, herunder den unge dronnings brudeudstyr.

Situationen i Slesvig-Holsten efter 1386 er fremstillet i kapitel 20. Efter grev Gerhards død i 1404 styrkede Margrethe ved målrettede godskøb og tilpantninger sin magtposition. Åben krig blev en realitet efterfulgt af fredsforhandlinger og udsigten til at overtage hele Slesvig, men netop i denne uafklarede situation døde dronningen natten til den 28. oktober 1412 på et skib i Flensborg havn. Hun blev gravlagt i Sorø klosterkirke men snart overført til Roskilde domkirke, som 1413 blev

ophøjet til kongelig gravkirke.

Mellem afsnittene om de storpolitiske hændelser følger behandlinger af centrale temaer såsom Margrethe I som lovgiver, stat og kirke (Birgittinerordenen samt Margrethes kirkepolitik), dronningens gaver og donationer til gejstlige stiftelser, Biskop Peder Jensen Lodehats karriere samt økonomi, godspolitik (inkl. møntvæsen, godsinddragelser) og livet på landet og i byen. Krongodset fordobledes i den sidste halvdel af det 14. århundrede og styrkede kongemagtens økonomiske position. Det havde været ønskværdigt med en almen diskussion af den senmiddelalderlige landbrugskrise, og hvordan samfundets stændergrupperinger imødegik denne.

Bogens sidste kapitler er viet en større behandling af det middelalderlige verdensbillede (inkl. undervisning og skolevæsen), litteratur, kunst og musik samt dronning Margrethes omdømme og eftermæle. Måske rækkefølgen af de enkelte kapitler med fordel kunne have været koncentreret om politiske, sociale, økonomiske og kirkelige hovedafsnit. Bogen fremstår traditionel i formen i Kristian Erslevs ånd. Forskning af blandt andet Anders Bøgh og Eldbjørg Haug kunne have fortjent at blive mere indgående behandlet. Fremstillingen af dronning Margrethe I's virke og hendes samtid er som helhed velskrevet og henvender sig til et bredt historisk interesseret publikum. Noteapparatet samt litteraturlisten er i forhold til de tidligere udgaver opdateret. En række velvalgte illustrationer bidrager til at belyse dansk kulturarv fra den middelalderlige epoke.

Jens E. Olesen

Frederiksen, John (red.): Vadehavet – grænseløs kultur- og naturarv. Gyldendal, 2022, 476 sider.

Fra Den Helder i Holland til Blåvandshuk nord for Esbjerg spreder et underfundigt natur- og kulturmiljø sig, der dagligt omkalfatres. Vi heldige, der er opvokset tæt ved den jyske sydvestkyst, skænkede sjældent disse flade, frodige digebeklædte strækninger mange tanker. Dette ændredes i 2014, da et mangeårigt oplysningsarbejde bar frugt, og den 500 km lange kystlinje blev udpeget som UNESCO Verdensarv. Bogen, der er redigeret af John Frederiksen, kan ved første øjekast betragtes som en sejrsrunde over bedriften, der satte Vadehavet i kategori med iranske Persepolis, pyramiderne og Great Barrier Reef. Men hvor de sidstnævnte står som klare eksempler på verdensarv, er det som om Vadehavet er lidt mere anonymt, ja, man fristes til at kalde det verdens-

arv på vestjysk. Derfor er bogen ikke blot en sejrstrunde, men ligeledes et lødigt – om end til tider lidt for ambitiøst – oplysningsprojekt og en smukt illustreret kærlighedserklæring til det 13.500 km² store areal, der, på tværs af tre nationers grænser, udgør Vadehavet.

Bogen er en antologi med både kultur- og naturhistoriske bidrag, hvilket på fornem vis spejler essensen af Vadehavets særegenhed. For nok er området kendetegnet ved, at tidevandet ved flod og ebbe henholdsvis dækker og tørlægger området, men lige så fascinerende er det måske, at mennesket på trods af naturens kræfter har forsøgt at leve i med- og særdeleshed modgang med Vadehavet. For at indkapsle denne mangfoldighed, der udfordrer geografi, kronologi og faggrænser, er bogen inddelt i fire tematiske sektioner, som alle knytter sig til et af fire nøglebegreber: *Opdagelsen*, *Udfordringen*, *Bevægelsen*, og *Udsigten*.

Første afsnit, *Opdagelsen*, handler om – ja – opdagelsen af Vadehavet i seks forskellige kapitler. Charlotte Jensen kaster indledningsvist lys over turismens historie med de underskønne feriekolonier, der i løbet af 1800-tallet blev så populære, at de husede konger. Lucas Haberkorn fremhæver dernæst hele paletten af kunstneriske fortolkninger af kystlivet fra David Jacobsens virkelighedstro hverdagsskildringer til Jan Atlinks ekspressionisme. Johannes Nørregaard Frandsen fortsætter og tilføjer litteraturens bearbejdning af livet ved kysten, hvor blandt andet Goethe, H.C. Andersen og Blichers indtryk behandles. Med afsæt i ringmærkning af trækfuglene fokuserer Karsten Laursen og Jesper Bartholdy på opdagelsen og den naturhistoriske kategorisering af Vadehavet. Jensen overtager igen faklen og tegner konturerne af et begyndende arbejdsfællesskab omkring Vadehavets fredning fra midten af 1900-tallet. Slutteligt fremhæver Michael Nis Lauenborg udfordringerne med at få skitseret et kulturelt aspekt i arbejdet med at gøre Vadehavet til verdensarv.

Den næste sektion, *Udfordringen*, handler om udfordringerne ved at leve ved Vadehavet igennem fire forskellige kapitler. Laursen og Bartholdy opremser de naturhistoriske forudsætninger med Vadehavets svangerskab i Istiden og dets livsformer. Annet Nieuwhof beskriver, hvordan jern- og bronzealderens folk befolkede marsken og værfterne. Meindert Schroor og John Frederiksen redegør efterfølgende for det altafgørende digebyggeri; arbejdet med at holde stormfloderne i ave. Thomas Steensen afslutter sektionen med at undersøge de nordfrisiske halliger.

Tredje sektion, *Bevægelsen*, består af fem kapitler og handler grundlæggende om den mobilitet, som Vadehavet har affødt. Bahne Bahn-

sen og Robert Kleih kortlægger den særegne frisiske historie og kultur. Morten Søvsø fremhæver Ribe som et handels- og søfartscentrum. Med afsæt i Mærsk-slægtens ophav understreger Mikkel Leth Jespersen søfartsårene, der unægtelig præger befolkningen langs kystlinjen. Jensen og Laursen afslutter med to kapitler, der undersøger turismen og fuglenes bevægelse til og fra området – og bevægelsernes betydning.

Sidste sektion, *Udsigten*, kigger både frem og tilbage i fire kapitler. Bartholdy og Laursen spørger, hvad klimaforandringerne mon vil betyde for Vadehavet. Laursen påviser dernæst, hvordan forskellige (invasive) arter er kommet og gået – og spørger, hvorvidt mennesket er en af disse. Jensen forslår dernæst en symbiose mellem menneske og hav og afrunder et ekstra kapitel med en refleksion over mennesket, deres diger og stormfloderne. I et "Efterspil" påpeger Lauritz B. Holm-Nielsen med Vadehavet som eksempel vigtigheden af, at mennesket lærer at leve med naturen.

Antologien vil – som det fremgår af ovenstående opremsning – meget. Måske lidt for meget. Flere af kapitlerne berører fælles emner og ender i abstrakte gentagelser. Særligt de, der omhandler turisme og fælles politikudvikling på tværs af grænserne. Her kunne en mere stringent redigering mellem sektionerne have hjulpet. Hver for sig står kapitlerne dog stærkt. Fagligt kommer de i dybden uden at tabe bredden, og sprogligt er de fornøjelige og oplysende at læse. Til trods for at helheden til tider halter, står bogen som en monumental og flot indføring i en regional fortælling om en kystlinje i verdensklasse.

Kasper Rathjen

Henningsen, Lars N: Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-2021. Glimt fra forhistorie til nutid.

Dansk Kirke i Sydslesvig og Historisk Samfund for Sønderjylland, 2021, 160 sider.

"I dag har den danske kirke vinden i ryggen. Atmosfæren i grænselandet er grundlæggende ændret. Klimaet om den danske menighed er i jubilæumsåret 1996 bedre end ved nogen anden mærkedag gennem de sidste 75 år". Sådan slutter Lars Henningsen sin nu første jubilæumsbog *Kirke og folk i grænselandet. Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-1996*. Hvordan er det så gået i de 25 år, før 100-året faktisk blev fejret, ikke mindst med den udgivelse, som her anmeldes?

Før Lars Henningsen besvarer det spørgsmål, kaster han i bogens første del glimt over Sydslesvigs kirkehistorie, som blev udførligt behandlet

i den første jubilæumsbog. Udviklingen er sammenfattet i "fra mod hinanden til med hinanden". Modsætningerne mellem dansk og tysk i det 19. årh. bragte dansk kirkeliv omkring Helligåndskirken i Flensborg ind i den nationalpolitiske kamp. Både før, imellem og efter de Slesvigske Krige forblev det et spændingsfelt, som var umuligt at undslippe. Det var også meget tydeligt den 13. maj 1921 ved dannelsen af Den danske Menighed i Flensborg. Man forlod Helligåndskirken, men de danske gudstjenester kunne 1927 vende tilbage. Fra 1932 blev "og Omegn" føjet til navnet. Der var tre danske præster i Sydslesvig. Sådan nåede man ret ubemærket igennem nazi- og krigsår, indtil "det store spring fremad" kom i 1945-46. Den danske bevægelse havde eksplosiv tilslutning i en politisk-national vækkelse. Dansk Kirke i Udlandet (DKU) mangedoblede sin opbakning. Den negative reaktion fra den tyske kirke lod ikke vente længe på sig, og en tysk provsts udsagn fra 1923 kunne også være sagt i slutningen af 40'erne, ja i år derefter: "Et behov for danske gudstjenester findes på ingen måde". Det var national propaganda. De to kirker gik igen fra konfrontation til hver sit, selvom medlemmerne for langt de flestes vedkommende var fælles. I 1959 etablerede man foreningen "Dansk Kirke i Sydslesvig" (DKS), som i 1968-69 indgik en aftale med den tyske kirke. Det er stadig det formelle grundlag for det, som nu er et godt "med hinanden". Afslutningen på dansk og tysk kirke fanget i det nationale spændingsfelt var overdragelsen af Helligåndskirken til dansk eje i 1997. Her slutter første del meget passende.

Anden del (fra s. 75) skildrer under overskriften "Kirke i en sekulariseret nutid" fortsættelsen og antyder jo allerede, at den medvind efter nationale modsætningers svinden, som Henningsen på historiens grund hæftede sig ved i 1996, er skiftet til et fælles vilkår for dansk og tysk kirke: modvinden fra sekulariseringen og traditionstab. Den er langt mere åbenbar i Sydslesvig end i Danmark. Anden del bliver også derfor mere tematisk, fordelt på kirkeliv og struktur i bred forstand. Udfordringer såsom medlemstal og -hvervning, faldende dåbs- og konfirmationsprocenter, ja selv antallet af begravelser, det evige spørgsmål om brugen af tysk i den danske kirke og præstens rolle i det kulturelle mindretalsarbejde perspektiveres af menighedsrådenes "selvansvar", frivilliges og mindrebetaltes ubetalelige indsats. Mere rampelys på ungdomsarbejdet, kirke/skolesamarbejdet samt moderne kommunikation, ikke helt enkelt i et langt mindre digitaliseret samfund end det danske, hvilket leder over til, at heller ikke DKS slap for at se på sin struktur i regnearkenes lys. En rapport fra 2002, der siden skulle blive fulgt op af

2020- og 2030-planer, førte til en skarp debat, men "ved juletid sænkede freden sig". Det kom også til at gælde nogle år senere med hensyn til visioner og debatter om fornyelse. Tilpasning til anderledes tider mærkede man ved sammenlægningen af DKU og Søndagskirken pr. 1. januar 2004 til "Danske Søndags- og Udenlandske kirker" (DSUK). DKS var nu helt i samme hus som det kirkelige arbejde blandt danskere i den store verden, og statsbevillingen med DKS som en særlig post på finansloven kom i søgelyset. I forbindelse med strukturdebatten var tilskuddet til to præstestillinger blevet flyttet. Det var der en del nervøsitet omkring, men det endte med, at det blev, som det var, nu til 22 præstestillinger m.v. Med DSUK blev haderslevbispen fast tilsynsførende for DKS, og denne forbindelse fremstår også på andre måder styrket.

Bogen slutter med interviews af Jens Nygaard, Flensborg Avis og et kapitel om kirkens huse. Interviewene med tre lægfolk fra forskellige hjørner af det danske kirkeliv og den forhenværende og nuværende provst sammenfatter og underbygger på udmærket vis bogens fremstilling. Den nye provst fra 2019, Hasse Neldeberg Jørgensen, taler dog om den helt påtrængende opgave at rekruttere nye præster til landsdelen i præstemangelstider. Der er sket en meget stor udskiftning blandt præsterne, så det dags dato kun er 5 af de 22, som også var i DKS for 10 år siden.

Lars Henningsen er den bedste kender af mindretallets kirkeliv fra begyndelsen til dato. Saglighed kombineres med en nøgtern, sikker fremstilling, der forbliver fundamentalt spændende. Naturligvis, fristes man i Henningsens tilfælde til at sige, er synspunkter og aktørers vurderinger gengivet loyalt. At valget af en præst betegnes som et "lyketränæf", og en anden beslutning som "god" er så sjældent, at man lægger mærke til det. Det anekdotiske fylder meget lidt, og når det titter frem, som i beskrivelsen af landdagsmand K.O. Meyers karriere som organist i Skovlund, er det igen med loyal gengivelse af kilden. Vurderingen af begivenheder og debatter og deres betydning overlades til læseren. Barsler bjerget med en mus? Ved debatten mellem sydslesvigeren, teologiprofessor Sven Andersen og provst Viggo Jacobsen om, hvorvidt DKS er en synodekirke, fornemmer jeg dog i det mindste, at historikeren finder professorens tankegang uhistorisk.

Bogen er udgivet i anledning af et jubilæum, men en forherligelse eller endda retfærdiggørelse af jubilarens indsats slipper man for. En modvillig læser vil dog kunne finde ansatser til det. En sådan modvillig vil nok også synes, at bidrag og især bevillinger spiller en uforholdsmæssig stor rolle, men det ville så skulle møntes på DKS og ikke på bogen.

Den lille bog slutter med et kapitel om kirkens huse, hvoraf nogle ses på titelbladet, hvor en kirkosal tro mod jubilarens historie og nutid dog fylder mest. Med den afslutning har Henningsen peget på en tydelig rød tråd i bogen og DKS's historie: trofaste venner. Den største velgører iblandt disse, bortset fra den danske stat og DKU, A.P. Møller skal have det sidste ord her. I forbindelse med en ansøgning i 1929 svarede han: "Det er sjældent heldigt, at fritages fuldstændigt for nødvendigheden af egen indsats, og ud fra denne betragtning ønsker jeg ikke at dække hele det omskrevne beløb. Jeg håber, at det danske arbejde stadig må blomstre dernede". Hermed være bogen varmt anbefalet.

Preben K. Mogensen

Hopp, Peter: Pastor Johannes Schmidt-Wodder (1869-1959). Eine politisch-historische Biographie unter besonderer Berücksichtigung seiner Beziehungen zum europäischen Norden.

Wachholtz, 2021, 612 Sider.

Det tysksindede mindretal i Danmark har i de forgangne hundrede år kun leveret få personligheder af national betydning. En af dem er utvivlsomt pastor Johannes Schmidt-Vodder. Fra dansk perspektiv er det ikke mindst hans virke som folketingsmand for mindretallet fra Genforeningen i 1920 frem til 1939, der berettiger ham til en plads i et dansk anegalleri. Hans navn er selvsagt tæt knyttet til den dynamiske og urolige periode i Sønderjyllands historie. Det er forbundet med kampen om landsdelens nationale tilhørsforhold og med historien om nazificeringen af mindretallet.

Det foreliggende værks forfatter, Peter Hopp, er ikke et ukendt navn for den, der interesserer sig for Sønderjyllands og det tyske mindretals historie. I de forgangne årtier har han gentagne gange behandlet emnet. Allerede som studerende skrev han i 1969 om Pastor Schmidt-Vodders forhold til Nordeuropa. I 1970'erne og 1980'erne fulgte flere mindre biografiske studier. Og nu er han, mere end 50 år senere, vendt tilbage til åstedet. Resultatet af de mange års studier er en doktorafhandling ved Afdelingen for Regionalhistorie ved Universitetet i Kiel. På baggrund af hans intensive interesse for Schmidt-Vodder bærer Hoppes værk præg af et enestående indblik i både forskningen og kildematerialet. Hopp har med stor akribi besøgt de relevante arkiver i Danmark, Tyskland og Sverige, udspurgt et utal af historiske vidner og eksperter på sin vej og identificeret private samlinger. Netop det store kildemate-

riale er værkets styrke, og flere af de mange kildenære kapitler kan med fordel læses enkeltvis.

Trods de mange års "følgeskab" har Hopps arbejde ikke udviklet sig til en ukritisk romance. Det sætter derimod kritisk lys på Schmidt-Vodders politiske eftermæle. Prismet, han ses igennem, er forholdet til Nordeuropa. Overordnet var Schmidt-Vodders liv præget af tre gennemgående politiske motiver, der ikke nødvendigvis understøttede hinanden, men for ham selv alligevel ikke stod i modsætning til hinanden. Det drejede sig for det første om kampen om Nordslesvig og visheden om, at Nordslesvig var tysk. For det andet håbet om en tilnærmelse mellem Norden og Tyskland, som ikke mindst støttede på en "völkisch"-overbevisning, altså en nationalchauvinistisk folkeforståelse. Og sluttelig en afgrænsning i forhold til det liberale.

Johannes Schmidt var født i Tønder i 1869, og han vendte efter endte studier i Leipzig, Greifswald og Kiel i september 1896 tilbage til Nordslesvig. Han slog sig ned i Vodder, hvor han virkede som præst. Efter tilbagekomsten vendte han sig mod den hårdhændede preussiske germaniseringspolitik af det danske flertal i landsdelen, og i 1909 var han medstifter af "Verein für deutsche Friedensarbeit in den Nordmark". Det bragte ham i forbindelse med prominente samtidige danske politiske personligheder som H. P. Hanssen og historikeren Aage Friis. Som Hopp viser, sled Schmidt-Vodders tysk-nationale holdninger forholdet til Friis i stykker. Der burde ej heller herske tvivl om, at Schmidt-Vodder ikke var nationalt eftergivende. Han så blot en anden omgang med de dansksindede som mere gangbar. Således skrev han allerede 1899, at man skulle omgå modstanderne med "ridderlighed" og "anstand". Dog ændrede dette intet ved, at man skulle forblive på "kendsgerningernes faste grund", nemlig at "Nordslevig er tysk land" (s. 69). Med dette udgangspunkt in mente var det ikke overraskende, at Schmidt-Vodder var en arg modstander af Versailles-freden, folkenes selvbestemmelsesret og af 1920-grænsen.

Umiddelbart skulle man mene, at den radikale tysk-nationale Nordslesvig-politik stod i vejen for hans forestillinger om en forbrødring mellem skandinaverne og tyskerne, naturligvis under sidstnævntes hegemoni. Sådan betragtede Schmidt-Vodder imidlertid ikke sagen. Det kom blandt andet til udtryk i et memorandum til det tyske udenrigsministerium i 1931, hvor han udtrykte håbet om, at Tyskland kunne binde "de racemæssigt beslægtede magter i nord og vest til sig" (s. 282). I den sammenhæng skulle Danmark knyttes økonomisk, militært og kulturelt til Tyskland og i samme ombæring afstå Sønderjylland.

Dele af dansk/nordisk kultur og ikke mindst det angivelige racefællelesskab fascinerede Schmidt-Vodder. Det danske liberale demokrati og dele af dansk kulturliv, som eksempelvis Georg Brandes, som han afskrev som "fransk", "storbydekandent" og som jøde (s. 49), vidste han ikke, hvad han skulle stille op med.

Bogens i sidetal mest omfangsrige afsnit behandler (naturligvis) perioden 1933-1945. Schmidt-Vodder var ikke overraskende let – og velvilligt – bytte for nationalsocialismen, som han senere skulle få vanskeligt ved at frigøre sig fra. De unge nationalsocialistiske hedsporere i mindretallet med dyrelæge Jens Møller i spidsen endte ganske vist med at tage tøjlerne fra ham. Men det var ikke ensbetydende med, at han var ideologisk distanceret. Tværtimod attesterer Hopp, at "Schmidts verdensbillede med sine vigtigste grundideer var i overensstemmelse med nationalsocialismen" (s. 308). Schmidt-Vodder drog derfor også med Hitler i krig, i hvert fald med sin pen. Overfaldet på Polen billigede han helt og fuldt (s. 359), overfaldet på Danmark og Norge skabte håb om "skandinavisk enhed" (s. 361) og overfaldet på Sovjetunionen "udløste øjeblikkeligt en "befriende" følelse på det "nye" Europas vegne" (s. 362). Schmidt-Vodder lod sig ikke stoppe af, at krigslykken vendte, og frem til Danmarks befrielse besvor han "Endsiege". Selv privat forblev han stålsat og påberåbte sig endnu i marts 1945, "at gud har nedkaldt det helt store og tunge kald på vort folk, og [at han vil] opdrage det til at forene Europa". I april 1945 gav han udtryk for håbet om, at de tyske reserver endnu vil kunne vinde det "afgørende slag" (s. 438). De unge tysksindede nordslesvigere skulle derfor ikke blot forsætte kampen, de skulle, som Schmidt-Vodder skrev i Nordschleswigsche Zeitung 17. april 1945, følge "varulvens kald" (s. 449). Disse opråb til heltedød fra skrivebordet i Petersholm får en knusende dom med på vejen fra Hopp, der slutter: "den der havde fulgt Schmidts politiske og ideologiske udvikling, burde ikke være overrasket over hans endimensionelle nationalsocialistiske propagandaartikler 1944-1945" (s. 449).

Bogens afsnit om efterkrigstiden er særligt spændende, ikke mindst med henblik på den pågående forskning og den historiske diskussion om det tyske mindretals omgang med arven fra nazismen. En vigtig og symbolsk begivenhed i den historie er grundlæggelsen af Bund Deutscher Nordschleswiger den 22. november 1945. Det kunne have været en frisk nystart i Haderslevkredsens ånd, altså med enighed omkring anerkendelsen af 1920-grænsen og af det danske demokrati. I stedet endte mødet som et rivegilde mellem forskellige fløje i mindretallet. Pro-

tokollen for mødet, der ikke har været tilgængelig for Hopps arbejde, viser, hvordan det først lykkedes den kommende generalsekretær Ernst Siegfried Hansen at lande en enighed om en genstart, da 10 af 30 mødedeltagere udvandrede. Blandt de klareste modstandere af en ny linje var Schmidt-Vodder og den problematiske hjemstavnsdigter Hans Schmidt-Gaarsblok. Ifølge protokollen meldte Schmidt-Vodder sig blandt andet til orde med en forsvarstale for, at "vores forpligtelse over for tyskheden skal stå øverst. Det er et bud om værdighed og stolthed. Vi skal støtte vores ydmygede folk" (BDN-arkivet: Mappe Nr. 69 Gründung des BDN, s. 2). Hos Hopp kan man følge, hvordan de to nationale Schmidt'er fortsatte med at lægge sten i vejen for den nye organisation, blandt andet med deres rigsdagshenvendelse, der såede tvivl om oprigtigheden i den nye linje. Ernst Siegfried Hansen, der på trods af, at han selv havde været en del af det nazificerede mindretal, var kompromissøgende og en fornyende kraft. Han forsøgte også at overbevise Schmidt-Vodder, dog uden held. Schmidt-Vodder afskrev Hansen i et brev til Schmidt-Gaarsblok som "rigeligt stærkt føjelig i forhold til Haderslev[kredsen]" og "som danskerføjelig" (side 458). Som Hopp konkluderer, så var Schmidt-Vodder ikke i stand til at adskille det at være tysksindet fra loyalitet over for den tyske stat. I den optik gav loyalitetserklæringer over for Danmark ganske enkelt ikke nogen mening.

Schmidt-Vodders stejle holdning i efterkrigsårene bar præg af, at han ikke evnede at erkende egne fejl. Derved bidrog han ikke til en kritisk fornyelse af mindretallet. Han understøttede derimod "Faarhus-mentaliteten" og narrativet om det unfair behandlede mindretal. Desuden abonnerede han på politiske eventyr som Rostock-myten, når det passede i hans politisk kram. Mens han havde let ved at se sig selv og mindretallet som ofre, var det betydeligt vanskeligere for ham at mobilisere empati, når det kom til andre. Mordet på Europas jøder blev i den sammenhæng reduceret til et "skæbnsvangert fejlgreb", koncentrationslejrene "en meget alvorlig afsporing", der dog blev "overdrevet" af sejrherreerne (s. 575).

Efter mere end 50 års studier er Peter Hopps skudsmål til den afdøde Pastor Schmidt ikke for gode. Og det er ikke kun, fordi datidens højre-nationalisme i dag fremstår antikveret og demaskeret. Hans alvorligste brøde var den manglende selvreflektion, som han gav videre til mindretallet. Herved begik han en "politisk bjørnetjeneste" mod de tysksindede nordslesvigere, der ellers langsomt udviklende en loyalitet over for Danmark og et demokratisk sindelag. (s. 580).

Thomas Wegener Friis

Jespersen, Mikkel Leth; Hansen, Hans Schultz (red.): Sønderjysk søfarts historie, bind 1-2.

Historisk Samfund for Sønderjylland og Museum Sønderjylland, 2021, 869 sider.

Søfartshistorie er noget af det mest grænseløse, der findes. Som ordsproget siger, så ligger skibe trygt og sikkert i havn, men det er ikke det, de er bygget til. De skal sejle – og gerne langt for at transportere mennesker og last – for at udnytte havets ressourcer eller for at udbrede magt. Grænseløsheden gennemsyrrer feltet – træet eller stålet kommer måske ét sted fra, skibet er bygget et andet sted, besætningen er sammensat fra flere verdensdele, mens lasten kommer et tredje sted fra og skal langt bort. Men på trods af denne rodløshed så kommer menneskene et sted fra, og skibe har langt tilbage haft et hjemsted. Derfor giver det, på trods af den iboende grænseløshed, stadig mening at skrive en geografisk afgrænset søfartshistorie, og en fornem én af slagsen er for nyligt blevet skabt af kyndige forfattere i fællesskab. For som det hedder i indledningen: "Sønderjyderne har sat deres præg på verden, og verden har præget sønderjyderne."

Værket hedder *Sønderjysk søfarts historie* og udfolder sig i to solide bind på ikke mindre end 869 sider ialt. Det grundige værk begynder sin rejse i stambæld i stenalderen, skrevet af arkæologen Flemming Rieck. Det er spændende læsning, om end de specifikt sønderjyske fund ikke er så omfangsrige i de tidlige perioder. Vel oppe i jernalderen folder historien sig mere rigeligt ud med den vilde historie først om Hjortespringbåden og siden Nydambåden.

Vikingetid, middelalder og et stykke af renæssancen bliver vi lodset igenem af historikeren Bjørn Poulsen, der indleder med et interessant afsnit om de typer af kilder, der kan bruges til at fortælle denne historie. Poulsen fortæller godt om skibene og om søfartshistoriens søskende – by- og toldhistorie. Også den store, middelalderlige hanse-organisation berøres, men her kunne det have været spændende at høre mere om de sønderjyske byer – var der hansekontorer i dem og hvorfor/hvorfor ikke? Kapitlerne er ellers fyldt med interessante pointer som f.eks., at der allerede i det tidlige 1500-tal begyndte at opstå deciderede redere, der var investorer snarere end søfolk, og lønnede skipper helt uden ejerskab i skibene.

I den tidlige moderne tid tager etnologen Mette Guldborg roret. Kildematerialet er nu så rigeligt og forskningen så veludbygget at man som læser både kommer godt i dybden med de enkelte lokaliteter og dertil rundt i en verden, der virkelig åbner sig i denne periode takket være søfarten.

Afsnittet gennemgår også periodens skibstyper, og her gøres fornuftigt opmærksom på, at selvom vi i nutiden gerne vil have faste, veldefinerede typer, også inden for skibstyperne, så var fortidens mennesker mindre interesserede i dette og kaldte deres fartøjer ved forskellige benævnelser ved forskellige lejligheder. Også afsnittet om skibsbyggeriet – et stort og vigtigt erhverv – er spændende læsning, herunder overgangen fra byggeri på klamp, dvs. uden tegninger, men baseret på erfaring, til brugen af tegninger. Vi kommer også tæt på søfolkene, men ligesom i de øvrige dele af bogen kunne det have været spændende at læse mere om søfartens afledte erhverv, som må have sat markante aftryk i Sønderjyllands historie som f.eks. sejlmagere, rebslagere, skovdrift, handel med proviant, navigationsinstrumenter og meget andet. Men til gengæld får vi en dyb indsigt i både fartsområder, sønderjyder i udenlandsk tjeneste, varer, ejerskab og om, hvor forskelligt søfarten i vest og øst udfoldede sig, indtil den Slesvig-Holstenske Kanal blev åbnet i 1784. Kanalen var på det tidspunkt Europas største kunstige vandvej og blev en stor succes nærmest med det samme.

I bind 2 er det først historikeren Mikkel Leth Jespersen, der sætter kursen lokalt og ud i verden i perioden fra 1814-1920. Temaerne er de samme som i de tidligere hoveddele; skibe, søfolk, havne, ruter, varer etc, men nu er der en så markant kilderigelighed, at detaljegraden næsten kan blive overvældende. Men til gengæld betyder kilderigdommen, at Jespersen kan tage læseren i hånden og f.eks. vise rundt på forskellige sønderjyske værfter, og det er spændende læsning. Det samme gælder, når Jespersen zoomer ind på et enkelt menneske som kaptajn Hansen fra Arnæs. Det er også i Jespersens afsnit, at forholdet mellem det danske og det tyske i Sønderjylland begynder at folde sig ud, og her fortjener værket stor ros for at holde fast i, at det handler om hele Sønderjylland eller Slesvigs søfart, uafhængigt af de skiftende politiske vinde i datiden. De mange spændende fortællinger om søfarten under tysk herredømme er værdifulde, og tilføjer gode nuancer til det ellers dominerende narrativ om sønderjyder i tysk krigstjeneste under 1. verdenskrig. At være en del af det tyske kejserrige gav også andre muligheder og udfordringer, som søfartens historie viser på fascinerende vis.

Fra 1920 og op til nutiden står historikeren Karsten Hermansen på broen. Her føjes også interessant nyt til Genforeningens historie, der ellers ofte bliver en rigeligt landbaseret affære. Men både for søfolk, for skibene og uddannelsesmæssigt var der mange forhindringer, der skulle overvindes, da Slesvig blev delt. Ifølge Hermansen blev problemerne generelt mødt med både opbakning og bureaukratisk fleksibilitet fra

dansk side. De sidste hundrede års historie er mere fragmentarisk end de tidligere perioders, men Hermansen kommer godt rundt om både erhvervsfart, værfter, lystsejlads og meget andet. Specielt under afsnittet om 2. verdenskrig bliver det mere en generisk dansk søfartshistorie, vi får fortalt, men det fortæller samtidig indirekte, hvordan Sønderjylland da for alvor er ved at blive integreret i kongeriget.

Hver epoke afsluttes med et fint opsamlingskapitel, og redaktører og forlag fortjener meget stor ros for både at forsyne værket med diskrete slutnoter, så værket også kan få et langt liv blandt forskere og studerende, og samtidig forkæle læseren med både person-, selskabs-, sted-, skibs- og emneregister. Det peger samtidig i retning af, hvordan værket skal bruges. Som samlet læseoplevelse ud i ét kan det dog blive lidt tung læsning med gennemgang af hver eneste købstad, flække, fjord og dyb i hver periode. Værket rummer nemlig en ekstrem detaljerigdom, der gør det mere oplagt til at slå op i og til at læse mindre afsnit for at få stillet sin nysgerrighed. Det er en fornøjelse, at det forholder sig sådan, for tusindvis af års historie over et stort område rummer nu engang en stor kompleksitet. Men måske kunne et mindre, sammenfattet værk på måske halvanden hundrede sider også have en berettigelse til den, der blot ønsker sig et lettere overblik, i samme stil som søfartshistorikeren Christian Tortzen gjorde efter udgivelsen af sit 3000-siders mammutværk om dansk søfart under 2. verdenskrig?

Sønderjysk søfarts historie er klassisk søfartshistorie på godt og ondt. Værket lægger sig tæt op ad syvbindsværket *Dansk søfarts historie*, der udkom 1997-2001 med et lignende nydeligt, men absolut ikke sprælsk layout. Det er samtidig en ganske pæn historie, der fortælles. Erhvervshistorien fylder meget sammen med skibe, havne, varer etc., men de mere skæve og farverige historier kunne man måske nok have ønsket sig lidt mere af. Flensborgs havnebordeller får en enkelt kort sætning, og smugleriet, der fylder lidt hos Hermansen i nyeste tid, må vel også have haft forgængere i tidligere tider?

Mange spørgsmål melder sig under læsningen af det indholdsrige værk, og det skal forfatterne roses for. Nu har vi en grundig oversigt over forskningens stade inden for den sønderjyske søfart, og i sagens natur viser den både, hvad vi ved, og hvad vi ikke ved. Forhåbentligt kan værket inspirere eller måske endda provokere nye historikere og andre til at belyse nye aspekter, vende historien på hovedet eller andet godt? I så fald har fremtidens historikere nu gode og stabile skuldre at stå på!

Benjamin Asmussen

Kristensen, Henrik Skov: Gestapos fangelejre i Danmark. Horserød 1943-1944. Frøslev 1944-1945.

Gyldendal, 2021, 744 sider.

Der er ingen tvivl om, at der nu foreligger et standardværk om Horserødlejren og Frøslevlejren. Henrik Skov Kristensen har begået et fremragende værk, der ud fra et mikrohistorisk perspektiv beskriver forholdene bag pigtråden. Værket er en tæt beskrivelse og vurdering af lejrenes aktører, hvor læseren kommer med ind i barakkerne, vagttårnene, lejr køkkenet, den tyske forvaltnings kontorer, ja sågar til tider ind under gulvbrædderne, når der skulle lyttes til illegale radioer.

Skildringen af lejrenes mikrokosmos fænger. Bogens tema har tydeligvis været forfatterens arbejdsfelt gennem mere end tre årtier. Mens hovedvægten i anden del lægges på Frøslevlejren, fremstår første del om Horserød som en prolog. Dette er naturligt på grund af kildegrundlaget, den meget større fangepopulation og Frøslevlejrens betydning for de danske deportationer til Tyskland.

Bogen præsenterer baggrunden for lejrenes oprettelse med udgangspunkt i samarbejdspolitikken. Den skildrer hverdagen for fanger og vogtere; fangeselvstyret; det tyske bureaukrati; men også dagligdags emner som fysisk og åndelig sundhed, illegale aktiviteter, flugt og den allestedsnærværende frygt for deportation eller henrettelse. Eksterne aktører som den tyske besættelsesmagts instanser (den rigsbefuldmægtigede, BdS eller Gestapo), den danske centralorganisation eller Røde Kors inddrages i nogen grad for at forklare, hvordan udefrakommende beslutninger påvirker dagliglivet i lejren. De gøres dog kun i mindre grad til egentlige aktører i analysen, da det netop vil forstyrre det mikrohistoriske perspektiv.

Fortællingen er detaljeret, men aldrig indforstået. Tværtimod er det tydeligt, at forfatteren – som sin læser i øvrigt – gang på gang bliver slået af forbavselse og forundring over det absurde teater, der herskede i verdens mærkeligste koncentrationslejre (s. 663). Reelt var der dog ikke tale om egentlige koncentrationslejre i organisatorisk forstand, da lejrene ikke hørte under Inspektoratet for Koncentrationslejrene, men blev defineret som politifangelejre (Polizeigefangenenlager), der var underlagt den tyske besættelsesmagt i Danmark. Lejrene forblev en – for den tyske besættelsespolitik i de besatte lande i øvrigt – atypisk konstruktion. Fangernes vilkår adskilte sig her markant fra vilkårene i andre landes lejre. Årsagerne skal findes i den særlige besættelsessituation,

hvor Danmark formelt forblev en suveræn stat, hvilket fik indflydelse på Horserød- og Frøslevlejrene.

Den røde tråd i fortællingen er denne atypiske situation. Side efter side skildres fangernes overvejende gode kår og deres mulighed for at drive gæk med fangevogterne. Har man kendskab til det nazistiske terrorapparat, tyskernes net af forskellige lejrsystemer, partisanbekæmpelse og Holocaust, fremstår de danske lejre som feriekolonier. Hverdagen betragtes primært gennem fangernes beretninger, som retrospektivt beskriver denne med humor og det tyske personale med en blanding af foragt og latterliggørelse. Det positive narrativ krakelerer dog, når fanger lejlig-hedsvis transporteres til København for at blive henrettet, bliver skudt af unge, nervøse vagtposter, når de kommer for tæt på hegnet, eller når grupper deporteres til tyske koncentrationslejre.

Også det dansk-tyske lejrpersonele kommer til orde. Det var det danske fængselsvæsen, der stod for forplejningen, men også civilt ansatte, tolke, fangevogtere og forvaltningspersonale med både dansk og tysk baggrund. Her er situationen igen atypisk, for gerningsmænd kan man ikke kalde dem. Her adskiller Horserød og Frøslev sig igen fra koncentrationslejrene. Tværtimod fatter både fanger og læseren til tider sympati og får menneskelige sider at se, for dog til tider at kunne forarges over stupiditeten i tyskernes forstokkede, ideologisk motiverede embedsførelse.

For at understrege, hvor atypisk Horserød og Frøslev var, perspektiverer Kristensen til norske lejre. Konklusionen er, at vilkårene her qua en anden besættelsessituation var barskere end i Danmark, men dog mere humane end i det øvrige Europa. Havde forfatteren også inkluderet paralleller til f.eks. Nederlandene eller Belgien, ville perspektiveringen i højere grad have nuanceret billedet. Konklusionen havde dog nok været den samme: At de danske lejre var yderst atypiske.

Enkelte steder bevæger Kristensen sig ud af lejrenes perspektiv. Et eksempel er en analyse af sammensætningen af den første deportationstransport fra Frøslevlejren den 15. september 1944. Forfatteren analyserer fangernes baggrund, relationer i modstandsbevægelsen og geografiske ophav for at give et bud på deportationsårsagen. Netop dette fokus har været savnet i forskningen, så analysen af transporten står stærkt i fremstillingen. Anmelderen kunne have ønsket en tilsvarende gennemgang af de øvrige transporter til Tyskland, men en sådan ville omvendt have ændret værkets perspektiv, gjort det mere omfattende og måske mindre læsevenlig for et bredere publikum.

Værkets største styrke er måske også dets svaghed. Ved at anlægge det mikrohistoriske perspektiv kommer Horserød og Frøslev delvist til at fremstå som en isoleret boble i besættelsestidens samlede historie. Man kunne måske have ønsket sig et større indblik i, hvad der foregik hos beslutningstagerne i Berlin og København, for bedre at kunne forstå baggrunden for lejrens oprettelse, fangepopulationens sammensætning og deportationerne til Tyskland. Spørgsmålet er, om kildegrundlaget tillader det. Det ville også have været en mere vidtgående analyse, som ikke nødvendigvis ville gøre dette solide og fagligt velfunderede stykke håndværk af en bog bedre.

Jens-Christian Hansen

Poulsen, Niels Bo: Den Katastrofale Triumf – Krigen 1870-1871. Preussens sejr, Frankrigs nederlag og Danmarks held.
Gyldendal, 2021, 352 sider.

Med sejren i den Preussisk-franske krig 1870-71 var vejen banet for Tysklands samling og grundlæggelsen af kejserriget. Det tippede magtbalancen i Europa til fordel for Tyskland og betød, at den europæiske koncert, som havde fungeret siden Napoleonskrigene, var sat ud af funktion, og at det blot var et spørgsmål om tid, før Europa ville blive ramt af en ødelæggende storkrig. Derfor var der på mange måder tale om en skelsættende krig i 1870-71, som indvarslede de industrialiserede totalkrige i det 20. århundrede. Krigen er da også ganske velbeskrevet i den internationale forskning. Til gengæld er der ikke skrevet ret meget om de danske overvejelser om at deltage i krigen på fransk side, og hvordan den påvirkede Slesvig-Holsten og herunder særligt de dansksindede i Nordslesvig. Ved at anlægge en regionalhistorisk vinkel vil militærhistorikeren Niels Bo Poulsen forsøge at råde bod på disse mangler og skabe nye erkendelser om krigens effekt på de krigsførende samfund. Så selv om bogen også omhandler krigens baggrund og konsekvenser og det militært-politiske begivenhedsforløb i en mere bred forstand, er det de dansk-sønderjyske vinkler, der vil være i fokus i denne anmeldelse.

Bogen omhandler både tiden før, under og efter krigen. De første to kapitler omhandler optakten til krigen, hvor tiden trækkes tilbage til Wienerkongressen i 1814 og nationalismens fremvækst i Europa. Det var netop de nationale skel, som havde skabt modsætningerne imellem dansk og tysk i Slesvig, og det fik indflydelse på krigsoptakten. Værne-

pligtens indførelse i Slesvig-Holsten i 1867 og muligheden for at skulle kæmpe på tysk side var en central faktor i, at mange dansksindede udvandrede fra området. Udsigten til krig ændrede ikke denne udvikling, og henimod 1.000 unge dansksindede mænd udeblev fra hærens mobilisering i 1870. Det var dog langt fra alle, der forsøgte at undgå værnepligten, og derfor kom en del dansksindede sønderjyder også til at tjene i krigen. Der findes ikke præcise tal, men forfatterens vurderinger, at ca. 3.000 af de tyske soldater var fra Nordslesvig. Årene op til krigen fik også andre konsekvenser for Nordslesvig. Blandt andet blev der oprettet garnisoner i flere af områdets byer, og her kunne særlig office-rernes pengeforbrug have en positiv effekt på de lokales omsætning.

De næste tre kapitler omhandler krigsudbruddet og selve krigen. Her følger vi slagenes gang fra det første franske nederlag ved Spicheren i august 1870, over det centrale slag ved Sedan i september 1870, hvor den franske kejser Napoleon III blev taget til fange, og frem til det endelige franske nederlag i folkekrigen i efteråret og vinteren 1870-71. Gennem hele forløbet inddrages den dansk-sønderjyske vinkel gennem udblik til de politiske overvejelser i Danmark og gennem et særligt fokus på de regiment, hvor de fleste slesvig-holstenere gjorde tjeneste under krigen. I Danmark var krigsudbruddet forbundet med en vis forhåbning om, at Slesvig kunne vindes tilbage gennem en fransk sejr, og regeringen var splittet i spørgsmålet. Her følger bogen de politiske forhandlinger i Danmark og det diplomatiske spil med Frankrig, og man får indsigt i, hvor tæt Danmark var på at træde ind i krigen på fransk side. Hos de tyske myndigheder var der frygt for, at krigen ville skabe uro blandt de dansksindede i Nordslesvig. Derfor blev der indført forsamlings- og presseforbud, og myndighederne udførte husundersøgelser og interne-rede ledende dansksindede personer. Det fremgår dog, at disse tiltag var relativt kortvarige, og at interneringerne langt fra fik samme omfang som under 1. verdenskrig. En af de mest interessante vinkler i bogen er det indblik, vi får i de nordslesvigske soldaters krigsdeltagelse. Her hører vi om forholdene ved fronten og følger 84. regiment i det blodige slag ved Gravelotte og 86. regiment i dets debut på slagmarken ved Beaumont. Vi hører også om de slesvigske regiments møde med den berygtede franske partisanbevægelse franc-tireurs. En række personlige historier om frivillige danske deltagere i krigen viser desuden, at det ikke kun var værnepligtige nordslesvigere, der gav krigen et dansk islæt.

Den sidste del af bogen omhandler krigens afslutning og det politiske efterspil, som fulgte. Også her følger vi både et storpolitisk og

et regionalt forløb. Mod tysk forventning blev krigen ikke umiddelbart en katalysator for et sindelagsskifte i Nordslesvig. Krigen var dog ikke uden politiske konsekvenser for mindretallet. Håbet om en fransk sejr og en hurtig tilbagevenden til Danmark var bristet, og det skabte en resignation op igennem 1870'erne. Derfor opgav de dansksindede i 1880'erne den hidtidige protest- og udvandringspolitik til fordel for en mere forhandlingsorienteret linje. Samtidig havde krigen også haft menneskelige konsekvenser for regionen. Det er således forfatterens vurdering, at 675 slesvig-holstenske soldater omkom under krigen, og at mellem 100-150 af dem var fra Nordslesvig.

Alt i alt er der tale om en velskrevet og spændende bog om en krig, som, trods sin betydning for Danmark og de dansksindede i Nordslesvig, ofte overses i dansk historieskrivning. Da det er gennem de regionale briller, at bogen præsenterer nyt i forhold til den tidligere forskning, kunne man godt have ønsket, at forfatteren havde lagt endnu mere vægt på denne vinkel. Blandt andet kan det undre, at forfatteren kun inddrager det første bind af kildesamlingen *Det nordslesvigske spørgsmål 1864-1879: Aktstykker og breve til belysning af den danske regerings politik*, da det er de følgende bind, der behandler tiden under krigen. Inddragelse af disse bind kunne have kastet yderligere lys over, hvordan de dansksindede ledere i Sønderjylland og embeds- og regeringskredse i Danmark forholdt sig til krigen. Det ændrer dog ikke på, at der er tale om en særdeles vellykket bog, som hermed varmt skal anbefales.

Klaus Tolstrup Petersen

Steensen, Thomas Steensen: Nordfriesland von einst bis jetzt. Mit Beiträgen von Ulf Bästlein, Uwe Haupenthal, Konrad Küster und Fiete Pingel.

Husum Verlag, 2022, 621 sider.

Siden den mangeårige direktør for Nordfriisk Instituut, Thomas Steensen, gik på pension i 2018, har han med stor produktivitet udgivet en række læseværdige og væsentlige bøger om mennesker, begivenheder, historie og nutid i Nordfrisland. Hans nyeste bog fra 2022, udgivet af Nordfriesland museum Nissenhaus i Husum, fortsætter rækken. Det er en samling af både detaljeret nedfældede kronologiske facts og udvalgte tematiske fremstillinger af begivenheder suppleret med bidrag af Ulf Bästlein, Uwe Haupenthal, Konrad Küster og Fiete Pingel.

Den murstenstykke bog på 621 sider omfatter seks dele samt et forord, litteraturfortegnelse og register. Fællesnævneren er det geografiske fokus på det nuværende Nordfrisland. Der er tale om en fremstilling af både nordfrisiske temaer og af begivenheder i området, der ud over frisere og frisisk også har været præget af tysk, nedertysk, dansk og sønderjysk kultur og sprog. Det er således ikke nogen mindretalshistorisk fremstilling, selv om det frisiske mindretal og frisisk hjemstavnsforståelse i spændingsfeltet mellem tysk og dansk fylder godt, men snarere en fremstilling af Nordfrislands mangfoldige historie fra de ældste tider og frem til i dag.

Den første del omfatter en kronologisk fortegnelse af væsentlige begivenheder i Nordfrislands historie fra de ældste tider omkring 115.000 f. Kr., som en håndkile fundet i landsbyen Drelsdorf/Trelstorp dateres til. De første frisere ankom til øerne Amrum, Føer og Sild samt det vestlige Ejdersted omkring år 670, den anden bølge efter år 1000 førte frisere til marskegnene på fastlandet. De kronologiske nedslag føres frem til oprettelsen af forvaltningskredsen Nordfrisland i 1970. Der er i sagens natur tale om et udvalg af begivenheder; men det er interessant, at den europæiske mindretalsunion FUEVs kongres i Vesterland på Sild i 1957 ikke er medtaget, da det er hidtil eneste gang, at delegerede fra Europas mindretal var samlet i Nordfrisland. Dette factsmættede kronologiske afsnit fungerer fint som oversigt med præcise informationer. Fortegnelsen bygger på en tilsvarende oversigt, som Thomas Steensen udgav sammen med Fiete Pingel i 2009.

Anden del udgør hovedafsnittet i bogen og fylder 270 sider. Det er benævnt epoker og begivenheder og beskriver vidende Nordfrislands historie og samtid. I 50 kronologisk ordnede, men tematisk vidtfavnende underafsnit beskriver og forklarer Steensen et bredt udvalg af temaer spændende fra de første friseres indvandring til det nuværende Nordfrisland i to bølger i vikingetiden over grundlæggelsen af kurbadet Vyk på øen Føer, afstemningskampen i 1920, snekatastrofen i 1978-79 og frem til et portræt af forvaltningskredsen Nordfrisland, som blev oprettet i 1970. I afsnittene findes der koncentreret viden om mange forskellige facetter af den nordfrisiske historie. Det gælder også interaktioner mellem frisere og danskere. Steensen beretter blandt mange emner om diger, de store stormfloder, etableringen af Frederiksstad, halliger, frisisk selvforvaltning, symbolik, tyskorienterede sangfester, 1864, novellen *Der Schimmelreiter*/Skimmelrytteren af Theodor Storm og afstemningskampen i 1920, hvis ultimative valg mellem Danmark og Tyskland også polariserede nordfrisere. Han beskriver tillige forfølgelsen af jøder, koncentrationslejrene ved

Husum og Ladelund, interfrisiske relationer og mange flere temaer, som hver for sig beskrives koncentreret og rigt illustreret på få sider.

Tredje del er en kronologisk fortegnelse af kredsen Nordfrislands historie fra grundlæggelsen i 1970 og frem til konsekvenserne af coronapandemien pr. 31. december 2021. Perspektivet er således ført helt frem til nutiden og viser Steensens præcise krønikeblik på væsentlige begivenheder.

I fjerde del beskæftiger den vidtfavnende Steensen sig med nordfrisisk litteratur i prosa, poesi og drama, herunder krøniker og landsdelsbeskrivelser, begyndelsen på litteratur skrevet på nordfrisisk, erindringer, Theodor Storm, hjemstavnsromaner, digte og andre litterære genrer skrevet af nordfriserne på frisisk eller tysk. Det er en beskrivelse, der eftertrykkeligt viser den kulturelle rigdom i Nordfrisland.

Femte afsnit er skrevet af Uwe Haupenthal og sammenfatter kronologisk ordnet kunstens historie i Nordfrisland med fokus på byggekunst, plastik og maleri.

Det sjette og afsluttende afsnit består af bidrag af Ulf Bästlein og Konrad Küster og omhandler musikken i Nordfrisland på tværs af århundrederne. Herunder skriver Küster meget vidende om orgelkultur, organister og kirkemusik før 1840 illustreret med billeder af de flotte store orgler i nordfrisiske kirker. Bästlein skriver kortfattet om verdslig musik i 18. århundrede og giver en karakteristik af den musikalske udvikling i 19.-21. århundrede.

I løbet af sin historiker- og direktørgerning har Thomas Steensen nærmest ene mand skrevet størstedelen af Nordfrislands historie. Uden hans forskning og formidling ville vores viden om nordfriserne og Nordfrisland være betydeligt mindre. Med myreflid og enorm produktivitet har han kortlagt nordfrisernes historie og samtidig med blik for mange forskellige forhold og perspektiver. Denne bog følger sig fint ind i rækken. Det er intet tungt faghistorisk og annoteret værk, men en bred, velskrevet, rigt illustreret fremstilling, som er egnet for enhver med interesse for nordfrisiske forhold.

Jørgen Kühl

Thaler, Peter (ed.): *Like Snow in the Sun. The German minority in Denmark in Historical Perspective.*

De Greuyter Oldenbourg, 2022, 221 sider.

Den danske historiker H.V. Clausen forudså i 1918, at det tyske mindretal ville forsvinde "som dug for solen" når grænsen blev flyttet og Sønderjylland var kommet til Danmark. Sådan er det som bekendt ikke gået, men udsagnet er baggrunden for titlen på Peter Thalers antologi *Like Snow in the Sun*. I forordet noterer Thaler videre, at hvor der er skrevet og udgivet meget om det danske mindretal i Sydslesvig, er det samme langt fra tilfældet med hensyn til det tyske mindretal i Sønderjylland. Med antologien vil han og forfatterne til bogens ti kapitler rette lidt op på denne ubalance.

Som bogens titel antyder, er antologien skrevet på engelsk, og den har to forskellige målgrupper; den første er forskere, studerende og øvrige læsere med særlig interesse i tysk og skandinavisk historie. Den anden målgruppe er læsere, der interesserer sig for nationale mindretal, grænseområder og kulturel diversitet. Antologien lever til fulde op til dette formål. Det er velgørende med et værk om det dansk-tyske grænseland – i dette tilfælde det tyske mindretal – som er skrevet til et publikum uden for regionen og med et ønske om et øge kendskabet til områdets særegne sproglige, politiske og identitetsmæssige forhold. Omvendt må det også konstateres, at det alene er to-tre kapitler, der for alvor bringer ny viden frem. Hvis man i forvejen har stort kendskab til grænselandets historie, vil der ikke være så meget nyt at hente, fordi de fleste kapitler er oversigtsartikler, som er baseret på indholdet af eksisterende forskning.

Det er også velgørende, at Thaler har fået udenlandske forfattere til at bidrage til antologien. Den amerikanske historiker Ryan J. Gesme foretager i kapitel 3 – "To Remain a Schleswiger. The construction of Communal Identities in the Era of the Great War" – en interessant analyse af skabelsen af regionale identiteter i Slesvig i årene før og under 1. verdenskrig, som er baseret på resultaterne fra hans egen afhandling om det samme emne. Anika Seemann er tilknyttet Max Planck instituttet, og hun har skrevet kapitel 5 – "On War, Loyalty, and Reconciliation. The German Minority during the Second World War and the Postwar Legal Reckoning" – som i vid udstrækning er baseret på den eksisterende forskningslitteratur om mindretallets ageren under krig og besættelse og behandlingen af mindretallet under det efterfølgende retsopgør. Ikke desto mindre er det et vigtigt kapitel som er afgørende for forståel-

sen af det tyske mindretals udvikling gennem hele efterkrigstiden. Den britiske sprogforsker Michael Byram har i kapitel 7 – “Learning to Belong. School, Language, and Identity in North Schleswig in the 1980s” – skrevet en fin lille artikel, som er baseret på hans egen undersøgelse fra begyndelsen af 1980’erne, hvor han interviewede 29 afslutningselever fra den tyske skole i Tinglev om sprog og identitet. Byram demonstrerer her, at langt hovedparten af eleverne talte sønderjysk hjemme og sammen med kammeraterne, mens højtysk blev benyttet i skolen og enkelte andre sammenhænge. Rigsdansk blev stort set alene talt i forbindelse med danskundervisningen. Endelig har Ruairidh Tarvet fra universitetet i Edinburgh i kapitel 9 bidraget med artiklen “Between Openness and Authenticity. The Current State of Linguistic Identity in the German Minority in North Schleswig” om forholdet mellem sprog og identitet i dag. Resultaterne er baseret på hans afhandling fra 2021, som igen bygger på en spørgeskemaundersøgelse. Tarvet har fokuseret på sproget og sprogets betydning for mindretalsidentiteten. Det er en interessant pointe i artiklen, at yngre mindretalsmedlemmer i stigende grad benytter rigsdansk, delvist på bekostning af sønderjysk. Ellers er der kort sagt en række genkendelige tendenser i sammenhængen mellem sprog og identitet, som minder rigtig meget om udviklingen inden for det danske mindretal i Sydslesvig.

Hans Schultz Hansens artikel “A community Takes Shape” om perioden fra 1840 til 1914 og Henrik Becker-Christensens artikel “Not a State of Their Own” om mellemkrigstiden er begge glimrende oversigtsartikler, som er bygget på deres respektive afhandlinger fra henholdsvis 2005 og 1990. Derfor er der ikke så meget nyt at hente for kendere af den ældre del af mindretalshistorien. Den tidligere leder af mindretallets arkiv og museum, Frank Lubowitz, har i artiklen “Reconstruction – Construction – Equality” beskrevet udviklingen i de første årtier efter krigen. Artiklen udmærker sig blandt andet ved, at Lubowitz har stort internt kendskab til det politiske lederskab inden for mindretallet. Jørgen Kühls artikel “Minority in Transition. The German Community in Denmark 1995-2020” er en god, kort indføring i mindretallets nyeste politiske-, sproglige- og identitetsmæssige udvikling, hvor han samtidig præsenterer nye resultater. Kühl har valgt at tage afsæt i forskellige begivenheder til at illustrere den forandring, som har fundet sted gennem de seneste 25 år. Artiklen viser samtidig, at der er mange interessante aspekter inden for den nyeste historie, som forhåbentlig bliver undersøgt nærmere i årene fremover.

Antologien er en god indføring i det tyske mindretals historie gennem næsten 200 år. Den kan forhåbentlig være med til at øge interessen for det dansk-tyske grænselands særegne historie blandt en kreds af udenlandske forskere og studerende, der beskæftiger sig med dansk-tysk historie eller med spørgsmål om mindretal, sprog og identitet.

Mogens Rostgaard Nissen

Thomsen, Merete Bo: Den slesvigske Kvindeforening 1922-2022.

Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig e.V., 2022, 128 sider.

Historikeren Merete Bo Thomsen giver i dette jubilæumsskrift et overblik over den hundredårige historie, som Den slesvigske Kvindeforening kan se tilbage på, og som man ellers ikke har hørt så meget om. Beskrivelsen bygger på kildemateriale i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig plus materiale, som foreningens nuværende formand, Annemarie Erichsen, har kunnet skaffe fra eksisterende kredse. Fra distrikterne har materialet været sparsomt.

Bogens struktur bygger på fire afsnit for hvert kvarte århundrede. Hver periode indledes med et tidsbillede af udviklingen i Danmark, hvorved rigsdanske kvinders vilkår sættes i relief over for kvindernes i Sydslesvig.

Efter afstemningen i 1920 gjaldt det for vide kredse i Danmark om at øge tilslutningen til det danske i Sydslesvig ved at yde hjælp. Deri indgik oprettelsen af Den slesvigske Kvindeforening i 1922. Succesen i den første tid fremkaldte stærk modstand fra tysk side. Formålet med foreningen var at "styrke sammenholdet mellem hjemmene". Dertil kom sygepleje og hjælp til gamle og ubemidlede, blandt andet ved uddeling af tøj fra Danmark. Udvalgelse til rekreationsophold i Danmark indgik i arbejdet og senere også "ungdommens dygtiggørelse", blandt andet gennem højskoleophold i Danmark.

Efter 2. verdenskrig skulle foreningsarbejdet skubbes i gang igen. En del af de oprindelige opgaver blev efterhånden overtaget af professionelle. Formålsparagraffens aspekt om ungdommens dygtiggørelse tilgodeså man ved at sende unge kvinder i 12 måneders praktik, dvs. arbejde i huset, efterfulgt af seks måneder på husholdningsskole. Kvinderne sås som husmødre, deri skulle de dygtiggøre sig. Det fremhæves, at man ikke er en "kvindesagsforening". Til gengæld havde distrikterne mulighed for at rekvirere en håndarbejdsdukt fra Håndarbejdscentralen og dermed få en flig af dansk kultur i kraft af dansk håndarbejde.

Arbejdet med ældre og tøjfordeling er stadig en vigtig del af arbejdet.

I tiden omkring 1972, året for Kvindeforeningens 50 års jubilæum, kunne der i Danmark konstateres store omvæltninger, blandt andet med frigivelsen af abort. Det kom der ingen reaktioner fra Kvindeforeningen på. Derimod kunne 50-års stiftelsesdagen fejres med 800 deltagere. Arbejdet med at styrke sammenholdet mellem hjemmene blev varetaget ved hobbyaftener. Et stort arbejde bliver der stadig lagt i understøttelse ved jule- og adventsfester og ældreudflugter samt ved tøjfordelingen.

Det går igen i mange beretninger, at det var vanskeligt at få fat i de unge kvinder. I årsberetningen for 1993 hører vi således, at "aktuelle samfundsforhold" burde inddrages i arbejdet med interesse for andet end "selve køkkenregionen". Der opstod diskussioner om, at arrangementer ikke burde finde sted i den normale arbejdstid, idet mange kvinder var på arbejdsmarkedet. Man samarbejdede med de andre mindretalsforeninger, men Kvindeforeningen skrumpede. Meget ældrearbejde er nu henlagt under kirken, SSF eller Sundhedstjenesten. Merete Bo Thomsens udsagn om, at det "rigsdanske opbrud i kønsrollerne vist endnu ikke var kommet helt til Sydslesvig" gælder set ud fra forfatterens undersøgelser altså for Kvindeforeningen. Det er ukorrekt af forfatteren derfra at bedømme udviklingen i Sydslesvig alment. Også her var der opbrud blandt andet ved *Kvindegruppen*, hvis arkivalier dog ikke er landet i Forskningsafdelingens arkiv - endnu.

Når vi kommer til det sidste kvarte århundrede, ser vi, at tilsvarende rigsdanske foreninger har kæmpet med svindende tilslutning henholdsvis opløsning. Dog har Dansk Kvindesamfund blandet sig og sat væsentlige debatter i gang. I Sydslesvig arrangerer hovedstyrelsen større møder med de sædvanlige emner, og en del kredse og distrikter har et meget fint aktivitetsniveau. Andre sygner hen. Kvindeforeningen har været medarrangør til en række foredrag på Centralbiblioteket og i Kirkehøjskolen. Desuden er der en del organisatoriske opgaver, idet Kvindeforeningen besætter poster i en del af mindretallets udvalg. Dertil kommer formandens repræsentative opgaver og ligeledes deltagelse i LandesFrauenRat.

Bogen afsluttes med et indlæg af den nuværende formand, Annemarie Erichsen. Her sammenfattes de 100 års aktiviteter. Derefter nævner Annemarie Erichsen en række nutidige væsentlige kvindepolitiske emner og stiller det retoriske spørgsmål: "Burde vi kvinder ikke stå sammen i protest?".

Det kan umiddelbart virke, som om Kvindeforeningen kun har spillet en perifer rolle i det sydslesvigske. Men mange steder har netop sammenholdet i Kvindeforeningen holdt sammen på hele det stedlige forningsliv. Kvinderne udførte vigtige opgaver, og især i landdistrikterne var det ikke altid lige let at være mindretal. Det kunne og kan være ensomt.

Kvindeliv har gennem tiderne ikke haft den store bevågenhed, måske bortset fra den allerseneste tid. Derfor er der med dette meget læseværdige indblik i, og overblik over, 100 års skiftende vilkår og udfordringer i Den slesvigske Kvindeforening skabt en lille nødvendig begyndelse til også at inddrage kvinders liv i vores historieskrivning.

Maike Lohse

Trap Danmark 6. Udgave. Bind 16: Vejen, Kolding og Haderslev kommuner, 320 sider. Bind 17: Tønder, Aabenraa og Sønderborg kommuner, 360 sider. Ansvarshavende chefredaktør: Niels Elers Koch. Trap Danmark og Gads Forlag, 2021.

Det har altid været et særkende for værket *Trap Danmark*, at det var mættet med facts. Her kunne man slå op, hvis man ville vide noget om naturforhold, befolkningstal, bygninger og andre specielle emner i alle landets byer og sogne. Siderne var tættrykte og med relativt få illustrationer. Teksten var en guldgrube af facts og nøjagtige oplysninger. Inddelingen betød, at man let kunne finde frem til netop det sted, man var interesseret i at vide noget om.

Sådan er det ikke denne gang. Den nye udgave – nr. 6 i rækken – er meget naturligt opdelt i de nye kommuner fra 2007. Hvert bind omhandler tre kommuner, og man kan købe de enkelte kommunebeskrivelser i hæfteform. Teksten behandler overordnede emner med få lokale eksempler. Den læser, der søger eksakte fakta om specifikke emner, går forgæves til bøgerne, men må søge på internettet, hvor oplysningerne til gengæld er mange og detaljerede. Forfatterne til de enkelte afsnit oplyses ikke, i modsætning til 5. udgave.

Her er det især de historiske og kulturhistoriske afsnit, der bedømmes. Desværre er teksterne ret overfladiske og rummer for mange fejl og unøjagtigheder. Nogle eksempler fra Tønder Kommune (bind 17) vil vise dette: Enklaverne var ikke "den del af hertugdømmet, der hørte under kongeriget" (s. 45). De var, som betegnelsen siger, kongerigske enklaver, der netop ikke var en del af hertugdømmet, selv om de var

omgivet af slesvigsk territorium. "Den lineære forhøjning, der adskiller de inddæmmede græsarealer fra de uinddæmmede marskarealer nærmest Vadehavet" (s. 48, billedteksten) hedder altså et dige. Løgumkloster skole fra 1904 blev ikke "ombygget til rådhus 2006" (s. 76). Det ville være lidt sent. På det tidspunkt var Løgumkloster reelt nedlagt som selvstændig kommune. "Toftlund blev 1990 udnævnt til Danmarks første Brundtlandby" (s. 77). Mon ikke de fleste læsere gerne vil vide, hvad det betyder? "Skærbæk huser bl.a. et soslagteri fra 1981" (s. 79). Ikke et ord om, at det er det gamle Eksportslagteri fra 1924 (som nævnes kort i anden sammenhæng), der af sin nye ejer Danish Crown blev ombygget og specialiseret til at slagte søer. I det korte afsnit om Skærbæks historie (s. 78) er udgravningerne af en af landets største jernalderboplads med gravplads på Hjemsted Banke ikke omtalt. Melby kro er ikke fra omkring 1800 (s. 79), men opført 1651 som postkro og senere udvidet. Marskgården på torvet i Højer (s. 83) blev ikke opført 1823 (men 1824) som tysk præstegård. Det blev den først efter 1945. Og i dag rummer den en madskole. Og vedrørende Gøglerstatuen på Markedspladsen i Løgumkloster (s. 84, billedteksten) er det ikke "rottekongen" Cibrini, der læner sig ind over lirekassen, men formanden for Teltholderforeningen Valdemar Jessen. Cibrini står bagved med høj hat. Billedteksten vedrørende Skærbæk kirke (s. 91) giver tre konkrete oplysninger. De to er forkerte, den tredje særdeles upræcis. Indskriften på tårnvæggen er ikke forsvundet, men dækket af tårntrappens pulpitur, og oplyser ikke, at tårnet stod færdigt "omkring 1509". Indskriften er skrevet med gotisk minuskelskrift og lyder "Istud edificium constructum est anno MDIX" – Denne bygning er opført år 1509, altså en nøjagtig datering. Og kirkens korsarme er indiskutabelt "efterreformatoriske", idet de er opført 1863-64, mere end 300 år efter reformationen!

Forfatteren Hansigne Lorenzen skrev ikke under pseudonym, fordi der var "forbud" mod anvendelsen af det danske sprog i tysk tid (s. 107). Det anvendtes i daglig tale, der udkom danske aviser og bøger, og der blev holdt danske møder, både politiske og kulturelle. Dog var visse danske sange forbudt, ligesom skole- og forvaltningssproget var tysk. Forfatteren og journalisten Gretelise Holm er født "nær Tønder" (s. 108). Ja, men hvorfor ikke være præcis og skrive, at hun kommer fra Rejsby Ballum? I øvrigt er udvalget af forfattere og kunstnere samt kunstværker i det offentlige rum (s. 103-108) særdeles selektivt.

Også fra de øvrige kommuner er der (alt for mange) fejl og unøjagtigheder. Nogle få eksempler: Jaruplund Højskole (17, s. 228) ligger ikke

i Aabenraa Kommune, men i Sydslesvig. Under omtalen af skovene i Sønderborg kommune (17, s. 252) er Nørreskoven, som da vist er den største af kommunens skove, ikke nævnt. Kong Christian X's Bro (17, s. 288) er ingen højbro, men en klapbro. Helvedgård og Østerholm er byttet om på kortet s. 319. Flere steder står, at befolkningen blev halveret o. 1660, men årsagen (pesten 1659) nævnes ikke. Og ikke mindre end tre gange fortælles, at Sandbjerg var Sønderjyllands eneste grevskab. Der var grever både på Gram og Schackenborg. Det sidste var et grevskab fra 1670, mens Gram hørte under stamhuset Giesegård. "Middelalderkirkerne" blev ombygget "i gotisk tid" (17, s. 275), men gotikken er også middelalderlig. Der må nok menes de romanske kirker. Krucifikset i Nustrup Kirke er ikke det eneste vidnesbyrd om en Sankt Hjælper-kult i Danmark (16, s. 277), idet der også på kirkeklokken i Kværns findes et Sankt Hjælper-billede. I omtalen af kirkekunst fra tiden efter Genforeningen (16, s. 178) er en af de mest kendte udsmykninger, Johan Thomas Skovgaards fresko i Sankt Severin Kirke i Haderslev, udeladt. Og Brødremenigheden i Christiansfeld lå næppe i strid med biskop H. A. Brorson i Ribe (16, s. 153), idet menigheden først oprettedes 1772, otte år efter Brorsons død. Man kunne fortsætte længe.

De i øvrigt statelige og smukke bøger fremtræder i et indbydende lay-out med en letlæselig brødtekst og mange smukke og gode farvefotografier. Hovedteksten består af causerende essays, men de meget få krydshenvisninger – sammen med manglende indeks - besværliggør og forringer den praktiske anvendelse som opslagsværk, så det er uanvendeligt "i marken". Her må man ty til internettet. Det virker ret tilfældigt, hvad der er taget med i bøgerne, og hvad der dermed udelades. Og desværre er specialartikler, faktaboxe og billedtekster trykt med meget små typer på en alt for mørk farvetonet baggrund, som i høj grad besværliggør læsningen. På grund af den valgte emneinddeling må de sparsomme oplysninger om specielle forhold eller lokaliteter ofte opsøges flere steder, hvilket der også gøres opmærksom på i forordet. Det gør fraværet af et indeks særdeles mærkbart.

Forlaget reklamerer med, at med den nye Trap er Danmark "det bedst beskrevne land i verden." – Gid det var så vel.

H. E. Sørensen

Forfatterliste

Benjamin Asmussen, museumsinspektør, ph.d.,
M/S Museet for Søfart,
e-mail: ba@mfs.dk

Jens Jacob Refshauge Beck, formidler, uddannet folkeskolelærer
med linjefag i historie og matematik,
Historiecenter Dybbøl Banke,
e-mail: jensjacob@1864.dk

Elsemarie Dam-Jensen, cand.mag., museumsinspektør,
Museum Sønderjylland,
e-mail: elda@sj.dk

Thomas Wegener Friis, ph.d., lektor,
Syddansk Universitet Odense, Institut for Historie,
e-mail: twfriis@sdu.dk

Hans Schultz Hansen, forskningsleder, dr.phil, adj. professor,
Rigsarkivet Aabenraa,
e-mail: hsh@sa.dk

Jens-Christian Hansen, formidlingschef, ph.d.,
Vendsyssel Historiske Museum
e-mail: jch@vhm.dk.

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. arkiv- og forskningsleder ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig,
e-mail: larsnhenningsen@gmail.com.

Martin Klatt, mag.art., ph.d., Syddansk Universitet Sønderborg,
Center for Grænseregionsforskning,
e-mail: mk@sam.sdu.dk.

Ditte Kock, historiker og formidler, cand.mag.,
Historiecenter Dybbøl Banke,
e-mail: ditte@1864.dk.

Jørgen Kühl, ph.d., rektor emeritus, adjungeret professor
ved Europa-Universität Flensburg,
e-mail: joergen_kuehl@gmail.com

Maike Lohse, lektor emirita, Duborg-Skolen,
e-mail: maike.lohse@gmx.de

Anne Marie Ludvigsen, historiker, cand.mag., museumsinspektør,
Museum Sønderjylland,
e-mail: anlu@msj.dk

Preben K. Mogensen, cand.theol., sognepræst i Syd- og Midtangel
danske menighed,
e-mail: pkm@kirken.de

Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d.,
Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
e-mail: mrn@dcbib.dk

Jens E. Olesen, professor emeritus, Greifswald Universitet,
Lehrstuhl für Nordische Geschichte,
e-mail: olesen@uni-greifswald.de

Klaus Tolstrup Petersen, cand.mag., historiker, Den Slesvigske Samling,
e-mail: ktp@dcbib.dk

René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag.,
Museum Sønderjylland,
e-mail: rera@msj.dk

Kasper Ratjen, museumsinspektør, ph.d.,
Fiskeri- og Søfartsmuseet,
e-mail: kri@fimus.dk

Anke Spoorendonk, historiker, cand.mag. lektor emerita,
Duborg-Skolen, tidl. minister i Slesvig-Holsten,
e-mail: anke@spoorendonk.de

H.E. Sørensen, forfatter, Skærbæk,
e-mail: melbyhus@mail.tele.dk

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2021

Center for Grænseregionsforskning, Institut for Statskundskab, Syddansk Universitet

På centeret bød 2021 igen på online undervisning i bacheloruddannelsen i European Studies. Alle aktive undervisere havde imidlertid indrettet sig på betingelserne, selv om det kunne være forbundet med betydelige personlige omkostninger. Det kan dog noteres, at afrafaldet i corona-perioden var stort set nul, hvilket turde kaldes bemærkelsesværdigt.

Behovet for at holde gang i kontakter og vidensdeling blandt de kolleger, der er beskæftiget med grænseregionen, var anledning til, at centeret den 26. februar 2021 inviterede de regionale forskningsinstitutioner til et virtuelt netværksmøde om aktuelle tendenser og projekter inden for mindretalsforskningen. Alle inviterede deltog i det konstruktive møde.

Den 11.-12. maj var centeret og Abteilung für Regionalgeschichte, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel vært for online-konferencen *Handlingsrum og fortællinger i den tysk-danske grænseregion siden 1920* (post.doc. Caroline Elisabeth Weber og professor dr. Oliver Auge), som var udskudt fra 2020. Den virtuelle conference placerede folkeafstemningerne i den europæisk kontekst under indtryk af 1. verdenskrig. Der blev lagt vægt på den regionale bevidsthed i forbindelse med de nationale afstemninger. Yderligere fokusområder var de to mindretal og deres forhold til flertalsbefolkningerne samt et udblik på samtidige europæiske grænsespørgsmål. Der blev også afholdt en offentlig panel-diskussion i forbindelse med konferencen.

Centeret deltog ved Caroline Elisabeth Weber og Steen Bo Frandsen desuden i organisation og gennemførelse af sessionen *Zurück ins Reich? Konflikt, Legitimation und Identität in Grenzregionen* ved den 53. tyske historikerdag i München (6. oktober 2021).

Steen Bo Frandsen deltog i Folkemødet i Ribe i oktober 2021, som betegnede en afslutning på det langstrakte jubilæumsår 2020.

Endelig var Center for Grænseregionsforskning vært for en workshop i Jean-Monnet programmet *Frontem* 18/19. november i Sønderborg. Bag organisationen stod Katarzyna Stoklosa, Martin Klatt og Steen Bo Frandsen. Workshopen havde international deltagelse fra Jean-Mon-

net netværket. Den første dag blev grænseregionens udvikling præsenteret i akademiske bidrag, mens den anden var afsat til såkaldte fokusgrupper med deltagelse fra et antal aktive deltagere i mindretalslivet på begge sider af grænser.

Centerets medarbejdere har i det forløbne år modtaget større bevillinger fra Carlsberg Fondet og DFF, Danmarks Frie Forskningsfond, og vil fremover deltage i det canadisk ledede projekt *Borders in Globalisation*.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

I arbejdsåret 2021-2022 har Danevirke Museums (DAMU) aktiviteter i tiltagende grad været præget af forberedelserne til det nye formidlingscenter, som finansieres af A.P. Møller Fonden og Augustinus Fonden. I november 2021 kunne Sydslesvigsk Forening (SSF) bekendtgøre, at den nye bygning ved Danevirke på cirka 1900 kvadratmeter bygges af Lundgaard & Tranberg Arkitekter fra København. Planen er, at centret skal stå færdigt inden udgangen af 2024.

Det nye Danevirke-formidlingscenter. Illustration: Lundgaard & Tranberg arkitekter.

Sæsonen 2021 var dermed også DAMUs sidste sæson i Danevirkegården, en tidligere landbrugsejendom fra 1836, hvor museet har holdt til, siden det blev grundlagt i 1990. Nøglen blev drejet om for sidste gang den 30. november, hvorefter de hidtidige udstillinger blev taget ned. De talrige indlån fra Museum Sønderjylland samt andre institutioner og privatpersoner er foreløbigt gået tilbage med en hjertelig tak for lån.

I februar 2022 flyttede museet ind i et midlertidigt besøgscenter på en grund overfor. Efterfølgende er Danevirkegården og nabobygningen Rødekro blevet revet ned, og siden 2. maj har Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein i samarbejde med Museum Sønderjyllands arkæologi foretaget en stor udgravning på området. Den forventes at være afsluttet i slutningen af august 2022. Dermed forberedes nybygningen, som skal opføres i 2023-2024.

Netop denne udgravning har formentlig været medvirkende til, at DAMUs månedlige besøgstal i foråret 2022 på trods af container-mellemløsningen har nærmet sig "det normale" (i form af 2019-tallene) efter en lang og dyb corona-dal. I 2021 kunne museet først åbne tre uger senere end sædvanligt, efter at kulturinstitutionerne havde været lukket ned. Men også de efterfølgende covid-restriktioner og Tysklands klassificering som "rød zone" i Danmark bidrog så afgjort til, at genopstarten blev mere træg end håbet og først for alvor tog fat efter sommerferien. Året 2021 sluttede da også med et samlet besøgstal på museet kun på lidt over 10.600.

Udstillinger

Det største særudstillingsprojekt i det forgangne år har været udstillingen *Fra grænsekamp til kulturel frihed – 100 år med det danske og det tyske mindretal*, som er blevet til i et samarbejde mellem DAMU og Deutsches Museum Nordschleswig i Sønderborg. Projektet var blevet forberedt til hundredåret for folkeafstemningen om grænsen i 2020, men måtte udskydes som så meget andet. Udstillingen med informationsvægge, eksponater og 30 portrætter af mindretalsmedlemmer blev vist i Landdagens bygning i Kiel fra den 14. september til den 14. oktober 2021.

I museumsbygningen ved Danevirke arrangeredes desuden fra 1. oktober til 30. november en sidste lille kabinetsudstilling under titlen *Små gaver, stor historie*. Den præsenterede objekter, som museet har fået overdraget af privatpersoner i løbet af de sidste år – mange af dem med relation til krigen i 1864.

Til DAMUs interimis-besøgscenter blev der i starten af 2022 udviklet nye udstillingsselementer, der sammen med enkelte dele fra den hidtidi-

ge udstilling giver et komprimeret overblik over Danevirkes 1500-årige historie på 85 kvadratmeter.

Formidlingen

Formidlingen uden for museets bygning har ligeledes været præget af pandemien og de tilsvarende restriktioner for arrangementer. Det lykkedes dog i samarbejde med partnerne i verdensarven Hedeby-Danevirke den 15. august 2021 at gennemføre et stort arrangement, *Verdensarvsfesten 2021*, hvor også vikingegruppen Opinn Skjold slog lejr ved volden for første gang i mere end to år. Det blandede program med informationer om verdensarven og aktiviteter for hele familien tiltrak i alt 1.170 mennesker i løbet af en søndag – en god lejlighed til at pleje forholdet mellem museet og lokalbefolkningen og præsentere planen om et nyt museum.

Et besøg ved Danevirke er altid først et besøg ved volden. DAMU råder over en solid stab af freelance guider, som kan bookes til rundvisninger efter behov. Derudover tilbyder vi som noget nyt to faste ture om måneden, som afholdes uafhængigt af deltagerantal, og uden at der kræves tilmelding på forhånd. Hver anden søndag i måneden er der rundvisning i den Arkæologiske Park, hver fjerde søndag en guidet vandretur fra Danevirke Museum til Hedeby.

I det forløbne år har DAMU atter udvidet formidlingen af det historiske anlæg med en egen publikation. Bogen *Danevirke i det 19. og 20. århundrede – nationalisme, nationalsocialisme, dansk-tysk udsoning og myten om Søren Telling* af museumsleder Lars Erik Bethge er i første omgang udkommet i en tysk udgave; den danske forventes af være klar senere på året. Sammen med *Danevirke – Danmarks fødselsattest og verdens kulturarv* (Lars Erik Bethge/Nis Hardt, 2020) danner den det indholdsmæssige grundlag for formidlingen på stedet og i de nye udstillinger, som DAMU frem til 2024 skal udvikle i samarbejde med en udstillingsproducent samt arkæologiske og historiske eksperter.

Samarbejde

DAMU er netop en institution med en klar formidlingsprofil, der kun i meget begrænset omfang bedriver egen samlings- og forskningsvirksomhed. Derfor er vi i særlig grad afhængige af det gode netværk, som er blevet opbygget i de sidste 30 år. Her på det sidste er samarbejdet med danske institutioner blandt andet blevet styrket gennem en udvidelse af museets rådgivende udvalg. Moesgaard Museum er for første

gang repræsenteret ved historikeren Kasper Andersen og Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg ved lederen, Mogens Rostgaard Nissen. Desuden er lederen af Kongernes Jelling, Morten Teilmann Jørgensen, blevet udpeget som ny repræsentant for Nationalmuseet, og også Museum Sønderjylland er fortsat til stede qua sin direktør, nu altså Axel Johnsen. MSJ og SSF/DAMU er derudover allerede knyttet sammen via en samarbejdsaftale, og det samme forventes at være tilfældet med Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, inden nærværende tekst udkommer. Den arkæologiske ekspertise sikres også gennem en tæt dialog med Archäologisches Landesamt.

I marts 2022 kunne DAMU sammen med Vikingemuseet Hedeby og Kongernes Jelling præsentere den første håndgribelige frugt af et tættere samarbejde mellem disse tre institutioner. Den fælles marketingkampagne "Harald Blåtand... handel, forsvar og pral" er blevet til med støtte fra INTERREG-programmet TOUR-BO. Tre motiver af tegneserietegneren Bjørk Friis fra de tre steder skal tydeliggøre den grænseoverskridende forbindelse mellem grænselandets UNESCO-verdensarvssteder fra vikingetiden. Aktuelt arbejdes der i samarbejde med Viborg Visuals med en animationsfilm, som fortæller en historie fra vikingetiden med udgangspunkt i He-

Museumslederne fra Jelling, Danevirke og Hedeby sætter sammen spot på Harald Blåtand. Foto: Martin Ziemer, DAMU.

deby, Danevirke og Jelling – et formidlingsprojekt, som støttes af Region Sønderjylland-Schleswigs INTERREG-baserede program KursKultur.

Ud over dette konkrete projekt fortsætter det daglige samarbejde med et væld af partnere i regionen omkring verdensarven Hedeby-Danevirke. Her henvises til museets beretning i *Sønderjysk Årbog 2021*.

Lars Erik Bethge

Deutsches Archiv Nordschleswig

Siden juni 2021 har arkivet båret navnet Deutsches Archiv Nordschleswig. Med denne navneændring understreges flytningen til den samme bygning som museet, og begge institutioner præsenteres som en sammenhørende enhed.

Siden sommeren 2021 er der blevet sorteret og registreret i det nye arkiv. Efter flytningen af arkivet viste det sig, at en stor del af materialerne var meget groft og overfladisk registreret – eller slet ikke. De må derfor grundigt gennemgås med stor tålmodighed og vedholdenhed. Det er da også i første omgang et hovedfokus for arbejdet i arkivet, for det er kun, når man kender sit materiale og sine dokumenter, at man kan arbejde med dem, forske og yde en omfattende hjælp ved forespørgsler.

Op til 13 frivillige arbejder utrætteligt for at støtte arkivledelsen med dette arbejde. Denne hjælp er meget værdsat, for uden dette engagement ville et på forhånd langvarigt forløb gå meget langsommere. Herfra skal lyde en stor tak.

I øjeblikket findes der et søgemiddel på arkivets hjemmeside, hvor de hidtil registrerede indleveringer fra tyske mindretalspersonligheder kan findes i et pdf-dokument. Listen opdateres løbende og altid, når en beholdning er færdigregistreret. En registrant over de øvrige hidtil registrerede materialer er endnu ikke at finde der, men arbejdet er i gang. Begge lister blev indtastet i et digitalt format af frivillige. Igen mange tak. Blandt de arkiver, der stadig mangler at blive registreret, ses der til stadighed samlinger med stamtavler og stamtræer, der går virkelig langt tilbage.

Arkivet har siden sommeren 2021 desuden været medlem af SLA, Sømmenslutningen af Lokalararkiver, og bruger af Arkibas. Tilslutningen er på plads, men der er endnu ikke registreret noget, da arkivet først skal sorteres internt. Først da kan der registreres i Arkibas og offentliggøres via hjemmesiden www.arkiv.dk.

Arkivets og museets historiske og videnskabelige bogbestand er i øjeblikket ved at blive registreret og kan findes i det tyske bibliotek i Aaben-

raas bibliotekssystem. Med denne sammenlægning er det også muligt for danske brugere og interesserede at blive opmærksomme på vores bogbestand. Aktuelt ses 1.373 hits, hvis der søges på Museets beholdning i kataloget. Vi har siden efteråret 2021 haft en læsesal i huset, så interesserede og forskere efter aftale kan studere arkivmaterialer og bøger på stedet.

Ud over sorteringen og registreringer af arkivbeholdningen gennemføres der rundvisninger på tysk og dansk. Således er der hver mandag klokken 14 skiftevis en åben rundvisning på tysk og dansk. Dertil kommer forskningsforespørgsler om blandt andet personer, bygninger, faldne soldater, foreninger og forfædres tilknytning til mindretallet.

Nina Jebsen

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Vi har som de fleste andre været ramt af corona-nedlukningen. Mange af vore arrangementer og foredrag er blevet aflyst eller udskudt, og det har gennem flere måneder været vanskeligt for brugerne at benytte vores materiale i arkivet og samlingen. Af en eller anden grund har pandemien også betydet, at vi generelt har haft færre henvendelser end normalt. Vi har forsøgt at hjælpe brugerne bedst muligt med i et vist omfang at scanne og sende scannet arkivmateriale. Hen over sommeren kom der igen mere gang i aktiviteterne med foredrag og arrangementer på biblioteket, ligesom antallet af brugerhenvendelser er kommet op på det normale niveau. I nedlukningsperioden har Martin Bo Nørregård gjort en stor indsats for at samle alle registreringer i Arkibas, så det fremover er det eneste arkivsystem, vi benytter. Tilsvarende har Marco Petersen i nedlukningsperioden registreret bøger, som er afleveret til samlingen. Både Arkivet og Den slesvigske Samling har modtaget meget interessant materiale i løbet af året, som er eller er ved at blive arkiveret og registreret.

Vi har gennem et stykke tid været i gang med at lave en ny hjemmeside, som omfatter både Forskningsafdelingen, Arkivet og Samlingen. Hjemmesiden får det fælles navn "Sydslesvig Historie", og det fremgår tydeligt, at Den slesvigske Samling og Arkivet hver for sig og samlet er unikke samlinger.

I forsommeren 2021 gennemførte vi en spørgeskemaundersøgelse om, hvordan corona-pandemien har påvirket medlemmerne af det danske mindretal, og resultaterne blev præsenteret i en lille bog i november i samarbejde med Flensborg Avis. Desuden udkom Rejhan Bosnjaks bog "Danskhed under forandring. Det danske mindretals selvopfattelse",

og umiddelbart efter nytår 2022 udkom bogen "Den slesvigske Kvindeforening 1922-2022", der er skrevet af Merete Bo Thomsen. Mogens Rostgaard Nissen har skrevet artikler om Jacob Kronika, der udkommer i to festskrifter til henholdsvis Uwe Danker og Flemming Just. Endelig har Martin Bo Nørregaard skrevet en artikel i antologien "Aner i krig – Kilder fra Napoleonskrigene til 2. Verdenskrig", der er udgivet af Danske Slægtsforskere.

Klaus Tolstrup Petersen er godt i gang med sit ph.d.-projekt, som blev påbegyndt 1. oktober med indskrivning på Aarhus Universitet. Karen Gram-Skjoldager er hovedvejleder. Arbejdstitlen er "Den sønderjyske bevægelse i Danmark 1864-1914 – det sønderjyske spørgsmål som katalysator for national identitet og selvforståelse."

I begyndelsen af juni afholdt vi i samarbejde med ECMI konferencen *Minorities and Self-determination – 100th Anniversary of the Post-World War I Plebiscites*. Konferencen var digital, og den forløb godt. Vi er glade for, at det kunne lade sig gøre at gennemføre konferencen og få afsluttet projektet om Genforeningen. Efter to års nedlukning lykkedes det endelig igen at afholde Historiske Dage i København i marts 2022. Vi deltog vanen tro

Rejhan Bosjnaks præsentation af sin bog, *Mindretallet under forandring*, foregik på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Foto: Tim Riediger, Nordpool.

i en stand sammen med en række andre sønderjyske institutioner. Emnet for standen var folkeafstemningen om Flensborg i 1920, og med cirka 9.000 gæster var det et velbesøgt arrangement.

Julie Andersens postdoc-projekt om turisme i regionen, som vi gennemfører i samarbejde med Syddansk Universitet, har ligget i dvale i 2021 grundet barselsorlov, men er genoptaget i marts 2022.

Vi regner med fremover at udgive en del af vore bøger i fællesskab med Historisk Samfund for Sønderjylland. Det skyldes, at mange emner for vore udgivelser er sammenfaldende, ligesom det vil være en fordel i forbindelse med fondsansøgninger. Endelig vil der være fordele vedrørende redigeringsarbejdet. Vi har allerede et par fællesudgivelser i sigte.

I løbet af året havde vi to universitetsstuderende i praktik. Stine Kim Vestergaard læser historie på Syddansk Universitet og har blandt andet brugt praktikopholdet til at forberede sit speciale, hvor hun tager afsæt i materiale i arkivet. Niels Riisager studerer på Humboldt i Berlin og har været beskæftiget med arkivopgaver og i beskedent omfang som forskningsassistent. Vi ser det som et stort plus for os – og for de studerende – at der kommer praktikanter, og forventer også, at det sker fremover.

Klaus Tolstrup Petersen og Mogens Rostgaard Nissen

Frøslevlejrens Museum

Frøslevlejrens Museum - besøgstal

Knap 25.000 gæster besøgte museet i 2021. Det er et stykke fra gæstetallet i 2020, da en corona-sommer holdt mange danskere hjemme. Tælleren stoppede dengang først ved 30.500 gæster. En nedlukning i store dele af 2021 påvirkede selvfølgelig også besøgstallet, men en god anden halvdel af juli og en god sensommer trak den anden vej.

På trods af et forår i nedlukningens tegn har vi i 2021 oplevet en stigning i antallet af forudbestilte foredrag og omvisninger. Det blev til 148 mod 82 arrangementer i 2020.

Spot på formidlingen

Der arbejdes på en lang række nye formidlingstiltag, der skal være med til at sikre endnu flere gæster til Frøslevlejren. Det skal blandt ske ved at udvikle nye rundvisninger. I 2021 tog vi hul på rundvisningen *Fra Port til Port*, hvor de besøgende kommer med på turen fra indgangsporten gennem hovedvagtårnet og ud til pigtrådshegnet for at ende i den anden ende af lejren ved den port, hvorigennem blandt andre de deporterede forlod Frøslevlejren. Denne rundvisning tegner til at blive

et populært tiltag. I blandt andet efterårsferien var der godt fyldt op til rundvisningerne. Museet fortsætter i 2022 arbejdet med at udvikle og forfine nye rundvisningskoncepter.

Et andet formidlingstiltag handler om projektøren på hovedvagtårnet. Ved en inspektion i sensommeren 2021 måtte konservatorer fra Nationalmuseet konstatere, at den originale projektør var så medtaget, at den måtte under beskyttelse for vejr og vind. Den vil efter endt konservering indgå i formidlingen inden døre. Vores ambition er dog at bringe lejrens projektør til live igen. Derfor vil vi i den kommende tid søge finansiering til produktion af en replika, der skal placeres på hovedvagtårnet. Håbet er, at Frøslevlejren i 2023 har et nyt vartegn med projektørens lys over lejren.

I 2021 blev flere af de formidlingstiltag, der var sat på hold under nedlukningen, aktiveret. Det drejer sig blandt andet om et flugtspil udarbejdet i samarbejde med Useeum og om 'Lokumsrygter' på fangebarakernes autentiske toiletter.

Udstillingen *Børn og Unge i Krig* blev også forsinket på grund af nedlukningen, så det blev besluttet at fortsætte dette formidlingsprojekt i 2021. Online knytter der sig også en digital del til udstillingen.

Bog om Gestapos fangelejre i Danmark

2021 blev også året, hvor endnu en bog om Frøslevlejren så dagens lys. Henrik Skov Kristensen har i en længere årrække samlet kilder til en bog om de tyske politifangelejre Horserød og Frøslev. Bogen *Gestapos fangelejre i Danmark. Horserød 1943-44, Frøslev 1944-45* fik gode anmeldelser i en lang række dagblade.

Personale

Gry Scavenius Bertelsen er i 2021 blevet fastansat som museumsinspektør og vil sammen med museumsinspektør Dennis Larsen udgøre det stærke hold, der sikrer det faglige fundament for nye formidlingstiltag.

Frøslevlejrens Museum har i 2021 også fået ny chef. Henrik Skov Kristensen gik medio 2021 på pension, og ny chef er Morten Teilmann-Jørgensen, født i Rinkenæs og opvokset på Als. Han er tillige chef for Nationalmuseets to øvrige besøgssteder vest for Storebælt, Kongernes Jelling og Kommandørgården på Rømø.

Kommandørgården

På Nationalmuseets vestligste besøgssted har forvalterparret Aviaaja Kleist og Alevander Köhler siden 2020 skabt ny energi på Komman-

dørgården. Heller ikke på Rønmø kunne det flotte resultat fra 2020 dog overgås. I 2021 besøgte 14.000 gæster stedet mod 16.000 i 2020.

Morten Teilmann-Jørgensen

Nationalmuseets konservator, Louis Lange Wollesen, der fremviser den store projektor efter nedtagelsen. Foto: Dennis Larsen, Frøslevlejrens Museum.

Museum Oldemorstoft

Sæsonen 2021 blev endnu en gang præget af corona. Sæsonåbningen blev forsinket til 21. april grundet restriktionerne, og foråret bar endnu præg af en vis tilbageholdenhed fra gæsternes side.

Åbningen af Told- og Skattemuseets nye udstilling på Oldemorstoft måtte grundet nedlukningen udskydes, men den 28. september var det endelig så vidt. På en smuk efterårsdag kunne borgmester Thomas Andresen sammen med formanden for Dansk Told- og Skatteforbund, Jørn Rise, indvie den nye udstilling.

Borgmester Thomas Andresen og formand for Dansk Told- og Skatteforbund, Jørn Rise, åbner sammen grænsebommen og dermed Told- og Skatteudstillingen på Oldemorstoft. Til højre ser Mads Mikkel Tørsleff, Museum Oldemorstoft. Foto: Liselotte Barker.

I udstillingen fortælles især om toldens historie igennem 1000 år, hvor fokus er på Sønderjylland, de skiftende told- og statsgrænser, studehandel på Hærvejen, ligesom Grænsegendarmeriet også har en væsentlig plads. I 2022 etableres formidlingstilbud rettet mod børn og børnefamilier i relation til udstillingen.

Generelt er museet i en proces med at nytænke sin formidling til børn.

Mads Mikkel Tørsleff

Museum Sønderjylland

På samme måde som årsberetningen for 2020 indledningsvis understregede, nemlig at Covid-19-krisen på næsten alle områder havde påvirket museet, begynder beretningen for 2021 med en pointering af, at krisen også dette år satte sit præg på de fleste sider af museets drift og regnskab. Indadtil på grund af hjemmearbejde og hjemsendelse med lønkomensation, udadtil på grund af kulturinstitutionernes lukning frem til 21. april og restriktionerne frem til 11. juni 2021. Museerne lukkede igen den 19. december 2021. Situationen nødvendiggjorde omfattende omprioriteringer af arbejdet. De særligt kritiske, de strategisk vigtige og de lovbundne opgaver blev løst, mens andet, som krævede møder, fremmøde på arbejdspladsen eller besøg på biblioteker eller arkiver, måtte udskydes eller opgives. Blandt de områder, som blev prioriteret højest, var arbejdet med den lovbundne og indtægtsdækkede arkæologi, arbejdet med særudstillinger og helhedsplaner, forberedelserne til genåbningen og ikke mindst den store indsats med flytning af museets samlinger med henblik på indflytningen i Bevaringscenter Sønderjylland. Prioriteringerne betød, at museet kom ud på den anden side med gode tilbud på plakaten og fortsat momentum i de strategiske projekter. Men lige som de fleste andre kulturinstitutioner i Danmark måtte Museum Sønderjylland konstatere, at publikum var blevet mere tilbageholdende og måske havde fået nye kulturvaner.

På flere planer markerede årsskiftet 2021 / 22 en forskydning af fokus for Museum Sønderjylland. Den langstrakte proces, der begyndte i 2018 med implementering af den nye enhedsorganisation, var nu kommet så langt, at den gav resultater, der også var synlige for publikum – på hjemmesiden, i udstillingerne, i cafeerne, i butikkerne og i markedsføringen. Bevaringscenteret blev indviet, og hovedparten af museets genstande flyttede ind i det nye hus. Dermed var det store strategiske projekt *Orden på samlingerne* bragt så langt frem, at fokus kunne flyttes til nye strategiske områder, herunder formidling, forskning og udvikling af de enkelte museer.

Museum Sønderjyllands direktør siden 2016, Henrik Harnow, fratrådte i juli 2021 og afløstes af Axel Johnsen.

Simon Moberg Torp, bestyrelsesformand

Axel Johnsen, direktør

Årsberetning 2021

Museum Sønderjylland blev i 2018 organiseret som en enhedsorganisation med tre afdelinger, Økonomi & Drift, Viden & Samlinger samt Publikum & Formidling. Efter tre år begyndte museet at kunne høste væsentlige fordele af den nye organisation og den nye måde at arbejde på, samtidig med at fusionsarbejdet fortsatte. I centrum for denne transformation stod i 2021 afslutningen af den største opgave i museets historie, nemlig opførelsen og indvielsen af Bevaringscenter Sønderjylland. Her bringes samlingerne fra mere end 50 lokale magasiner sammen og fusioneres ind i en ny og fælles registrerings- og bevaringssystematik, som med tiden vil blive blandt de bedste i landet. Ved årets udgang var over halvdelen af museets samling flyttet ind i det nye hus. Også på en række andre områder blev der arbejdet videre med at skabe systematik og ensartethed på tværs af organisationen. Det gjaldt ikke mindst i afdelingen Økonomi & Drift, hvor der blev implementeret en ny rekrutteringsprocedure, og arbejdet med at udarbejde en onboarding procedure blev påbegyndt. Der blev også sat gang i en beskrivelse af museets økonomiske procedurer, og implementeringen af museets nye Facility Management-system fortsatte, og en ny bestyrelsesportal blev taget i brug. Det er alt sammen opgaver, som koster kræfter i opbygningsfasen, men som på længere sigt betyder en professionalisering og en mere effektiv udnyttelse af medarbejdernes tid og kompetencer.

Museum Sønderjyllands driftsgrundlag er sammensat af tre hovedgrupper: Det ordinære statstilskud, driftstilskuddet fra de fire sønderjyske kommuner og dernæst indtægterne fra entré, museumsbutikker og eksterne bevillinger til udstillinger og bøger. Kommunernes tilskud fastlægges hvert fjerde år i en økonomiaftale. I 2021 udløb den hidtidige aftale, og en ny, der omfatter regnskabsårene 2022-2025, blev indgået. Den nye økonomiaftale er lige som de foregående udregnet efter per capita-princippet, men i modsætning til tidligere aftaler, hvor driftstilskuddet var fuldt løn- og pristalsreguleret, opererer den nye aftale med en modificeret løn- og prisfremskrivning, som betyder, at fremskrivningen af det kommunale tilskud bliver lavere i aftaleperioden.

Økonomiaftalen indeholder også en beskrivelse af samarbejdet mellem kommuner og museum og de mål og pejlemærker, der arbejdes efter. Som et led i dette samarbejde har Museum Sønderjylland skabt et fast mødeforum, hvor museet mødes med de fire kulturforvaltninger til gensidig orientering, udvikling af konkrete projekter og drøftelse af problemstillinger af fælles interesse. Et væsentligt fokusområde i dette samarbejde er at højne antallet af sønderjyske skoleklasser, der krydser kommunegrænserne for at besøge museerne i nabokommunerne.

Bevaringscenter Sønderjylland

I 2021 kunne museet afslutte projektet med opførelse og ibrugtagning af et nyt bevaringscenter til den sønderjyske kulturarv. Projektet blev formelt skudt i gang den 1. maj 2018, da finansieringsgrundlaget var på plads takket være bidrag fra de fire sønderjyske kommuner, A.P. Møller Fonden, Augustinus Fonden og museets anlægsmidler. I december 2019 blev grundlaget yderligere styrket med en bevilling fra Slots- og

Bevaringscenter Sønderjylland blev festligt indviet den 1. november 2021 med deltagelse af de fire sønderjyske borgmestre, Slots- og Kulturstyrelsen og Augustinus Fonden, der ved denne lejlighed også repræsenterede A.P. Møller Fonden. På talerstolen ses enhedschef fra SLKS Christina Papsø Weber. Foto: Flemming Wedell.

Kulturstyrelsen. Bevaringscenteret blev rettidigt overdraget fra entreprenøren til museet den 14. juni 2021 og umiddelbart herefter taget i brug af personalet. Byggeriet blev festligt indviet den 1. november 2021 med deltagelse af de fire sønderjyske borgmestre, Slots- og Kulturstyrelsen samt Augustinus Fonden. Projektet er altså virkeliggjort til tiden, uden indskrænkninger og for den aftalte anlægssum. Siden færdiggørelsen og ibrugtagningen har museet identificeret enkelte mindre områder, hvor vi i det kommende år vil arbejde med forbedringer. Bevaringscenteret er skabt med en vision om, at magasinet skal åbne sig mod publikum, herunder ikke mindst skoleklasser. Faciliteterne giver helt nye muligheder, og derfor er museet i gang med at udvikle skoletilbud omkring anvendelse af naturvidenskabelige metoder i arbejdet med kulturarven. Et pilotprojekt lanceres i 2022, og tilbuddet rulles endeligt ud i 2023.

Flytning fra MSJ's mange magasiner til det nye bevaringscenter

Opførelsen af Bevaringscenter Sønderjylland udgør med afstand det største element i det strategiske satsningsområde, der i strategien fra 2018 blev kaldt *Orden på samlingerne*. Nært forbundet med dette projekt er den krævende flytteproces, der involverer gennemgang, nedpakning, flytning og genplacering af museets cirka 290.000 genstande. Flytteprojektet er afviklet sideløbende med byggeprojektet og løber frem til foråret 2023, hvor det afsluttes. Ved udgangen af 2021 var hovedparten af museets gamle magasiner tømt og flyttet, nemlig Kulturhistorie Tønder (220 m³), Kunstmuseet Tønder (283 m³), Kulturhistorie Aabenraa (296 m³), Sønderborg Slot (1.400 m³), Cathrinesminde Teglværk (150 m³), fjernmagasinet i Løgumgårde (200 m³) samt Brundlund Slot (203 m³). På en række lokaliteter i Sønderjylland er museet i gang med at opsiges lejemål og afhænde de lagerbygninger, som nu ikke længere bruges.

Flytningen af museets samlinger er ikke bare en fysisk flytning, men også en total gennemgang af registreringerne i SARA og SPECIFY. Det er første gang i Museum Sønderjyllands historie, at der på denne måde gøres status på samlingsområdet, og selvom gennemgangen har blotlagt områder, hvor der i de kommende år skal arbejdes med at forbedre opbevaring og registrering, er det ikke for tidligt at sige, at formålet med det strategiske satsningsområde *Orden på samlingerne* er opfyldt.

Udviklingsprojekter i Gram Lergrav, Tønder og Aabenraa

Gram Lergrav er defineret som et af museets fire fyrtårne i strategiperioden 2021-2025, og fokus har især været rettet mod forbedring af

brugeroplevelsen i landskabet og i og omkring bygningen. Hovedfokus i projektet er en markant forbedring af oplevelsen for gæsterne i lergraven og en bredere faglig formidling af de emner, som stedet og museets naturhistoriske ansvarsområde rummer. Der arbejdes med fire temaer, nemlig 1) Gramhavet – palæontologi og evolution, 2) Gram urskov: skovens liv og evolutionære tilpasninger, 3) Islandskabet i Sønderjylland og 4) Universets dannelse og udvikling.

Efter fremlæggelse af helhedsplanen for Museet i Tønder for kommunalbestyrelsen i Tønder har kommunen givet tilsagn om en medfinansiering på 15-20 millioner kroner under forudsætning af, at projektet realiseres i sin helhed. Dermed har kommunalbestyrelsen også lagt vægt på planens ambition om en markant udvidelse af formidlingen af Hans J. Wegner i en kulturhistorisk kontekst. Projektet blev i 2021 beregnet til cirka 70 millioner kroner.

Museumsprojektet på havnen i Aabenraa rykkede også et skridt fremad med byrådets beslutning om at afsætte 40 millioner kroner til formålet. Museum Sønderjylland og Aabenraa Kommune er enige om, at det nye museum skal være et centralt og markant element i kommunens store byudviklingsprojekt på havnen, som konkretiseres i disse år.

Undervisningstilbuddet i Bevaringscenter Sønderjylland blev beskrevet så vidt, at der kunne arbejdes med den eksterne finansiering. Formålet er at tilbyde grundskolens ældste klassetrin og de videregående uddannelser tværfaglige forløb med naturvidenskab anvendt på kulturarven. De første prøveforløb gennemføres i 2022, og tilbuddet forventes rullet helt ud i 2023.

Den arkæologiske virksomhed

Ved indgangen til 2021 fik Museum Sønderjylland af Slots- og Kulturstyrelsen tildelt det formelle ansvar for arkæologien i Kolding Kommune. Dette skete efter oprettelsen af Museum Kolding, der ikke selv har arkæologi som fagligt arbejdsområde. Museum Sønderjylland har arbejdet i Kolding Kommune på vegne af Museet på Koldinghus siden 2002, så områdets arkæologi er ikke ukendt for museet. En af årets største arkæologiske undersøgelser fandt da også sted i Kolding Kommune ved Langholtgård vest for motorvejsfrakørselen Kolding Syd. Her blev der udgravet adskillige landsbyer, spredt liggende enkeltgårde, en stor urnegravplads, hvoraf flere grave rummede et rigt våbenudstyr, samt forskellige andre anlæg, alt hovedsageligt fra ældre jernalder. Udgravningerne i dette område kommer til at fortsætte i 2022, og vi ender med

at få et værdifuldt indblik i, hvordan et område blev udnyttet igennem de første tusind år af jernalderen.

I det hele taget er disse år præget af omfattende anlægsarbejder inden for museets ansvarsområde. På grund af disses arealmæssige størrelse får museet indblik i bebyggelsers og gravpladsers udvikling i et større område over et længere tidsspænd. I 2021 drejede det sig udover Langholtgård også om Padholm syd for Vonsild og Fårhus vest for Padborg. Den arealmæssigt største udgravning foregik dog på Nordals, hvor Nordals Ferieresort kommer til at ligge. Her er der undersøgt et stort antal huse og gårde fra især førromersk jernalder og starten af ældre romersk jernalder. En del af husene må være samtidige med ofringen af Hjortspring-båden, der blev fundet for knap 100 år siden cirka fem km syd for resortet. Undersøgelsen har givet vigtige oplysninger om dagligdagen i det samfund, der stod bag denne ofring.

Store anlægsprojekter gav også fine indblik i middelalderens samfund. Her har særligt omfattende kloakeringsarbejder i både Højer og Tønder tiltrukket sig opmærksomhed. I Højer har undersøgelserne vist, at byen blev genstand for en større bebyggelsesudvidelse i forbindelse med overflytningen af Tønder Havn til Højer i 15-1600-tallet – efter anlæggelsen af hertug Hans den Ældres store havdige. Byområdet blev udvidet og direkte hævet med tilførsel af jord og klæg. I Tønder fandtes sensationelt betydelige rester af byens yngste havnekaj, der blev tilbage efter flytningen til Højer. Havnekajen kendes fra ældre fotografier, men alle regnede med, at den var blevet fjernet i 30'erne. Det var den ikke. Efter en fredning arbejdes med at gøre anlægget tilgængelig for offentligheden. Et større byggeri i Perlegade i Sønderborg har desuden givet det første større arkæologiske indblik i denne bys middelalderhistorie.

I disse år bibringer metaldetektoren os megen ny viden om forhistorien, særligt inden for perioderne jernalder, vikingetid og middelalder. Et af årets sensationelle fund skyldtes netop en dygtig detektorfører, Michael Kildal, der ved Højhave nær Sdr. Vilstrup opdagede rester af et bronzekar og hurtigt henvendte sig til museet. Den efterfølgende udgravning afslørede en af landets rigeste kvindegrave fra vikingetiden, nærmere første halvdel af 900-tallet. Kvinden lå begravet i en trækioste, der stod i et 2 x 2,7 meter stort gravkammer. Hun var iført en fornem dragt med tre fibler og indvævede sølvtråde samt en kæde med glasperler og et vedhæng af sølv. Med sig i graven havde hun desuden et fornemt udstyr bestående af en kniv og en saks, et træskrin med metalbeslag, et spillebræt, en spand med metalbeslag og trælag, samt

endelig det bronzefad, der førte til opdagelsen af graven. Alle gravgaver er taget op af graven som præparater og skal nu udgraves omhyggeligt af konservatorerne. Men allerede nu har graven understreget, at Haderslev Næs var et centralt område i Sønderjylland i vikingetiden.

Indsamling og erhvervelser

De seneste års fokus på sønderjyder i 1. verdenskrig har kastet mange større og mindre afleveringer af sig. Her skal fremhæves et fotoalbum fra tre krigsdeltagere fra Sundeved og en marinejakke med tilhørende hue fra Unterseeboot-Flotille Flandern. Uniform og hue har tilhørt Jep Jørgen Jepsen fra Lavensby på Als. Jepsen var Ober-Ubootsmatrose og gjorde tjeneste på den tyske ubåd UC-6. Hans ubåd gik ned i september 1917.

I samarbejde med Tønder Kommune købte Museum Sønderjylland en seglstampe fra omkring 1560. Seglstampen har været brugt til at sikre ægtheden af byens officielle dokumenter. Motivet er et tremastet sejlskib. Det samme motiv udgør i ændret form stadig Tønder Kommunes byvåben. Fra nyeste tid er Leif Maiboms kostume til revyfiguren Thorleif indgået. Kostumet har gjort lykke i Sønderborgrevyen gennem mange år. I den mere alvorlige afdeling har museet indsamlet enkelte genstande, der knytter sig til covid-19: Den første vaccinationssprøjte, der blev brugt i Sønderjylland, samt mundbind og afsprøjtningsskyl med sønderjyske motiver.

Kunstenheden blev generøst støttet af fondene til erhvervelser i 2021. Med støtte fra 15. Juni Fondens særlige pulje til indkøb af samtidskunst i en også for kunstnerne svær covid-19-tid erhvervede Museum Sønderjylland video- og lydværket *Dyret* (2020) af Jacob Kirkegaard (født 1975), der blev vist på kunstnerens soloudstilling *Mellem Rum* på kunstmuseet i Tønder i 2021. Desuden støttede Ny Carlsbergfondet erhvervelsen af Magnus Andersens *Farming Simulator* (videoinstallation, 2015-21), *Et ægte hvoepsebo* (maleri, 2021) og *En gårdbestyrer byder velkommen* (maleri, 2021).

Wegnersamlingen blev udvidet med hele syv møbler, hvoraf seks blev købt fra en større dansk Wegnersamling i Aarhus: et jalousiarkivskab, en armstol produceret hos Planmøbler, en prototype på en armstol til vielsessalen på Aarhus Rådhus, to Windsorstole (med og uden armlæn, produceret hos henholdsvis Mikael Laursen og Fritz Hansen) og en foldestol i kanvas og stål. Det sidste møbel, en såkaldt Murphy-bed fra 1960'erne, blev hentet i Sverige. Der blev således erhvervet en række af Wegners mindre kendte møbler fra andre kategorier end den, Wegner er mest kendt for, nemlig stolen.

Fortid og nutid: Blandt museets nyanskaffelser var dels en seglstampe fra 1560, dels helt aktuelle covid-19-effekter, endda med påtrykt reference til grænselandet. Foto: Museum Sønderjylland.

I den naturhistoriske enhed er der indsamlet enkelte meget fint bevarede krabbeboller fra Gram Lergrav. Museet har desuden taget imod en meget fin samling af især snegle og muslinger indsamlet i Gram Lergrav og i Enderupskov Grusgrav over årtier af nu afdøde Henrik S. Jensen.

Publikum & Formidling

Året i Publikum & Formidling bød endnu engang på en stor mængde arbejde og koordinering grundet de mange aflyste arrangementer og udskudte udstillinger. Heldigvis lykkedes det at afholde en Hertug Hans-festival på Arkæologi i Haderslev i samarbejde med lokale aktører og frivillige kræfter. Festivalen tiltrak over 500 gæster, som også besøgte den nyåbnede udstilling, *Det forsvundne hertugdømme – Hertug Hans den ældre 500 år*. Det samme gjaldt for det levende teglværk på Cathrinesminde, som også i år blev afholdt i samarbejde med over 50 frivillige aktører og tiltrak over 1500 gæster.

I juli lancerede Museum Sønderjylland salg af onlinebilletter med mulighed for timeslots på alle museer. Billetsystemet har været længe undervejs og er udviklet i samarbejde med museets kasseleverandør, så der er fælles lagerstyring mellem onlinesalg og billetter, der bliver solgt i billetsalg.

I 2019 påbegyndte Publikum & Formidlingsafdelingen et systematisk arbejde med at indsamle og analysere gæstedata – primært fra museets egne digitale platforme. Disse er nyttige pejlemærker på både små og store tendenser, men skal gerne ses i sammenhæng med kvalitative brugerstudier, der fortæller mere uddybende om gæsternes overvejelser og bevæggrunde. Derfor gennemførte Museum Sønderjylland i sommeren 2021 en større kvalitativ brugerundersøgelse i samarbejde med det antropologiske firma Maple med henblik på at øge kendskabsgraden hos regionale gæster over 50 år på museerne i Tønder og på Sønderborg Slot. Undersøgelsen har bidraget med mange små og store indsigter og har givet anledning til at tilpasse både markedsføring og formidlingstiltag.

Som i de foregående år gennemførte afdelingen også Den nationale Brugerundersøgelse på Sønderborg Slot, Museerne i Tønder og Kunstmuseet Brundlund Slot. Undersøgelsen viste i år, at gæsterne i gennemsnit giver museumsoplevelsen 8 point ud af 10 mulige.

Økonomi & Drift

Arbejdet i afdelingen har været præget af en rolig og stabil drift med fortsat fokus på optimering af procedurerne omkring den økonomi-

ske og personalemæssige administration. Der er i forbindelse med covid-19-pandemien også i 2021 brugt en del ekstra ressourcer i både Økonomi og HR på administration af de forskellige støtteordninger.

Museets økonomistyring har nu fundet en form, hvor der følges op på månedsbasis med alle ledere, der har budgetansvar. Arbejdet med at beskrive de økonomiske procedurer blev påbegyndt i 2021 og forventes afsluttet i 2022. På HR-området er arbejdet med beskrivelse af museets samlede onboarding-proces, der blev påbegyndt i 2020, fortsat. Rekrutteringsproceduren, der er første del af onboarding-processen, er færdigimplementeret, og onboardingproceduren, der er anden del, er beskrevet og er i gang med at blive testet i forbindelse med de næste rekrutteringsforløb, hvorefter den færdiggøres og implementeres i hele organisationen.

Implementeringen af museets Facility Management-system er fortsat i proces i form af registrering og indtastning af data samt løbende ibrugtagning af forvaltere og øvrige brugere. I løbet af 2021 viste implementeringen sig at være mere omfattende end forudset, og museet overvejer at inddrage bistand fra eksterne konsulenter til den sidste del af processen.

Det længe ønskede intranet blev implementeret i 2021 og er blevet et godt redskab, der sikrer let og ensartet adgang til information for alle medarbejdere og understøtter den interne kommunikation, både mellem ledelse og medarbejder, men også medarbejderne imellem.

Der blev i 2021 også implementeret en elektronisk bestyrelsesportal, BetterBoard, hvor alle dagsordener, bilag og referater fra museets bestyrelsesmøder samles.

Udstillinger

I 2021 åbnede Museum Sønderjylland ikke færre end ni nye udstillinger fordelt på fem museer:

- *Kunsternes Christian den 2. – fortolkninger i billedkunst, litteratur og drama*

19. juni 2021 til 2. januar 2022 på Sønderborg Slot: En udstilling om skiftende kunstneriske fortolkninger af Christian II. Udstillingen viser markante fremstillinger af kongens liv i billedkunst, litteratur og scenekunst. Fra Kronborgtapetet i 1500-tallet til Bjørn Nørgaards skitser til gobelinen "Renæssancen" fra 1980'erne, men med en hovedvægt på 1800-tallets historiemaleri, hvor interessen for kongen var stærkest.

- *Franciska Clausen - det evige eksperiment*
6. februar 2021 til 24. april 2022 på Brundlund Slot: Franciska Clausens værker er en stor og vigtig del af museets ansvarsområde og samling. Derfor var det med stor glæde, at museet kunne præsentere den første soloudstilling med Franciska Clausen i længere tid. I udstillingen var det også muligt at vise malerier, som ikke tidligere har været vist, da en generøs donation fra Aage og Johanne Louis-Hansens Fond muliggjorde konservering af en række værker. I foråret 2021 viste DR en udsendelse om Franciska Clausen, hvor museumsinspektør Jens Tang Kristensen viste rundt i udstillingen på Brundlund Slot, og stipendiat Inge Lise Mogensen Bech fortalte om sin forskning i Franciska Clausen.
- *Hjemme og ude*
17. december 2021 til 12. juni 2022 på Brundlund Slot: En mindre udstilling på slottets anden sal med præsentation af et udvalg af landskabs-, marine- og blomstermalerier, rejsebilleder, tegninger og portrætter af blandt andre C.W. Eckersberg, Martinus Rørbye, Hermann Carmiencke, Ditlev Blunck, O.D. Ottesen og C.A. Jensen.
- *Jakob Kirkegaard – Mellem Rum*
22. januar 2021 til 19. september 2021 på Kunstmuseet i Tønder: Udstillingen rummede både helt nye værker lavet specielt til kunstmuseet i Tønder samt highlights fra Kirkegaards mangeårige arbejde med lyd. Via mægtige lydinstallationer blev gæsterne taget med til det enorme grænsehegn mellem USA og Mexico, til de smeltende iskapper i Grønland og til obduktion af en menneskekrop. Alt sammen tabubelagte steder og emner udsat for en kunstnerisk bearbejdning.
- *Palle Nielsen 100 år – Katastrofer og mirakler*
30. januar 2021 til 20. juni 2021 på kunstmuseet i Tønder: En af Danmarks absolut mest betydningsfulde tegnere og grafikere ville være fyldt 100 år i 2020, og det blev markeret med en udstilling, som på grund af covid-19 blev udskudt til primo 2021. Palle Nielsens værker handlede om storpolitiske emner, udfordringer og begivenheder. Han så det som sin vigtigste opgave at skildre den verden, han så omkring sig, og dette gøres i en helt særlig æstetisk sammensætning af mirakler og katastrofer i formfuldendte kompositioner. Udstillingen blev til i samarbejde med Fuglsang Kunstmuseum og Skovgaard Museet.
- *Landskab: Fra paradiset til fremmed land*
22. juni 2021 til 8. maj 2022 på kunstmuseet i Tønder: I udstillingen inviterede Kunstmuseet i Tønder til et genbesøg i Museum Sønderjyllands omfattende samling og kom med et bud på menneskets

forskellige forhold til naturen. I udstillingen præsenteredes tre nyere værker af Rune Bosse.

- *Rejsen som redskab*
9. september 2021 til 6. marts 2022 på kunstmuseet i Tønder: Udstillingen *Rejsen som redskab* undersøgte, hvordan over 40 designere og arkitekter fra Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige har indarbejdet rejseaktivitet i deres praksis fra 1940'erne til i dag. *Rejsen som redskab* er blevet til i et fælles samarbejde mellem Designmuseet Helsinki i Finland, Vandalorum i Värnamo, Sverige og Museum Sønderjylland – Kunstmuseet i Tønder.
- *Det forsvundne hertugdømme – hertug Hans den Ældre 500 år*
5. juni 2021 til 22. maj 2022 på Arkæologi Haderslev: I anledning af 500-året for hertug Hans den Ældres fødsel åbnede Museum Sønderjylland udstillingen, der tog gæsterne med på en rejse til 1500-tallet, hvor hertug Hans regerede fra sit slot i Haderslev. Udstillingen bestod af fortællinger og genstande, der vidner om hertugens liv og om magt og fyrsteværdighed i 1500-tallet i den helt nye samfundsstruktur, som opstod efter reformationen, hvor fyrsten blev samfundets øverste leder.
- *Hanne Behrens – så enkelt er det*
26. marts 2021 til 23. oktober 2021 i Drøhnses hus: Udstillingen med guldsmed Hanne Behrens' arbejder viste først og fremmest værker fra de seneste fem år, først og fremmest unika smykker i tekstile teknikker i guld og sølv.

Forskning og publikationer

- A.K.O. Alstrup og M.E. Steeman: "Obduceret Cuviers næbhval (*Ziphius cavirostris*)", *Dyrlægen*, 3, 2021.
- Hans Chr. Andersen, Silke Eisenschmidt, Anders Hartvig, Klaus Hirsch, Mads Leen Jensen, Tenna Kristensen, Lennart S. Madsen, Lilian Matthes, Mette Nissen, Katrine Riis, Anne Birgitte Sørensen, Mette Sørensen, Frauke Witte: Alle artikler om oldtid, middelalderarkæologi og -historie, middelalderlig byhistorie samt middelalderlige voldsteder i afsnittene om Haderslev, Kolding, Sønderborg, Aabenraa og Tønder kommuner, *Trap Danmark*, 6. udgave, 2021.
- Søren Brøgger og Anders Hartvig: "Bjerndrup – et skattefund med bebyggelse fra vikingetiden". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Silke Eisenschmidt: "Burials with Horse Equipment in Schleswig. The cultural connection to the Fregerslev burial". I Anne Pedersen &

Merethe Schifter Bagge (red.): *Horse and Rider in the late Viking Age: Equestrian burial in perspective: Papers from a conference Skanderborg 27-28th of June 2019*, Aarhus 2021.

- Silke Eisenschmidt: "Burials with Wagon Bodies. The female perspective". I Anne Pedersen & Merethe Schifter Bagge (red.): *Horse and Rider in the late Viking Age: Equestrian burial in perspective: Papers from a conference Skanderborg 27-28th of June 2019*, Aarhus 2021.
- Per Ethelberg: "Mellem angler og jyder ved Kassø". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Louise Felding, Lilian Matthes og Vianna Tastesen: "Tekstilproduktion i dansk bronzealder". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Almut Fichte: "Knoglerne fra Kassø". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Anders Hartvig og Mette Sørensen: "Et indblik i den ældre og højmiddelalderlige bebyggelsesstruktur i Sønderjylland". I M. Svart Kristiansen og L.C. Bendtsen (red.): *Landbebyggelsens struktur. Middelalderens Rurale Danmark*, Højbjerg 2021.
- Birgitte Hjort, Mikkel Leth Jespersen og Lennart S. Madsen: *Det forsvundne hertugdømme. Hans den Ældre 500 år*, [udstillingskatalog].
- *I ildlinjen. H.C. Brodersens krigsdagbog 1914-1919. Med indledning af Martin Bo Nørregaard, Claus Bundgaard Christensen og René Rasmussen*, København 2021.
- Elsemarie Dam-Jensen: "Der gaar som en Brusen igennem vort Land Sangens rolle i afstemnings- og genforeningstiden i Sønderjylland", *Sønderjyske Årbøger* 2021.
- Elsemarie Dam-Jensen og Hanne Behrens: *Guldsmed Hanne Behrens – så enkelt er det*, [udstillingskatalog].
- Mads Leen Jensen: "En rig kvindegrav med hesteudstyr – nye resultater fra Tombølgård". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
- Mikkel Leth Jespersen, "Verden ligger åben. 1814-1920". I Mikkel Leth Jespersen og Hans Schultz Hansen: *Sønderjysk Søfarts Historie*, bind 2, Aabenraa 2021.
- Jens Tang Kristensen: "Kul på kunsten og koks i kedlen – Om Macholms virkelige verden". I Karen Elsebeth Jensen m.fl. (red.): *Hovedværker – Dialoger mellem Niels Macholm og Kristian Devantier*, Hillerød 2021.
- Jens Tang Kristensen: "Miró and the Danish Avant-Garde". I Christi-

- an Kortegaard Madsen (red): *Miró & Jorn*, Silkeborg 2021.
- Jens Tang Kristensen: "Når man krydser bånd, væves man ind i historien". I Jonas Georg Christensen (red): *1+1=11*, København 2021.
 - Jens Tang Kristensen: "Chok – Vilhelm Bjerke Petersen og hans surrealistiske udstilling på Den Frie i 1935", *Perspective* 2021, URL: <https://perspective.smk.dk/chok-vilhelm-bjerke-petersen-og-hans-surrealistiske-udstilling-paa-den-frie-i-1935>.
 - Mariann Kristensen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Kunstnernes Christian 2. Fortolkninger i billedkunst, litteratur og drama*, [udstillingskatalog].
 - Tenna R. Kristensen: "Grænser i landskabet – sten- og jorddiger". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
 - Tenna R. Kristensen: "Skatte eller skrammel – gravminder på sønderjyske kirkegårde". I Hasse Neldeberg Jørgensen, Per Kristian Madsen og Ingrid Wass (red.): *Herrens Hus Herrens Have*, København 2021.
 - Lennart S. Madsen: *Der stod et slot i Haderslev, Langs Fjord og Dam*, Haderslev 2021.
 - Casper Marienlund: "Beboelse i landskabet – en analyse af bebyggelsernes placering i landskabet fra jernalder til middelalder i området omkring Eltang Vig". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.
 - Rasmussen, René: "Nordschleswiger und Flensburger im Ersten Weltkrieg". I Heiner Bröckermann (red.): *Krieg und Frieden: Wegmarken der deutsch-dänischen Geschichte 1848 bis 1955*, Potsdam 2022.
 - Katrine Moberg Riis og Annette Frölich: "Ønlev-kvinden – en højstatus kvindegrav med et kirurgisk redskab fra yngre romersk jernalder". I *Arkæologi i Slesvig / Archäologie in Schleswig*, bind 18/2020, Kiel/Hamburg 2021.

Besøgstal

Museet fortsatte i 2021 det strategiske arbejde med at skabe et museum med tilbud, der er relevante og attraktive for målgrupperne. Indsatsen blev lagt på mange planer: I branding af de enkelte museer med deres respektive kernefortællinger og opholdskvaliteter, i valget og prioriteringen af udstillinger og aktiviteter, der finder sted i museerne, og de scenografiske og formidlingsmæssige valg, der åbner fortællingerne op. I den henseende var den nye pop up-butik og -café på Sønderborg Slot signalgivende. Den blev godt modtaget af gæsterne.

Besøgs- og aktivitetsstatistikken for 2021 blev påvirket stærkt af covid-19 – stærkere end i 2020, der omfattede en usædvanlig god sommer med staycation-bølge og statsfinansieret rabatordning på billetpriserne. Disse fordele var der ikke i 2021. Til gengæld var museerne lukket frem til 21. april, og fremgangen derefter var beskeden. Først efter 11. juni, hvor de sidste restriktioner blev ophævet, kom der mere gang i besøget. Besøgsstatistikken skal altså ses på baggrund af, at der ingen omsætning var i årets første fem måneder – og at det ikke var muligt at iværksætte markedsføring af museernes tilbud før langt inde i sæsonen.

Museets besøgstal har siden 2018 været opgjort konservativt som tal over billetsalg og kasse. I 2019 godkendte bestyrelsen et notat, der for hver lokalitet redegør for eventuel tælling af gæster, der ikke løser billet – det skyldes de meget forskellige museer, nogle med skulpturpark, andre omgivet af et kulturmiljø. Grundlæggende opfattes museets optælling dog fortsat som konservativ.

	Gæster 2021	Gæster 2020	Gæster 2019	Gæster 2018	Gæster 2017
Sønderborg Slot	34.789	60.857	52.960	53.148	56.322
Cathrinesminde Teglværk	16.453	8.341	17.486	15.417	16.604
Kulturhistorie Tønder/ Kunstmuseet i Tønder	12.916	20.438	27.340	25.607	32.875
Højer Mølle	10.734	11.843	7.892	3.184	4.241
Drohøses Hus	1.269	2.087	2.688	2.863	1.736
Arkæologi Haderslev	4.610	3.728	6.710	4.681	11.203
Kulturhistorie Aabenraa	808	1.494	2.656	2.712	5.092
Kunstmuseet Brundlund Slot	35.869	8.406	15.108	15.575	17.234
Gram Lergrav - Palæontologi	6.403	10.620	6.123	6.786	7.259
Besøgende i alt på museets besøgssteder	123.851	127.814	138.963	129.973	152.566
Foredrag, rundvisninger og uv-besøg ved museets medarbejdere uden for museets fysiske rammer	4.938	13.382	13.048	15.322	18.272
Samlet besøgstal for Museum Sønderjylland	128.789	141.196	152.011	145.295	170.838

Antallet af besøgende på Museum Sønderjyllands enkelte museer i 2021.

Ud fra denne tælle måde opgøres museets besøgstal i 2021 til 128.789 mod 141.196 i 2020 og 152.011 i 2019. I absolutte tal var nedgangen størst på Sønderborg Slot, der hele året desuden var en byggeplads på grund af den store tagudskiftning. Set i det lys må det nærmest betegnes som positivt, at der kom 34.789 gæster (52.960 i 2019). Blandt de mange udsving bør nævnes museet i Tønder, der ligeledes oplevede en markant nedgang fra 27.340 i 2019 til 12.916 i 2021. Omvendt viste Højer Mølle med 10.734 gæster mod 11.843 i 2020 og 7.892 i 2019, at den store modernisering fra 2019 modvirkede krisen. Kunstmuseet Brundlund havde 35.869 gæster – et usædvanligt højt besøgstal (15.108 i 2019), som skyldes museets samarbejde med Aabenraa Kommune om en lysfestival i slotsparken i november-december.

Udviklingen i 2021 var helt uforudsigelig, men der tegnede sig til forskel fra 2020 et billede af, at Museum Sønderjylland lige som andre kulturinstitutioner i landet havde tabt terræn. I en undersøgelse gennemført af Organisationen Danske Museer i august 2021 blev det oplyst, at 43 % af de danske museer havde oplevet et markant fald i besøgstallene i sommermånederne i forhold til 2019. Museum Sønderjylland deltog i rundspørgen og rapporterede om en nedgang på 30 % sammenlignet med 2019.

Axel Johnsen

Rigsarkivet Aabenraa

2021 blev som det foregående år stærkt præget af arkivets lukning under corona-pandemiens hærgen. Læsesalen var lukket indtil slutningen af maj måned, og størstedelen af medarbejderne var sendt på hjemmearbejde i samme tidsrum og igen fra medio december. De frivillige fotografer var ligeledes udelukket fra at virke en stor del af året.

Modtagelse af arkivalier

Rigsarkivet Aabenraa modtog en aflevering fra Familieretshuset af arkivalier fra det nedlagte Sønderjyllands Statsamt bestående af 783 arkivæsker, ligesom der indgik en supplerende aflevering fra Sønderborg Statsskole omfattende 35 æsker. Der indkom et mindre antal afleveringer fra private, som imidlertid endnu ikke er ordnet og registreret.

Der blev foretaget bogindkøb for at holde den sønderjyske samling à jour med nye udgivelser, men midlerne hertil er knappe, hvorfor Rigsarkivet Aabenraa med taknemmelighed tager imod frieksemplarer af bøger, som beror på arkivets samlinger.

Læsesal og formidling

Med den fortsatte lukning af læsesalen store dele af året blev besøgstallet i 2021 alt andet end imponerende. I de fire måneder juni, august, september og oktober var der 508 besøgende på læsesalen, og der blev ekspederet 735 enheder. Et nyt ansigt på læsesalen var Bo Johannsen, der blev ansat som vagtmester efter Leo Vinther Pedersen. Endvidere ansattes Mads Kyvsgaard Mogensen i en fast stilling som sagsbehandler af ansøgninger fra brugere om adgang til sager om dem selv, ligesom Aya Thygesen blev midlertidig ansat til at besvare spørgsmål indgået via Rigsarkivets telefonvagt og varetage andre formidlingsopgaver.

På grund af pandemien blev det først muligt at gennemføre arrangementer efter sommerferien. Der blev arrangeret seks tastedage med indskrivning af arkivalier, tre dage med frivillig vejledning samt en Daisyworkshop, en slægtshistorisk og en ejendoms historisk workshop. Endvidere kunne tre historiske foredrag gennemføres. Henrik Skov Kristensen fortalte om Frøslevlejren med baggrund i sin nys udkomne bog om Gestapos fangeleje i Danmark under besættelsen, Peter Hopp berettede om den tyske mindretalsleders, pastor Johannes Schmidt-Vodders, forhold til nazismen, og Lars N. Henningsen markerede med sit foredrag om, da Sønderjylland/Slesvig blev samlet i 1721, 300-året for inkorporationen af den gottorpske del af Slesvig i kronen. Der kom 50-75 deltagere til foredragene, hvilket var under det normale, men tilfredsstillende i situationen.

Forskning

En del af forskningen var efterslæt på genforeningsjubilæet året før. Hans Schultz Hansen fik således udgivet artiklen Genforeningen på sporet: De sønderjyske jernbaner i årene omkring 1920 i tidsskriftet *Jernbanehistorie* og en artikel om H.P. Hanssen og genforeningen i det nye historiemagasin *Æra*. Dertil kom artikler i *Sønderjysk Månedsskrift* om Rigsarkivets kildepakke om Genforeningen, sønderjysk landbrug før, under og efter Genforeningen samt om Cornelius Petersens fornærmelse af statsminister Stauning i 1926. Hans Schultz Hansen deltog med indlæg i konferencer om mindretalsforskningen i grænseregionen, handlemuligheder og fortællinger i den dansk-tyske grænseregion, historisk retfærdighed og det tyske mindretals historie. Leif Hansen Nielsen fik publiceret fire større artikler om de sønderjyske købstæders historie i *Trap Danmarks* 6. udgave, bind 16 og 17.

Studiecentrum for Sønderjyllands historie

Arbejdet var også her stærkt hæmmet af corona-pandemien. Det var igen kun muligt at afholde tre netværksmøder. Her fremlagde de to ph.d.-studerende Katrine Crone og Jon Thulstrup fra henholdsvis Aarhus og Syddansk Universitet deres projekter om genforeningsjubilæerne 1945-2020 og det tyske mindretal gennem fire generationer. De er begge tilknyttet studiecentret som gæsteforskere for derved at opnå et miljøskifte, der i corona-tiden ikke har kunnet gennemføres udenlands. Endvidere blev der diskuteret manuskripter til bøger om Den slesvigske Kvindeforening, en kompakt sønderjyllandshistorie og regionale eliter i Sønderjylland.

Seks medlemmer af studiecentret arbejdede med korrekturer på oversættelser af deres bidrag til bogen *Følgerne af Slesvigs deling i 1920* samt med illustrationer. Indledning, forfatterpræsentationer med mere kom på plads. Kort efter nytår 2021/22 blev hele materialet sendt til forlaget Hamburg University Press. Den færdige bog vil blive præsenteret i sommeren 2022.

Der udkom en enkelt monografi: Lars N. Henningsen: *Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-2021*, Dansk Kirke i Sydslesvig og Historisk Samfund for Sønderjylland. 160 s.

Dertil kom adskillige artikler, hvoraf der igen var flere med relation til genforeningsjubilæet. Antallet af foredrag ved Studiecentrets medlemmer blev stærkt reduceret på grund af corona-pandemien.

Hans Schultz Hansen

Fra den historiske arbejdsmark i Sønderjylland 2021

Historisk Samfund for Sønderjylland – årsmøde 2021

Historisk Samfund for Sønderjyllands årsmøde blev afholdt lørdag den 23. april 2022 på Gram Højskole. Cirka 65 medlemmer deltog. Årsmødet indledtes med et spændende foredrag af museumsinspektør Lars Grundvad fra Museet på Sønderkov om den førkristne helligdom ved Fæsted-Harreby og dens rolle i vikingetidens Sønderjylland. Efter kafebordet var der generalforsamling. Formanden for Haderslev kreds, Sven-Erik Ravn, valgtes til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var beslutningsdygtig og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Styrelsens beretning

Sønderjysk søfarts historie 1-2

Den største begivenhed i 2021 var udgivelsen af vort forskningsfyrtårn *Sønderjysk søfarts historie* i to bind, som blev markeret på Kalvø den 31. august 2021. Dermed løftede vor forening igen en stor grundforskningsopgave. Udgivelsen skete i samarbejde med Museum Sønderjylland. De to bind satte en ny standard for vore publikationer. Med dem fik sønderjysk søfart endelig sin historie solidt og let tilgængeligt skrevet af førende eksperter på området. Søfarten var længe et fremtrædende erhverv i det slesvigske med stolte traditioner inden for skibsbyggeri, hvad enten det var Hjortspringbåden fra Als eller Cimber fra Kalvø. Sønderjyder tog på langfart til Nordatlanten efter sæler eller til Kina efter te. Der var stærke lokale maritime traditioner som på Løjt land eller Rømø. Der har været skrevet meget om enkelte steders søfart, om enkelte skibe og om enkelte søfarende – men aldrig før nogen samlet undersøgelse med en moderne tilgang og en nutidig formidling. Den har vi fået nu.

Værket var aldrig blevet til noget uden forfatterne: forhenværende vicedirektør og seniorforsker Flemming Rosenvind Rieck, Museum Sydøstdanmark, professor Bjørn Poulsen, Aarhus Universitet, arkivleder Mette Guldberg, Ribe Byhistoriske Arkiv, museumsinspektør Mikkell Leth Jespersen, Museum Sønderjylland og museumsinspektør Karsten Hermansen, Marstal Søfartsmuseum. Professor Martin Rheinheimer,

Syddansk Universitet, har forfattet indledning og afslutning og fra start til slut fulgt projektet med råd og vejledning. Jørgen Andersen har tegnet bogens mange kort. Forhenværende konsulent Hans-Ole Mørk har udarbejdet registrene og læst grundig korrektur. Formidlingsinspektør Stefanie Robl, Museum Sønderjylland, har fungeret som billedredaktør. Mikkel Leth Jespersen og Hans Schultz Hansen har varetaget tekstredaktionen. Siden arbejdet blev påbegyndt i 2014, har P.J. Schmidt-Fonden løbende ydet tilskud til projektet. Michael Jebsen Fonden gav tidligt tilsagn om et tilskud. Siden kom BHJ-Fonden og Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat med om bord som sponsorer. Desuden har der været tale om en betydelig egenfinansiering fra Historisk Samfund. Mikkel Leth Jespersens og Stefanie Robls arbejdsindsats er finansieret af Museum Sønderjylland.

Reaktionerne på værket har hidtil været gode. På historie-online.dk skrev Kresten Søe, at det næppe er for tidligt "at klassificere Sønderjysk søfarts historie som et grundigt, veldisponeret og indbydende nyt hovedværk i den danske søfartshistoriske litteratur". I Fanø Ugeblad skrev Per Hofman Hansen: "Glæd dig over fremlæggelsen af en omfattende ny viden om dansk søfarts historie skrevet både fængslende og let tilgængelig. Denne viden er absolut ikke kommet af sig selv. Den trykte litteratur om søfartens historie i alle aspekter er ekstremt omfattende, og de mange arkivalier, der gemmer sig vidt forskellige steder, er ofte svært tilgængelige. Dertil magter kun de allerfærreste at overskue, bearbejde og tilgængeliggøre dem for en bredere kreds. Jeg vil derfor tro, at selv forfatterne ind imellem må have været ved at segne under åget af det gigantiske materiale, men det er på forbilledlig vis lykkedes dem at sortere, samle og bearbejde det til en helt enestående fremstilling. Dertil er værket imponerende smukt og righoldigt illustreret af et både kendt og helt ukendt billedmateriale og særdeles anskuelige og letlæselige grafiske oversigter og tabeller". Til dato er der solgt cirka 330 sæt.

Andre udgivelser

Dansk Kirke i Sydslesvig havde 100-års fødselsdag i 2021, og i den anledning har vi i samarbejde med DKS udgivet Lars N. Henningsens bog *Dansk Kirke i Sydslesvig 1921-2021*. I 1921 oprettedes en særlig dansk menighed i Flensborg, og efter 1945 voksede den ud over hele Sydslesvig. Længe var der konflikt med den slesvig-holstenske landskirke. I dag er grænselandets kirker nået til at leve med hinanden i gensidig re-

spekt, og aktuelt er udfordringen snarere verdsliggørelse og traditions-tab. Mette Bock gav i *Grænsen* en positiv vurdering af bogen: "Meget er blevet bedre og mere fredeligt. Men mange udfordringer er konstante og har rødder helt tilbage til de vanskelige år før etableringen af DKS i 1921... Det fortælles levende i Lars N. Henningsens væsentlige bidrag til grænselandshistorien." Bogen udkom uden for skriftrækken, hvor vi også fremover vil publicere manuskripter af mere populært tilsnit.

I 1982 udgav vi Jes M. Holdts opslagsværk *Gårde og Slægter i Løjt Sogn*. Siden har det været til gavn for mange slægts- og lokalhistorikere, men mange har savnet et navneregister. Det har Uwe From rådet bod på med en detaljeret indholdsfortegnelse med gårdnavne og et alfabetisk register over bogens mange navne med henvisninger til gårde og side-tal. Erik Skifter Andersen har placeret de enkelte gårde på kort. Karl Lildholdt har kontrolleret og redigeret. Registret er trykt i et begrænset oplag og kan afhentes gratis på kontoret. Det blev udgivet med tilskud fra Anders Hansen Schmidts Legat til fremme af slægtshistorisk forskning i det tidligere Hertugdømme Slesvig.

Sønderjyske Årbøger

Årgang 2021 indeholder seks historiefaglige artikler og én erindringsartikel. Arkæolog Henning Nielsen har undersøgt tre indsøer i det østlige Sønderjylland. De blev inddæmmet i 1500-tallet, hvilket omdannede de små fjorde til ferskvandssøer, hvor kongens og amtets fiskere drev et omfattede opdræt og fiskeri af ferskvandsfisk. Arkivar ved Museerne i Fredericia, Lisbeth Aagaard Lykke, opruller historien om Sønderjysk Forening for Fredericia og Omegn. Hun ser på, hvordan foreningen blev til i 1889, og hvilket arbejde den udførte for at støtte danskheden i Sønderjylland. Akademisk medarbejder Steffen Lind Christensen skildrer, hvordan dansksindede soldater i 1. verdenskrig opfattede deres tyske krigspligt, og på hvilke måder de kunne forlige den med deres eget nationale tilhørsforhold. Tre af årbogens artikler har relation til hundredåret for Genforeningen. Museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen har analyseret sangens betydning ved de mange fester og møder i Sønderjylland 1919-20. Undersøgelsen baserer sig på de talrige sanghæfter, der er bevaret. I artiklen *Nordslesvig Klædt i Rødt og Hvidt* ser ph.d.-stipendiat Katrine Crone nærmere på de danske sønderjydere brug af Dannebrog i forbindelse med afstemningen i første zone og ved genforeningsfesten. Sognepræst Sten Haarløv undersøger den betydning, som den første danske biskop i Haderslev Stift, Valdemar Amundsen, fik for Folkekir-

kens indtog i Sønderjylland. Ammundsen lagde vægt på, at kirken skulle være bredt favnende og rumme alle uanset nationalt sindelag. Årbogen rummer desuden en erindringsartikel ved Jens Andresen. Her fortæller han om sin danske opvækst i Sydslesvig. Siden har han gennem næsten 50 år boet ved Løgumkloster og haft mange tillidsposter i amts- og regionsråd og i Grænseforeningen, hvor han var formand 2016-20.

Sønderjysk månedsskrift

Månedsskriftet udkom som sædvanligt i otte numre. Det tredje nummer var et temahæfte om monumenter, hvor der kunne læses om fem mindre kendte mindesmærker i Sønderjylland, blandt andet mindsten for drukneulykken på Brede Å i 1912, for de faldne i 1. verdenskrig fra Løgumkloster og for Christen M. Brodersen, der faldt i 2. verdenskrig på Østfronten som officer i Frikorps Danmark. De øvrige numre bragte blandt andet artikler om jernbanesabotage i Tinglev, "kvinden bag genforeningen" Helene Hanssen, Frederik VII's sidste besøg i Sønderborg, greve Conrad Georg Reventlows ophold på De Vestindiske Øer og en sukkerklemme fra Døstrup.

Forhenværende redaktør Poul-Erik Thomsen har gennem hele året bidraget med sit syn på aktuelle begivenheder nord og syd for grænsen i *Grænselandskronikken*. I 2021 har han blandt andet set på kommunalvalget i Danmark, digitaliseringen af avisen *Der Nordschleswiger* og forbundsvalget i Tyskland.

I *Bognyt* bragte månedsskriftet omtaler af de mange bogudgivelser med relation til Sønderjylland, blandt andet Hans Boll-Johansens *Sønderjyder i krig*, Hans Christian Davidsens *Forelsket i Flensborg* og Lis Mikselsens *Kampen om sproget*.

Frem til juli fungerede René Rasmussen som ansvarshavende redaktør. Han er forsat i redaktionen, efter at Lisette Juhl Hansen vendte tilbage efter barsel. Redaktionen tæller desuden Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen.

På styrelsesmødet i november blev der nedsat en arbejdsgruppe, der skal foretage en modernisering af månedsskriftets layout i forbindelse med 100-års jubilæet i 2024. Gruppen består af Lisette Juhl Hansen, René Rasmussen, Henrik Posselt og grafiker Mai Halberg fra Haderslev. Som optakt til jubilæet i 2024 arbejdes der også på en digitalisering og tilgængeliggørelse af tidligere numre af *Sønderjysk Månedsskrift*.

Sønderjysk Månedsskrift modtog distributionstilskud fra Slots- og Kulturstyrelsens Bladpulje og støtte fra Traugott Møller Fonden, Al-

ving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, og Gunder og Mattes M. Nissens Fond.

Egnsvandring

Udflugtsprogrammet blev atter et forhindringsløb med corona-pandemien. Tredagesturen til hansebyerne Wismar og Rostock i 2019 forsøgte vi at gentage i 2020, hvor datoen måtte flyttes to gange, indtil det blev nødvendigt at skubbe turen til 2021. Her lykkedes det langt om længe at gennemføre turen med 45 deltagere i dagene 17. til 19. september.

Den 27. august 2021 var 45 deltagere på en endagstur for at opleve Ejdersted, engang en af de økonomisk førende og tættest befolkede egne i hertugdømmet Slesvig. Udflugten var oprindeligt programsat i august 2020, men også den blev flyttet på grund af coronaen. Om formiddagen besøgte vi Tønning, hvis slot og fæstningsværker i 1600-årene spillede en afgørende rolle i kampene mellem den danske konge og den gottorpske hertug. Vi var på byvandring og så kirken og det mægtige pakhus fra 1700-årenes Ejderkanal. Efter en god middag gik turen ud i det flade landskab med diger og kanaler og de specielle gårde, haubarger, der som pyramider hæver sig i det flade marskland og endnu vidner om tidligere tiders rige storbønder og deres vidtgående selvstyre. Vi besøgte Ejdersteds anden gamle hovedby, Garding, og dens mægtige kirke og sluttede af på herregården Hoyerswort med tilhørende haubarg. Her blev den lækre Torte ledsaget af foredrag om bygherren, den mægtige staller Casper Hoyer og hans slægt. Carsten Porskrog Rasmussen og Lars N. Henningsen tog sig som vanligt af turledelse og guidning, godt hjulpet af Mogens Asmund.

Møder og arrangementer

Grundet corona-epidemien kunne årsmødet først holdes lørdag den 4. september på Højer Design Efterskole. Cirka 45 medlemmer deltog og fik tillige en fortælling om efterskolen ved forstander Kirsten B. Hansen, en guidet byvandring i Højer ved Anne Marie Ludvigsen og et spændende foredrag af museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen om sønderjysk søfarts historie. Kredsene fik også gennemført deres generalforsamlinger. I Haderslev trådte Kirsten Fynbo og Ellen Jensen, begge Skodborg, ud af kredsbestyrelsen efter mange års medlemskab. Som nyt medlem valgtes Carl Holst. I Aabenraa tvang helbredshen-syn Helge Søgaard til at træde tilbage som kredsformand. Helge greb faklen efter afdøde Erling Madsen og fornyede samarbejdet i kreds-

bestyrelsen, så den på sikker grund kan videreføre arbejdet med Jan Wittrup som ny formand. I Sydslesvig blev Jørgen Kühl på ny medlem af kredsbestyrelsen.

Der blev efter næsten 30 års indsats taget afsked med Kirsten Fynbo, Skodborg, der her får overrakt en buket af Gunnar Fink på vegne af Haderslevkredsen. Foto: Henriette Holsteen Jessen.

Medlemmernes lyst til atter at deltage i vore arrangementer trådte stærkt frem i forbindelse med Haderslevkredsens møde på Skamlingsbanken den 16. juni. Her holdt Carsten Porskrog Rasmussen foredrag om de kongerigske enklaver, Gunnar Krag fortalte om de otte sogne og Nis Jørgen Steffensen om Skamlingsbanken. De 100 pladser var hurtigt revet væk, og 50 var på venteliste. Også Aabenraakredsens foredragsaften på Folkehjem den 15. juni, hvor Henrik Becker-Christensen fortalte om sin tid som diplomat i grænselandet, blev overtegnet og måtte gentages. Til de to arrangementers succes bidrog givetvis, at de gennemførtes i samarbejde med relevante lokal- og byhistoriske foreninger.

Kredsens arbejde har i det store og hele fulgt det kendte spor med foredrag og udflugter, men aktiviteten blev hæmmet af corona-nedlukningerne i foråret og sidst på året. Ud over Aabenraa præsenterede Henrik Becker-Christensen sin erindringsbog i Haderslev, Sønderborg og Flensborg kredse, sidstnævnte i samarbejde med Dansk Centralbibliotek i Flensborg.

I Haderslev kreds fortalte Lars N. Henningsen om kampen om de faldnes minde, og Poul-Erik Thomsen holdt foredrag om den delte by Tinglev. I Tønder kreds berettede Jens-Christian Hansen om Kz-lejren i Svesing, og i Aabenraa kreds kom Jan Wittrup med et debatindlæg om Aabenraas gottorpske fortid. Sydslesvig kreds besøgte Danevirke Museum med foredrag ved Lars Erik Bethge om volden som verdenskulturarv og planerne for et nyt museum. Sønderborg kreds besøgte kirken i Augustenborg og det tyske museum i Sønderborg, Aabenraa kreds gik på byvandring i gottorpernes fodspor, og Haderslev kreds gik under jorden i koldkrigsbunkeren under Haderslev Katedralskole.

Ny strategi

Styrelsen vedtog efter oplæg fra den nedsatte strategigruppe og grundige diskussioner en handlingsplan, som skal føre foreningen ind i de næste 100 år. Planen fokuserer på fem felter:

Identitet og status: Der skal udarbejdes et slogan for foreningen med involvering af medlemmerne. Det skal appellere til mennesker uden for det traditionelle segment. Det skal fremhæve det særligt sønderjyske på en anden måde end andre foreningers slogans. Om muligt også kompensere for, at foreningens navn med ordet "samfund" virker fremmed for nutiden.

Medlemsrekruttering: Målgruppen skal fortrinsvis være 45+ generationerne, og der skal sættes på de kanaler, som de benytter, herunder

sociale medier. Der bør dog gøres en særlig indsats over for historiestuderende og lærerstuderende. Lokalhistorikere skal vedvarende være en vigtig kontakthoved for Historisk Samfund. Hvor fællesmøderne fungerer fint, bør de videreføres, ellers må kontakten søges fornyet, for eksempel ved at tilbyde kurser i årbogsredaktion, sociale medier og lignende. En fortsat deltagelse i Historiske Dage er vigtig, især i relation til gamle og nye medlemmer uden for landsdelen.

Organisation: Næstformanden (eller en anden i styrelsen) skal have samarbejdet med og mellem kredsene som særligt arbejdsområde. Det er oplagt med fælles møder mellem kredsens bestyrelser. Sekretær/kontorlederfunktionen har central betydning for foreningen. Optimalt sker det ved frivillig arbejdskraft som nu, men om nødvendigt kan hel- eller delvis honorering ydes for at få den rette person. Initiativerne for at forenkle og IT-understøtte drift og kommunikation skal fortsættes.

Udgivelser: Der blev nedsat en arbejdsgruppe til modernisering af månedsskriftets layout. Digitalisering af månedsskriftet er næste skridt. Skriftudvalget omdøbes til bogudvalget. Der skal fremover være mulighed for udgivelse af populære bøger uden om den videnskabelige skriftrække med fagfællebedømmelse. Der indgås samarbejde med Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek om udgivelser. Der skal ofres mere på bøgernes grafiske udformning.

Kommunikation og bogsalg: Det påbegyndte arbejde med fornyelse af hjemmesiden skal fortsættes.

I tilknytning til handlingsplanen blev der udarbejdet et idékatalog, som blandt andet indeholdt foredragsrækker med efterfølgende publikation af antologier.

Tak og udblik

Historisk Samfund for Sønderjylland skylder som de foregående år Museum Sønderjyllands Mediearkiv en stor tak for assistance til vort sekretariat. Den falder desværre bort, når Mediearkivet flytter ud til det nye bevaringscenter i Rødekro til sommer, hvilket ikke kan undgå at påvirke vort serviceniveau i forkert retning. Vore mange frivillige har igen lagt et stort arbejde i foreningens daglige drift, salg og kommunikation – Mogens Asmund, Finn Bach, Maria Erbs, Arne F. Jørgensen, Randi Nielsen, Poul Müller Olsen, Kristian Pallesen, Mette Pilgaard, Henrik Posselt og Dorrit Aarøe.

Selv om vi er en historisk forening, vil vi helst glemme de aflysninger, som coronaen atter forårsagede i 2021, og se fremad. Der var 1.995 med-

lemmer ved årsskiftet. Selv om adskillige var i restance, står vi ikke desto mindre medlemsmæssigt godt rustet til fremtiden. I 2022 vil vi først og fremmest markere vor hundredårige historie i forbindelse med vort jubilæum i december 2022. Det nedsatte jubilæumsudvalg har lagt en plan, som omfatter udgivelsen af en kompakt Sønderjyllandshistorie med Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Schultz Hansen som forfattere. Bogen vil blive sendt gratis til alle medlemmer. Derudover bliver der en stor jubilæumsfest den 12. november 2022 på Folkehjem i Aabenraa med foredrag ved Carsten Porskrog Rasmussen om Sønderjylland 1922-2022 og ved Simon Faber om Sønderjyllands fremtid, mens Hans Schultz Hansen vil fortælle om foreningens historie. Der bliver kaffebord, festmiddag og musikalsk underholdning. Invitation bliver udsendt senere på året. Derudover vil der blive udgivet en foreningshistorie i begyndelsen af december, udarbejdet af Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen. I slutningen af året iværksættes endelig en foredragsrække om Sønderjylland gennem 100 år. Der er allerede truffet aftaler med foredragsholdere om følgende emner: Sønderjyllands forandring, dansk og tysk gennem 100 år, fra foreningsgymnastik til sønderjysk elitesport, sønderjyske medier, sønderjysk partipolitik og -politikere, sønderjysk humor, det grænseoverskridende samarbejde, sønderjyske kvinder og sønderjysk sang. Foredragene afvikles i samarbejde med vore fem kredse. To foredrag holdes i november-december 2022, resten i 2023 frem til årsmødet i april måned, der skal være et festligt slutpunkt på jubilæumshalvåret. Styrelsen ser frem til at se så mange medlemmer som muligt ved disse lejligheder.

Formandens beretning blev enstemmig godkendt af forsamlingen. Det samme gjorde kassererens beretning, der viste et overskud på 150.390 kr. Kontingentet for 2023 blev uændret fastsat til 325 kr. (225 kr. alene med årbogen). Der var ikke indkommet forslag til generalforsamlingen. Henrik Skov Kristensen, Carsten Porskrog Rasmussen og Henrik Posselt blev genvalgt til styrelsen. Olaf Krag og Jørn Andersen genvalgtes som revisorer. Under punktet eventuelt redegjorde Mikkell Leth Jespersen for arbejdet med at finde et slogan for foreningen, mens formanden takkede Lars N. Henningsen, der trådte tilbage som næstformand efter mere end 17 år på posten. Bestyrelsen konstituerede sig med undertegnede som formand, Mikkell Leth Jespersen som ny næstformand, Arne Fredsted Jørgensen som kasserer og Mogens Asmund som sekretær. Årsmødet sluttede med, at forstander Carina Nilsson fortalte om den nye Gram Højskole.

Hans Schultz Hansen

Historisk Samfunds kredsaktiviteter

Corona-restriktionerne satte også i 2021 en dæmper på de fem kredsers aktiviteter, men det lykkedes at afholde nedenstående arrangementer:

Aktivitet	Dato
Aabenraa kreds	
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet (Medarrangør: Aabenraa Byhistoriske Forening)	15/6
Generalforsamling og debatindlæg ved Jan Wittrup: gottorperne og "den skæve firkant" i 1920	17/6 do
Foredrag ved Poul-Erik Thomsen: Tinglev - den delte by	2/9
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet	16/9
Foredrag på Folkehjem om sønderjysk søfart (Medarrangør: Aabenraa Byhistoriske Forening)	28/10
Byvandring i gottorpernes fodspor, 1544-1658	1/11
Byvandring i gottorpernes fodspor, 1544-1658	8/11
Haderslev kreds	
Generalforsamling på Skamlingsbanken og foredrag om de kongerigske enklaver ved Carsten Porskrog Rasmussen og foredrag ved Gunnar Krag om de otte sogne	16/6 do do
(Medarrangører begge: Lokalhistoriske foreninger i Hejls og Christiansfeld) samt fortælling om Skamlingsbanken ved Nis Jørgen Steffensen	do
Foredrag i Haderslev ved Poul-Erik Thomsen: Tinglev - den delte by (Medarrangør: Det tyske mindretal i Haderslev)	12/8
Foredrag i Tørring ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet (Medarrangør: Foreningen Norden)	20/9
Rundvisning i koldkrigsbunkeren under Haderslev Katedralskole	26/10
Foredrag i Gram ved Lars N. Henningsen: Kampen om de faldnes minde (Medarrangør: Gram Menighedsråd)	10/11
Sønderborg kreds	
Generalforsamling og besøg på det tyske mindretals museum i Sønderborg	25/8 do
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet	7/10
Besøg i kirken i Augustenborg	18/11
Sydslesvig kreds	
Foredrag ved Henrik Becker-Christensen: Diplomat i grænselandet (Medarrangør: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)	19/10
Generalforsamling på Danevirke Museum og foredrag ved Lars Erik Bethge: volden som kulturarv og nye museumsplaner	8/12 do
Tønder kreds	
Generalforsamling og foredrag ved Jens-Christian Hansen: Kz-lejren i Svesing	5/10 do

Dorrit Andersen foran Rigsarkivet Odense. Foto: Fyns Presse Foto.

Dorrit Andersen

16. august 1945 - 22. februar 2022

Den 22. februar 2022 døde Dorrit Andersen, medlem af Historisk Samfunds styrelse og medredaktør af *Sønderjyske Årbøger* gennem knap 12 år. Dorrit var født i Ålborg og blev cand.mag. i historie og latin fra Århus Universitet i 1969. I studietiden var hun studentermedarbejder ved Erhvervsarkivet i Århus, og efter nogle måneder ved Landsarkivet i Viborg fortsatte hun fra 1. juli 1970 som arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa. Herfra gik arkivkarrieren i 1978 videre til Rigsarkivet, hvor hun blev sekretariatsleder 1981-85 i Vagn Dybdahls tid som rigsarkivar. I 1985 flyttede hun til Landsarkivet i Odense, hvor hun var landsarkivar frem til 2002, da strukturændringer i Statens Arkiver medførte en tvungen pensionering. Årene som pensionist tilbragte hun først i Odense og til sidst i Støvring nær sit elskede feriehus i Skørping.

Gennem årene beklædte Dorrit Andersen en lang række historiske tillidshverv, således i Dansk Historisk Fællesforening, Jysk Selskab for Historie, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv og Historisk Samfund for Fyns amt med videre.

I Aabenraatiden blev hun indfanget af Historisk Samfund for Sønderjylland, og i 1976-77 var hun forskningsstipendiat ved Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Årene i Aabenraa og Flensborg blev styrende for hendes forskningsindsats. Arbejderbevægelsen og sønderjysk historie var hendes særlige områder. I styrelsen var hun medlem 1972-78 og 1981-87, og i de samme år udfyldte hun en vigtig plads i redaktionen af *Sønderjyske Årbøger*. Her skrev hun blandt andet artikler om rådsbevægelsen i Nordslesvig 1918-20 (1972), om socialdemokratiet i 1919 (1974), om præsident Bruno Topff og republikken Als (1985), om redaktører ved Flensborg Avis (1973 og 1977), om højskolen på Ågård (1983) og om sønderjysk arbejderbevægelses udvikling 1878-90 (1989). Det blev også til anmeldelser i årbogen og i 1976 artikler til og redaktion af bogen *Sønderjyske historikere efter 1864*. Dertil kom bidrag til en bog om *Sønderjyllands Højspændingsværk* (1972) og artikler om SPD's nordslesvigpolitik (*Historie* 1979), arbejderlederen Chr. Mathiesen (*Festskrift til Johan Hvidtfeldt* 1978) og arbejderbevægelsen i Flensborg 1868-68 (*Flensburg 700 Jahre Stadt*, 1984).

Fra først til sidst var Dorrit en kritisk og seriøs historiker, og hun fulgte til det sidste med i udviklingen syd for Kongeåen.

Lars N. Henningsen og Hans Schultz Hansen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Bestyrelse:

Formand: Forskningsleder, dr. phil. **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14, 6392 Bolderslev, 2240 4023, hsh@sa.dk

Næstformand: Afdelingsleder i Historie Haderslev, ph.d.,
Mikkel Leth Jespersen, Bygmarken 4, 6360 Tinglev, 4031 1617,
milj@haderslev.dk

Kasserer: Tidl. områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53, 6270 Tønder, 7372 4417, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Tidl. stabsdirektør **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, 4036 0938, moas@post.tele.dk

Øvrigt forretningsudvalg:

Journalist **Finn Bach**, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa, 4068 2098, finn.bach@hotmail.com

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**, Dansk Centralbibliotek, Flensborg, Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 8697 190, mrn@dcbib.dk

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38, 6310 Broager, 6151 4788, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa, 3029 5674, langlokke@bbsyd.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, 5121 3968, elsemariedamjensen@gmail.com

Tidl. arkiv- og forskningschef, dr. phil. **Lars N. Henningsen**, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 7462 7617, larsnhenningsen@gmail.com
Museumsdirektør, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, 7172 5530, adjo@msj.dk

Tidl. overinspektør, dr. phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, 2250 6907, ulsemyre@gmail.com

Museumsinspektør **Anne Marie Ludvigsen**, Margrethevej 1,
6280 Højer, 5090 7056, rieludvigsen1@gmail.com
Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland,
Arkæologi, Dalgade 7, 6100 Haderslev, 2339 1804, lema@msj.dk.
Arkæolog **Mette Pilgaard**, Katrinebjergvej 61, 2. th., 8200 Århus N,
8610 1753, bjoernsen12@gmail.com
Enhedsleder, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen**,
Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 6537 0851, cpr@msj.dk
Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36,
6270 Tønder, 6146 7006, rera@msj.dk

Historisk Samfunds sekretariat, ekspedition og bogbutik:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa,
7462 4683, hssdj@hssdj.dk, www.hssdj.dk
Åbningstid: Tirsdag og torsdag kl. 10-12

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger:

Museumsinspektør **Mads Mikkel Tørsleff**, Museum Oldemorstoft,
Bovvej 2, 6330 Padborg, 7376 6437, mmtoe@aabenraa.dk

Sønderjysk Månedsskrift:

Museumsinspektør **Lisette Juhl Orhan**, Museum Sønderjyllands
Mediearkiv, Voldbrovej 5, 6230 Rødekro, 24 22 43 60, ljh@msj.dk

Skriftrækken:

Tidl. overinspektør, dr.phil. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24,
6400 Sønderborg, 2250 6907, ulsemyre@gmail.com

Kredsbestyrelser:

Aabenraa kreds:

Kredsformand **Jan Wittrup**, Søndergade 9B, 6200 Aabenraa, 2087 7616,
janwittrup@hotmail.com

Kasserer **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa,
lonejanfelt@gmail.com

Næstformand **Peter Rastrup**, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa,
peter@rastrup.net

Iver H. Ottosen, Runesvinget 39, 6330 Padborg, iverho@mail.dk

Tove Nørgård Jensen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa,
tovenoergaard@yahoo.com

Bernd Larsen, Nørrehaven 23, 6230 Tinglev, bernd.larsen@mail.dk

H.C. Jørgensen, Gammeltoft 6, Holbøl, 6340 Kruså,
hcjurgensen@gmail.com

Christian Henriksen, Gl. Kongevej 3, 6200 Aabenraa,
chr.henriksen@webspeed.dk

Haderslev kreds:

Kredsformand **Sven-Erik Ravn**, Hjartbro Byvej 11, 6541 Bevtøft,
7451 4648, svenarikravn@gmail.com

Kasserer **Gunnar Fink**, Hoptrup Hovedgade 131, 6100 Haderslev,
gunnar.fink@mail.dk

Carl Holst, Nordhaven 5, 6630 Rødding, loneogcarlholst@gmail.com

Kirstine Lauridsen, Mojbølvej 14, Øster Lindet, 6630 Rødding,
kirstinelauridsen@bbsyd.dk

Sydslesvig kreds:

Kredsformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,
0049 463 9782 402, lac@lacour-skovlund.de

Næstformand **Henry Bohm**, Stiegacker 3, D-25821 Bredstedt,
henry_bohm@skoleforeningen.de

Kasserer **Sybilla Nitsch**, Breslauer Str. 11, D-25813 Husum,
sybillanitsch@hotmail.com

Jørgen Kühl, Am Hang 5, D-24857 Fahrndorf, joergen.kuehl@gmail.com

Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks 528, 6330 Padborg, mrn@dcbib.dk

Klaus Tolstrup Petersen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig,
Postboks 528, 6330 Padborg, ktp@dcbib.dk

Sønderborg kreds:

Kredsformand **Christian Bo Bojesen**, Havbo 2, 6470 Sydals, 7441 5974,
havbo2@outlook.dk

Sekretær **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager,
maibro58@gmail.com

Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, 6400 Sønderborg,
stengaardjessen@mail.tele.dk

Anders Orris, Sønder Havnegade 10 st. th., 6400 Sønderborg,
beosystem@hush.com

Aya Thygesen, Helgolandsgade 21, 1. th., 6400 Sønderborg,
ayajulie@live.dk

Tønder kreds:

Kredsformand: **Jens Møller**, Allegade 13, 6240 Løgumkloster,
tlf. 3023 3590, jensmoller13@gmail.com

Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,
nielsbock@mail.dk

Jørn Otto Dahlmann, Elmevej 16, 6780 Skærbæk,
j.o.dahlmann@outlook.com

Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, lautrupjens@gmail.com

Erik Sørensen, Leosalle 37, 6270 Tønder, leneoge@gmail.com

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE

	Regnskab 2021 kr.	Regnskab 2020 kr.
FORENINGSVIRKSOMHED		
<u>INDTÆGTER</u>		
Foreningskontingent og abonnement	510.531	522.680
Tilskud	266.771	224.888
Andre indtægter	131.940	8.664
	<u>909.242</u>	<u>756.232</u>
<u>UDGIFTER</u>		
Sønderjyske Årbøger	-135.933	-149.264
Sønderjysk Månedsskrift	-411.469	-419.079
Medlemsaktiviteter	-157.459	-34.681
	<u>-704.861</u>	<u>-603.024</u>
<u>RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED</u>	<u>204.381</u>	<u>153.208</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter, salg og tilskud til udgivelser *	1.789.844	649.811
Omkostninger vedr. skrifter *	-1.563.635	-330.833
Lagerregulering	13.752	-6.942
<u>RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED</u>	<u>239.961</u>	<u>312.036</u>
DÆKNINGSBIDRAG	444.342	465.244
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	-224.060	-273.171
RESULTAT FØR RENTER	220.282	192.073
Renteindtægter og udbytte	45.508	44.519
Kursændringer, værdipapirer	-115.400	18.050
<u>ÅRETS RESULTAT</u>	<u>150.390</u>	<u>254.642</u>
Årets resultat fordeles med:		
Hensættelse til markering af 100-års jubilæum 2022/2023		150.000
Overførsel til fri egenkapital		390

*) Udgivelsen af Sønderjysk Søfart i 2021 udgør heraf: Indtægter fra fondstilskud med 1.005 tkr. og opløsning af hensættelse (foreningens egenbetaling) 500 tkr., i alt 1.505 tkr. Omkostninger til trykning, forfatterhonorarer, frikøb m.v., i alt 1.479 tkr.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE

	31.12.2021	31.12.2020
	kr.	tkr.
<u>AKTIVER</u>		
Beholdning af skrifter	27.580	14
Debitorer	148.948	183
Tilgodehavende moms	0	0
Periodeafgrænsningsposter	0	1.062
Investeringsbeviser	2.043.675	2.159
Likvide beholdninger	1.368.718	1.326
AKTIVER I ALT	3.588.921	4.744
<u>PASSIVER</u>		
Ikke disponerede midler	2.280.088	
Årets resultat	390	2.280
Hensættelser:		
IT-investeringer og rationaliseringer	100.000	
Kommende års udgivelser:		
100 års Jubilæumsskrift	350.000	
NY: Markering 100-års jubilæum		
2022 og 2023	150.000	950
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	2.880.478	3.230
Forudfaktureret kontingent	509.680	506
Skyldige omkostninger og periodeafgrænsning, i alt	79.789	904
Mellemregning med kredse	77.264	73
Skyldig moms m.v.	41.710	30
KORTFRISTET GÆLD	708.443	1.514
PASSIVER I ALT	3.588.921	4.744

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den interne revisor, Jørn Andersen.

Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger, og er underskrevet af begge revisorer i marts 2022.

Regnskabet er underskrevet af bestyrelsen i marts 2022, samt godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 23. april 2022 i Gram.